

DINAMICA SPAȚIULUI DE CULT CREȘTIN. INFLUENȚA FUNCȚIUNII

Ediția a II-a, revăzută, adăugită și actualizată

Elena-Codina Dușoiu

Editura universitară "Ion Mincu"
București, 2022

Volum publicat în cadrul proiectului:
„Dezvoltarea capacității instituționale a UAUIM pentru cercetare în arhitectură și urbanism prin crearea unei culturi a diseminării rezultatelor”, Acronim CULTADISER

Proiect finanțat prin Consiliul Național pentru Finanțarea Învățământului Superior - FDI 2022

Domeniul Strategic de Finanțare D6 – „Dezvoltarea capacității instituționale pentru cercetare în universități”

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României **DUȘOIU, CODINA-ELENA**

Dinamica spațiului de cult creștin : influența funcțiunii / Elena-Codina Dușoiu. - Ed. a 2-a, rev., adăug. și actualizată. - București : Editura Universitară "Ion Mincu", 2022
ISBN 978-606-638-271-7

72

Lucrarea de față reprezintă strict punctul de vedere al autorului. Responsabilitatea lucrării îi revine în întregime autorului, atât în ceea ce privește conținutul, cât și forma.

Toate drepturile rezervate. Nici o parte din această publicație nu poate fi reprodusă, stocată sau transmisă prin orice mijloace de natură electronică, mecanice, de copiere, înregistrare sau alte forme fără permisiunea scrisă a autorilor și a editurii.

© 2022, Editura Universitară „Ion Mincu”, Str. Academiei, 18-20, sector 1, București, cod 010014, tel. 40.21.30.77.193

Tatălui meu și tuturor celor care mi-au stat alături

UN CUVÂNT DE ÎNCEPUT

Lucrarea "Dinamica Spatiului Sacru Crestin. Influenta functiunii" propuse de Dna dr. arh. Elena Codina Dușoiu, Editia a II-a revăzută și adăugită, are ca bază lucrarea de doctorat intitulată "Dinamica Funcțiunii în Spațiul de Cult Creștin" (2009).

Cele două titluri au același set de noțiuni cheie, dar cu mici nuanțe.

Dinamica este definitorie ambelor titluri, Spațiul sacru ceva mai obiectiv privit, devine Spațiu (material) de Cult, iar Funcțiunea nu mai este subiect și rămâne factor de influențare.

Ca îndelung dar pragmatic adept al zicerii "*Form follows Function*" recunosc acum că în contextul actual al cunoscutelelor R.R.R. -uri, chiar și cu privire la funcțiune, stăpânirea materiei este esențială

Pe scurt, "Dinamica" lucrării, în consens cu dinamica societății și dinamica spațiilor de cult sau laice în ambele "direcții" recunoaște importanța patrimoniului material Arhitectural.

În acest sens cuvântul "adăugită" se concretizează cu numeroase exemple, cel puțin în parte justificate de un parcurs de curriculum exemplar, inclusiv și în special după doctorat. Iar o serie de exemple sunt chiar rezultatul unor cercetări documentare proprii *in situ*.

Prof.dr.arh. Marius Smigelschi
iulie 2022

PREFAȚĂ LA CEA DE-A DOUA EDIȚIE

În februarie 2009 am susținut în cadrul UAUIM, în comisie internațională teza intitulată “Dinamica funcțiunii în spațiul de cult creștin. Concepte și tehnologii”, teza fiind apreciată în mod deosebit la acel moment. Comisia a fost alcătuită din prof.dr.arh. Hanna Derer (președinte), prof.dr.arh. Javier de Cárdenas y Chávarri (ETSA Madrid), prof.dr.arh. Fernando Vela Cossío, prof. dr. arh. Andreea Haznaș (la vremea aceea Decanul Facultății de Arhitectură din cadrul Universității Spiru Haret), prof.dr.arh. Sorin Vasilescu, ca membri și prof.dr.arh. Marius Smigelschi (conducător științific).

Pe parcursul anului 2009 am publicat lucrarea la Editura Universitară UAUIM, cu titlul actualizat “Dinamica spațiului de cult creștin. Influența funcțiunii”. Din păcate tirajul de la acea vreme a fost extrem de redus (150 exemplare) și s-a epuizat rapid. Având în vedere faptul că lucrarea tratează confluențele spațiului religios creștin cu o serie de alte programe arhitecturale cu caracter public, aceasta a devenit un titlu de referință în bibliografia cursului *Conversia funcțională a spațiului arhitectural*, pe care l-am ținut în cadrul Facultăților de Arhitectură și Arhitectură de Interior din UAUIM, începând cu anul 2012.

Cartea “Dinamica spațiului de cult creștin. Influența funcțiunii” a primit nominalizare la Premiul Secțiunii Carte de Arhitectură a Anualei de Arhitectură București 2010, fapt ce m-a onorat profund la acea vreme. În 2010, distinsul arhitect Șerban Cantacuzino, căruia îi trimisese lucrarea (de altfel este unul dintre autorii de referință ai titlurilor bibliografice folosite), mi-a scris că apreciază cu precădere cel de-al doilea capitol al acesteia (*Programul de cult creștin – geneză și evoluție*), considerându-l a avea o mare valoare ca material didactic.

Cățiva alți doctoranzi și cercetători din cadrul UAUIM au fost inspirați deasemenea de subiect. Personal am discutat cu Ciprian Buzilă (bursă de cercetare în cadrul Accademia di Romania, 2013) și Cristian Valentin Silviu, (doctorat *Conversia spațiilor sacre creștine în spații laice, cât și conversia spațiului laic în spațiu de cult creștin*, 2017). Deasemenea în 2012 am fost invitată ca membru în comisia de validare a unei teze de doctorat pe o temă similară, în cadrul Școlii Tehnice Superioare de Arhitectură de la Barcelona (Ricardo Gomez Val- *La construcción de templos parroquiales en Barcelona desde 1952 al año 2000*)

În anii următori am continuat cercetarea în domeniu în mod constant, cele mai semnificative rezultate fiind contribuția publicată în volumul *Conservation/Adaptation. Keeping alive the spirit of the place. Adaptive re-use of heritage with symbolic values*, D. Fiorani, L. Kealy, S.F. Musso

(ed.), EAAE, Hasselt-Belgium 2017. Contribuția a rezultat în urma participării la workshopul internațional organizat de AEEA: *Conservation/Adaptation. Keeping alive the spirit of the place. Adaptive re-use of heritage with symbolic values*, desfășurat în Belgia și Olanda. Acest workshop s-a referit exclusiv la schimbarea funcțiunii spațiilor cu încărcătură simbolic-religioasă și s-a finalizat prin publicarea volumului sus-menționat. Una dintre contribuțiile publicate în acest volum (*Preserving the Building - Keeping the Sacred. The Case of the Sainte Croix Collegiate Church in Liège*) îmi aparține și a fost ocazia de a deschide o nouă direcție de cercetare, cuprinsă în ediția de față (*Design-ul de obiect ca instrument de transformare funcțională a spațiului religios*). Trei ani mai târziu, în contextul pandemiei Covid-19, cu ocazia conferinței *Versatilitatea spațiului arhitectural* – *Între provocare și limită*, în Revista Argument nr. 13/2021, articol care deschide noi direcții în coroborarea abordării teoretice a transformării funcționale a spațiilor de cult cu aspectele crizei planetare complexe pe care o traversăm în prezent.

Odată cu situația de criză globală vizibilă începând cu anul 2020, materializată prin pandemia Covid 19 și, mai recent, prin războiul din Ucraina, am înțeles din experiență directă actualitatea adaptării spațiului arhitectural la nevoi emergente impuse de situații de hazard natural sau antropic, acest lucru aducând o reluare a cercetării pe care o dezvoltasem de mai mulți ani.

Este o deosebită oportunitate, așadar, posibilitatea de a reedita această lucrare care conține o mare parte din experiența mea de arhitect și cercetător în ale arhitecturii, într-o aducere în contemporaneitate și meditație asupra contextului pe care îl trăim acum.

Autoarea

București, 29 august, 2022

INTRODUCERE. SCURTĂ DESCRIERE A LUCRĂRII

Lucrarea este o monografie a mutațiilor funcționale suferite de spațiul de cult creștin, de la apariția sa oficială, ca efect al Edictului de la Milan, semnat de împăratul Constantin cel Mare în anul 313, până la fenomenul de secularizare generat de gândirea iluministă și ajuns la apogeu în secolul XX, dar abordează și problematica funcționării spațiului de cult în contextul crizei actuale generate de pandemia Covid-19 și de războiul de pe continentul european. Programul de cult creștin este tratat ca rezultat al adaptării programelor consacrate ale Antichității (basilica, templul etc.), ca produs al unor arhetipuri de gândire sacră (Mірcea Eliade), ca efect al interacțiunii între religiile monoteiste (creștină, iudaică, islamică) ori cultele creștine (ortodox, catolic, protestant). Se analizează mecanismele desacralizării spațiului de cult creștin, ale compatibilității sale cu alte tipuri de funcțiuni, cu un caracter permanent sau temporar, dar și condițiile istorice și contextul social-antropic care aduc transformări de criză în spațiul consacrat cultului creștin. Lucrarea oferă și un unghi de abordare tehnic, prezentând aspecte de ergonomie în amenajarea spațiului de cult creștin, în tandem cu înțelegerea dogmei impuse de fiecare religie în parte, cât și aspecte de confort ambiental și rezolvarea unor cerințe de normativ (aspect de interes deosebit după tragedia produsă în clubul Colectiv în 2015).

Studiul începe cu un capitol dedicat nașterii spațiului de cult creștin, precum și preluarea de către acesta a unor construcții, forme, principii, tehnici ale Antichității. Este un periplu fascinant în cadrul căruia descoperim în câte sensuri și cum migrează funcțiunea de cult creștin, *liturgia* (cu utilizarea termenului conform etimologiei sale elene *λεῖτουργία* – a funcționa). Pentru a defini această mișcare am ales termenul ”dinamică”, folosit în sensul său actual, dar cu conotația etimologiei sale grecești (*δύναμις* – putere). Lucrarea se referă așadar la mișcarea funcțiunii în spațiul de cult creștin, dar și la forța ei, dincolo de simpla menționare în cadrul triadei vitruviene ce definește arhitectura (*utilitas, soliditas, venustas*).

Lucrarea are particularitatea de a îngemăna domeniul tehnic al reabilitării (și schimbării funcționale) a fondului construit cu perspectiva simbolică, de abordare filosofic-teologică, a spațiului sacru, în acest aspect esențial concentrându-se unicitatea ei. Cercetarea în domeniu a continuat din momentul primei publicări (2009), permițând actualizarea cărții cu studii recente și exemple cunoscute din experiență nemijlocită. De asemenea contextul actual de criză globală, cu multiple cauze de ordin istoric, social, antropic, climatic, sanitar etc. demonstrează o dată în plus actualitatea lucrării, care este completată cu date recente.

Pe parcursul a 11 capitole, cartea explică: apariția și evoluția spațiului de cult creștin (în paralel cu fenomenul istoric al nașterii religiilor creștine), coordonatele spațiului sacru în termeni de gândire filosofică, fenomenul de "desacralizare" al spațiului de cult creștin, ca efect al secularizării și laicizării societății sau ca efect al unei crize profunde. Spațiul de cult creștin este deasemenea văzut ca martor al interacțiunii religiilor, ca gazdă temporară a unor evenimente compatibile cu funcțiunea de cult sau ca ultim refugiu în situație de hazard natural sau antropic. Este abordată deasemenea ergonomia spațiului de cult creștin ca spațiu interior, adaptat scării umane (Capitolul X - *Design-ul de obiect ca instrument de transformare funcțională a spațiului religios*). O abordare extrem de creativă vine în contextul parcurgerii inverse a fenomenului (spațiul de cult creștin găzduit în spații proiectate pentru o altă funcțiune inițială). Prezenta ediție aduce în actualitate cercetarea publicată în 2009, analizând contextul prezent și propunând soluții pentru viitor.

CAPITOLUL I. FUNCȚIUNEA ȘI LITURGHIA. CÂTEVA DEFINIȚII PENTRU A PORNI LA DRUM

I.1. Coordonate ale studiului.

Această lucrare s-a născut din convingerea intimă că soluțiile pentru viitor trebuie căutate în trecut. Nici o transformare nu este atât de ireversibilă încât să distrugă experiențele trecutului, unite în sâmburele tradiției. Acestea ies la iveală ori de câte ori apar prilejuri prielnice. Istoria decantează adevăratele valori, iar straturile "scrise" în spatele funcțiunii actuale a unei clădiri supraviețuiesc în cele mai nebanuite forme. Posibilitatea de a citi aceste straturi depinde de efortul pe care noi suntem dispuși să îl depunem, în calitate de interpreți ai discursului arhitectural.

Construcțiile pe care intervenim sau pe care doar le observăm închid un mesaj, compus de nenumăratele straturi depuse asupra substanței lor în timp, la nivel:

- **conceptual** (preluarea unor modele spațiale, volumetrice, formale, simbolice)
- **funcțional** (suprapunerea de funcțiuni arhitecturale, preluarea și modificarea unui anume mod de utilizare)
- **structural, constructiv** (preluarea sistemului de rezistență al clădirilor, în mod fizic sau doar teoretic, prin translatarea unor principii tehnice)
- **simbolic** (așa cum este păstrarea sacralității *locului* unei construcții, care va fi comentată pe parcursul acestei lucrări)
- **estetic, decorativ** (preluarea unor motive, tradiții și simboluri decorative).

Capitolul de față își propune, pe lângă introducerea în subiect, definirea unei suite de termeni operaționali. Schimbarea funcțiunii unei clădiri (denumită în literatura de specialitate de limbă engleză *conversion* și în cea franceză *reconversion*) **(1)** face parte din domeniul reabilitării, înțeleasă ca dorința de a prelungi în mod demn viața patrimoniului construit. *Reabilitarea este, mai curând, un concept ce definește o atitudine în raport cu patrimoniul construit, și nu o categorie de intervenție.* (Crișan, 2004)

I.2. Definiții operaționale și cuvinte-cheie

Cred că este operativă definirea unor termeni cum ar fi: **prezervare, conservare, menținere, restaurare, reabilitare** și, firește,

conversie (Bucher, 1996). În cartea sa *Reabilitarea locuirii urbane tradiționale* (Crișan, 2004) prof.dr.arh. Rodica Crișan observă că în *Dicționarul Explicativ al Limbii Române* sensul care primează în definirea termenului de reabilitare este cel juridic: *reabilitare: acțiunea de a restabili prestigiul pierdut, și rezultatul acesteia. (jur.) act juridic prin care cineva este repus în drepturile personale pierdute în urma unei condamnări.*

Pe baza observațiilor experimentale este dată de către aceeași sursă o definiție operativă a reabilitării: *prin termenul reabilitare literatura de specialitate identifică de regulă o abordare a re-proiectării existentului construit, structurată pe principii conservative, asociate necesității adecvării la cerințe contemporane a unor clădiri vechi, deseori aflate într-o stare avansată de uzură fizică și morală.* Autoarea observă în continuare: *reabilitarea este, mai curând, un concept ce definește o atitudine în raport cu patrimoniul construit, și nu o categorie de intervenție* (Crișan, 2004).

Pe acest palier al atitudinii intenționează să se situeze și lucrarea de față, considerând că locașul de cult este un obiect construit potențial înzestrat cu valorile intrinseci ale unui obiect de patrimoniu *plus* calitatea de a fi un spațiu sacralizat, ceea ce face mai complexă legitimarea unei intervenții asupra acestuia și mărește răspunderea celor implicați în respectiva intervenție.

Reabilitarea este descrisă, tot de către Rodica Crișan, ca gravitând în jurul conceptului de *funcționalitate*, înțeleasă în sensul eficienței produsului construit, îngemănându-se pe acest teren cu restaurarea, așa cum este ea definită în accepțiunea lui Cesare Brandi: *orice intervenție menită să repună în eficiența sa un produs al activității umane* (Brandi, 1996).

Putem afirma așadar că noțiunea de **reabilitare** este genul proxim al celei de **conversie** - conversia arhitecturală fiind, de fapt, o reabilitare cu schimbarea funcțiunii obiectului de arhitectură. Schimbarea funcțiunii nu este de dorit în absența reabilitării, pentru că acest fapt ar presupune pe de o parte lipsa de preocupare pentru preservarea valorilor patrimoniale ale obiectului de arhitectură, și pe de alta neglijarea unor aspecte tehnice (structură, confort ambiental etc.) ce pot interveni în viitoarea utilizare a imobilului.

Este interesant de observat însă și faptul că *schimbarea destinației de folosință se poate referi nu doar la schimbarea funcțiunii, ci și la schimbarea utilizatorilor* (Crișan, 2004). Din această perspectivă este interesant să ne referim la cultele ce se pot succede într-un același spațiu (așa cum se va face într-un capitol următor) sau la dispariția funcțiunii de cult ca o consecință a diminuării comunității în a cărei grijă se afla spațiul de cult.

Patrimoniul construit (care include, firește, spațiile de cult) posedă o

valoare culturală și una *de utilizare*, care se referă la posibilitatea construcției de a satisface exigențele de utilizare ale unor beneficiari contemporani (Riegl, 1999). Valoarea de utilizare se exprimă prin cuantificarea performanțelor pe care o clădire le poate oferi. Situată în acest cadru general oferă un punct de pornire în referirea constantă pe care o face lucrarea de față la conceptul de funcțiune, noțiune-cheie pentru studiul de față.

Prezentăm deasemenea câteva definiții ale unor termeni aflați în legătură cu conceptul de funcțiune, extrase din *Dicționarul Explicativ al Limbii Române* (DEX, 1998):

FUNCTIÚN/E *f.* Stare de funcționare a unui sistem (tehnic, organic sau social). ♦ **A pune în** ~ a face să funcționeze. **A intra în** ~ a începe să funcționeze. **În exercițiul** ~ii în procesul îndeplinirii îndatoririlor oficiale. [Art. **funcțiunea**; G.-D. **funcțiunii**; Sil. -**ți-u-**] /<fr. *fonction*, lat. *functio*, ~onis

FUNCTIÓNĂ, *funcționez*, vb. I. Intrans. A-și îndeplini funcția, rolul. ♦ A fi în funcție, a se afla în stare de funcționare. [Pr.: -**ți-o-**] – Din fr. **fonctionner** (după *funcție*).

FUNCTIÓNÁL, -**Ă**, *funcționali*, -e, adj. **1.** Care ține de o funcție, privitor la o funcție. ♦ *Maladie funcțională* = boală care afectează buna funcționare a unui organ. *Analiză funcțională* = ramură a matematicii care se ocupă cu studiul diferitelor clase de funcții și al relațiilor dintre ele. **2.** Util, practic. ♦ Care îndeplinește condițiile pentru a fi folosit. – Din fr. **fonctionnel** (după *funcție*).

De aici se poate deriva conceptul de *funcționalitate*, înțeles în sensul de calitate a unui obiect de a fi *funcțional*, conform ultimului sens oferit de definiție: de a îndeplini condițiile pentru a fi folosit.

O importanță deosebită are pentru noi termenul mai simplu și direct de *folosință*, derivat de la verbul "a folosi", termen înțeles ca utilizare, întrebuințare a unui spațiu (DEX, 1998).

FOLOSÍ, *folosesc*, vb. IV. **1.** Tranz. A face uz (de ceva); a utiliza, a întrebuința. ♦ Refl. (Urmă de o determinare introdusă prin prep. „de”) *Mă folosesc de dicționar*. **2.** Intrans. (Construit cu dativul) A fi de folos, a ajuta (cuiva); a servi. **3.** Refl. A avea, a trage folos (din ceva); a profita (de ceva). – Din **folos**.

FOLOSÍNȚĂ, *folosințe*, s.f. **1.** Dreptul de a folosi un bun. **2.** (Înv.) Folos. – **Folosi** + suf. -*ință*.

FOLOSÍNȚĂ s. folosire, întrebuințare, utilizare, uz, (înv.) uzaj. (*Obiecte de strictă ~*)

Din această perspectivă, se poate afirma că această lucrare se referă la **funcționalitatea** unei multitudini de spații ca spații de cult și la **potențialul de folosință** a spațiilor de cult adaptate unor alte necesități decât cea inițială.

I.3. Conceptul de funcțiune regăsit în documentele internaționale de restaurare

cea mai bună cale de a conserva clădirile (...) este menținerea lor în funcțiune
B.Feilden (Feilden, 1996)

O gândire pragmatică a refolosirii obiectelor de arhitectură, în mod total sau parțial, a existat încă din Antichitate.

Uriășele mase de piatră ale piramelor egiptene au fost o constantă tentație în calea spoliatorilor. În multe locuri din Egipt, acolo unde savanții aduși de Napoleon Bonaparte văzuseră temple și alte monumente în perfectă stare, Champollion nu a mai găsit nimic, peste numai 30 de ani. Pietrele unuia din templele din Esna, de pildă, fuseseră folosite pentru întărirea cheilor orașului în fața fluviului. Louis Linat de Bellefonds, cel care a dirijat lucrările publice în epoca lui Mohamad Ali, povestește în *Memorii despre principalele lucrări de utilitate publică executate în Egipt* (1872-73) cum același vicerege care în 1835 publicase un *ordin superior* pentru protecția monumentelor din Egipt hotărâse că *trebuia să demoleze piramidele de la Giseh pentru a lua de acolo pietre care să fie folosite la construcția barajelor*. A fost nevoie de un întreg arsenal de argumente diplomatice pentru ca piramidele să fie salvate, blocurile masive de piatră fiind mult mai dificil de înlăturat decât placajul calcaros exterior care fusese deja înlăturat într-o etapă anterioară. (Corteggiani, 2007)

În Imperiul Roman, împărații Domițian, Adrian, Septimiu Sever, Caracalla, Vespasian au avut preocupări pentru conservarea patrimoniului, repararea edificiilor degradate, eliberarea celor sufocate de construcții parazitare și chiar legislația romană menționează necesitatea păstrării unor clădiri.

În era creștină se militează deasemenea pentru păstrarea edificiilor Antichității, se execută lucrări de întreținere a Colosseumului și teatrului din Pompei (în sec. VI, în timpul lui Teodoric), iar Honorius afirma în același secol: *Nu distrugeți templele păgâne, ci numai idolii pe care îi adăpostesc. (...) așezați în ele altarele și relicele voastre*. (Curinschi, 1996)

Spațiile de cult creștine adăpostite în templele antichității sunt de altfel un subiect asupra cărora mă voi mai apleca în câteva rânduri pe parcursul acestei lucrări.

În Evul Mediu au continuat să se dea diverse edicte de protejarea monumentelor Antichității, numărul lor înmulțindu-se odată cu Renașterea,

chiar dacă papii spoliau cu o mână construcțiile pentru a căror protecție semnaseră cu cealaltă. Papa Pius al II-lea, de pildă, dă în 1462 o bulă intitulată *Cum aliam nostram urbem* prin care susține curățarea și restaurarea antichităților, ca și deschiderea carierelor de piatră de la Carrara pentru reîmbrăcarea Colosseumului, dar în același timp nu ezită să își alimenteze șantierele de la Vatican și San Pietro cu piatră din Colosseum, Vila Hadriana și Capitoliu. Această diferență între teorie și practică în domeniul restaurării poate fi de altfel sesizată până în zilele noastre, chiar dacă mai nuanțat, practicienii contestând uneori, în mod deschis sau tacit, prevederile cartelor internaționale de restaurare.

Principiile restaurării moderne au fost formulate pentru prima oară de către Camillo Boito (1836-1914), fiind apoi preluate de *Congresul arhitecților și inginerilor italieni de la Roma*. Boito a afirmat că monumentul este un document istoric, renunțarea la etapele lui succesive de evoluție alterându-l din punct de vedere documentar și a formulat principiul intervenției minime, prin care a arătat că este de dorit ca un monument să fie consolidat înainte de a fi reparat, reparat, mai degrabă decât restaurat și restaurat mai degrabă decât înfrumusețat. Deasemenea a susținut că reconstituirea este acceptabilă doar pe baza unor documente, iar adăugirile este bine să fie neutre și marcate vizual. (Curinschi, 1996) Observăm că încă nu se pune neapărat problema unei funcțiuni pentru monumentul restaurat ca și condiție *sine qua non*.

Scoala de restaurare italiană (sec.XIX-XX) s-a opus în general restaurării stilistice a lui Viollet-le-Duc, consacrand restaurarea istorică (Camillo Boito) și pe cea științifică (G. Giovannoni). Este de citat însă și teoria lui Cesare Brandi, care se referă direct la restaurare ca o repunere în funcțiune (*orice intervenție menită să repună în eficiența sa un produs al activității umane*), precum și faptul că restauratorii italieni au contribuit activ la scrierea cartelor ce au definit ulterior principiile restaurării (Curinschi, 1996).

În continuare prezentăm câteva documente cu caracter internațional care se referă la conservarea patrimoniului arhitectural, din perspectiva referirii pe care o fac la funcțiunea atribuită ca rezultat al restaurării (spicuim doar pasajele respective). (Departamento de Construcción, 1999)

În primul document de acest tip, **Carta de la Atena** (1931) accentul se pune cu precădere pe stilul și materialele folosite în restaurare, fără a interveni în mod explicit o tematică a funcțiunii. Însă în cadrul **Conferinței Națiunilor Unite despre călătorii internaționale și turism, Roma** (1963) lucrurile sunt deja văzute dintr-o altă perspectivă, vorbindu-se despre importanța monumentelor ca generatoare ale unui flux turistic major și despre necesitatea ca acestea să constituie o prioritate pentru investițiile în

turism.

Carta de la Veneția (1964), cel mai cunoscut document de salvagardare a patrimoniului, observă în cadrul articolului al IV-lea că a conserva un monument presupune îngrijirea permanentă a acestuia și că acest lucru se poate face prin conferirea unei funcțiuni utile societății, acest lucru fiind de dorit, însă amenajările impuse de această funcțiune nu trebuie să altereze caracteristicile edificiului (art. 5). Păstrarea monumentului în ansamblul său (art. 6) constrânge în plus intervențiile de extindere sau demolare parțială pe care le poate impune o anume funcțiune, atâta timp cât ele alterează elementele valoroase ale acestuia.

Normele de la Quito (1967) stipulează că *Fiecare monument național trebuie destinat unei funcțiuni sociale*. Ele vorbesc de asemenea despre monumente ca resurse economice, ca motive de cooperare interamericană și observă că monumentul impune restricții ariei din care face parte, dar îi crește valoarea, iar monumentul restaurat nu își pierde valoarea în timp. Se poate observa în acest document introducerea explicită a unei gândiri economice, în termeni de eficiență.

Carta europeană a patrimoniului arhitectonic de la Amsterdam (1975) observă un lucru extrem de interesant, anume că centrele istorice sunt necesare echilibrului social și introduce pentru prima oară conceptul de *conservare integrată*, care poate fi dusă la bun sfârșit *cu ajutorul tehnicilor adecvate de restaurare și cu alegerea corectă a funcțiunilor potrivite*, conservarea fiind unul dintre primele aspecte de care trebuie ținut cont în orice proiect regional și urban. Este prima referire explicită la o strategie de căutare a funcțiunilor compatibile cu monumentele de conservat.

Carta de la Nairobi (Recomandare relativă la salvagardarea ansamblurilor istorice și adaptarea lor la viața contemporană), UNESCO (1976) vorbește despre salvagardare, care presupune și încercarea de a da viață mediului monumentului vizat și este definită ca *o operațiune completă, incluzând identificarea, protecția, conservarea, restaurarea, reabilitarea, menținerea, revitalizarea ansamblurilor istorice sau tradiționale și a mediului lor*.

Carta de turism cultural, ICOMOS (1976) analizează efectele pozitive și negative ale turismului asupra patrimoniului cultural, pe când **Colocviul de preservare a centrelor istorice în fața creșterii orașelor contemporane, UNESCO, Quito** (1977) punctează aspecte grave ale situației din America de Sud (care de altfel nu sunt străine nici de problemele României de astăzi), cum ar fi: *emigrarea masivă din zonele rurale, mobilitatea și segregarea socială, abandonarea acestor arii, decăderea clădirilor, disproporționarea rețelelor edilitare față de noile sisteme de transport, lucrări publice inadecvate, explozia necontrolată a*

sectorului terțiar. Toate aceste aspecte de utilizarea teritoriului au consecințe grave asupra patrimoniului arhitectural, care este fie abandonat, fie agresat de o presiune crescândă.

Convenția pentru salvagardarea patrimoniului arhitectonic al Europei, Granada (1985) vorbește despre necesitatea de adaptare a monumentelor la noi funcțiuni compatibile, cât și despre nevoia de a funcționaliza clădirile a căror importanță nu justifică o protecție deosebită, dar care au valoare ambientală.

Se observă că pe măsură ce ne apropiem de perioada contemporană se vorbește tot mai mult de conceptul de *eficiență*, în încercarea de a justifica conservarea patrimoniului pe baza unor criterii obiective, practic-economice. Astfel **Carta internațională pentru conservarea așezărilor și ariilor urbane istorice, ICOMOS (1987)** se referă la *necesitatea unei politici coerente de dezvoltare economică și socială pentru eficientizarea conservării monumentelor*, precum și la nevoia de a păstra funcțiunile tradiționale ale orașului.

Carta Italiana del Restauro - pentru conservarea și restaurarea obiectelor de artă și cultură (1987) definește chiar restaurarea ca *orice intervenție care, respectând principiile conservării, se dedică să restituie obiectului o relativă legibilitate și funcționalitate*, iar întreținerea ca fiind *ansamblul de acțiuni menite să mențină obiectul considerat în condiții de optimă integritate și funcționalitate*. Deasemenea se face referire la revitalizarea centrelor istorice, ceea ce presupune deasemenea o funcționalizare intensă și corectă a clădirilor de patrimoniu.

Un recent document în domeniul conservării patrimoniului pe care l-am consultat, **Carta de la Cracovia (2000)** (Algreen-Ussing, 2006), are o serie întreagă de prevederi care analizează aspectul funcțional al operațiunilor de salvagardare, bazate pe observarea contribuției vii a patrimoniului la viața de zi cu zi a cetățenilor și a următoarelor aspecte: *conservarea siturilor culturale trebuie integrată cu dezvoltarea durabilă și ecologică a regiunii, intervențiile trebuie monitorizate din punct de vedere managerial, identificarea riscurilor, durabilitatea investiției, implicarea efectivă a comunităților ca factori de decizie*. Această Cartă declară că "acum nu mai este vorba de prezervarea unor elemente excepționale, ci de o *arhitectură fragmentară*, conlucrarea cu niște structuri/țesuturi existente".

Menționez în această enumerare și **Carta de la Leipzig pentru Orașe Europene Durabile (2007)** (www.rur.ro), care, deși are o abordare mai degrabă urbanistică, aduce totuși o perspectivă interesantă asupra orașelor ca *surse de creștere și inovație*, cu calități culturale și arhitecturale unice". Se trage un semnal de alarmă asupra necesității de a se menține *echilibrul social în cadrul orașelor și între orașe, asigurând diversitatea*

culturală și stabilind standarde înalte de calitate în domeniile design-ului urban, ale arhitecturii și ale mediului înconjurător. Se pune accent pe necesitatea de a păstra valorile arhitecturale și urbanistice existente și de a concepe o arhitectură armonizată cu mediul și capabilă de a face față schimbărilor climatice preconizate pentru următoarea perioadă. În spiritul acestei Carte, putem considera că este necesară păstrarea clădirilor de cult atât ca elemente ale fondului construit, cu o arhitectură reprezentativă, solidă și o amplasare urbană remarcabilă, cât și ca elemente ale diversității culturale, ca resurse culturale.

Ca o concluzie a acestei treceri în revistă se poate afirma că schimbarea funcțiunii dictată de necesitățile momentului a avut loc din cele mai vechi timpuri și nu a fost întotdeauna în armonie cu conceptul de conservare, care, chiar dacă nu exclude funcțiunea, presupune o analiză complexă a compatibilității intervenției cu valorile construcției existente. În timp ce istoria abundă de "refuncționalizări" spontane, generatoare de "rescrieri" arhitecturale de tip *palimpsest*, mai mult sau mai puțin reușite din punct de vedere arhitectural și cu siguranță discutabile sub aspectul legitimității intervenției acolo unde este vorba de obiecte cu valoare deosebită, *conservarea* modernă a trebuit să facă obiectul mai multor convenții și legi care s-au aflat în căutarea unei acceptări cât mai unanime. La un moment dat (posibil sub efectul crizei economice a deceniilor 7-8 ale secolului XX) aceste convenții au început să își pună problema conceptului de *eficiență* în intervenția de conservare, iar în anii '80, '90 referirile se fac deja la noțiunile de *dezvoltare durabilă*, protecția mediului, pentru ca în perioada contemporană să apară necesități ca protejarea de poluarea excesivă, de schimbările climatice etc. În acest context, *funcțiunea* joacă un rol extrem de important, fiind motorul însuși al intervenției de conservare. Unele documente (toate recente, datate undeva în ultimele două, trei decenii) condiționează chiar termenul de *restaurare* de găsirea unei funcțiuni.

Lucrarea de față nu se referă doar la *monumente* de arhitectură (în sensul de obiecte ale *memoriei* sau clădiri cu valoare excepțională), dar aplecându-mă asupra unei categorii reprezentative din punct de vedere antropologic și social, cea a spațiilor de cult, nu pot neglija impactul acestora asupra comunităților și relevanța lor în contextul urban, care le face de multe ori asimilabile categoriei de "monument".

Note la Capitolul I

(1) în limba română termenul de *conversie* nu există oficial, și nici cel de *re-conversie* (Dicționarul explicativ al limbii române nu le semnalează). Termenul a fost introdus în literatura de specialitate prin preluarea corespondențelor săi lingvistici (Crișan, 2004).

CAPITOLUL II. PROGRAMUL DE CULT CREȘTIN- GENEZĂ ȘI EVOLUȚIE

Nu suntem oameni noi într-o lume nouă. În componența formației noastre intră o suprapunere de vechi civilizații: timidul și sentimentalul schimb al păstorilor carpatini cu lumea mediterană prin intermediul Elinilor, disciplina și logica organizației romane, reînnoirea acestor două schimburi într-un mod mai adânc și mai continuu prin civilizația bizantină, la care se adaugă fantezia și sensibilitatea Orientului, lungă macerare a visului ortodoxiei după căderea Constantinopolului și toate acestea îmbogățite de imemoriala zestre a artelor populare reprezentând întotdeauna o expresie sinceră și directă a unei spiritualități native, iată ceea ce hotărăște pentru noi dreptul de a vorbi de o simetrie vitruviană.
G.M.Cantacuzino, Octav Doicescu - Declarație, din revista Simetria

II.1. Elemente ale Antichității și preluarea lor în Creștinism

Am simțit nevoia de a începe acest studiu cu Grecia antică deoarece multe dintre modelele arhitecturale creștine își au obârșia în lumea elenă - este vorba despre niște arhetipuri spațiale care au evoluat ulterior, firesc, până la spațialitatea zilelor noastre. Deși născut în Orient, creștinismul este inseparabil de elenism și de uriașa moștenire culturală pe care acesta a lăsat-o nu numai în patrimoniul artistic, ci și în gândirea și simțirea noastră. Nu întâmplător limba greacă a ajuns în scurt timp limbă oficială în Imperiul Bizantin care a mai dăinuit încă 1000 de ani după căderea Romei. Iar de la acest Bizanț greco-roman noi, românii, ne revendicăm spiritual.

Edificiile creștine au preluat de la construcțiile antice modele spațiale și funcționale, elemente de morfologie arhitecturală, tehnici de construcție, iar mai târziu, în unele situații, chiar părți consistente ale acestora. *Reimpiego dei materiali*, așa cum este numită în literatura italiană dedicată istoriei arhitecturii refolosirea unor materiale rezultate în urma spolierii construcțiilor mai vechi, constituie un domeniu aparte pe care îl menționăm doar în treacăt în această lucrare, fiind mult prea vast pentru a putea fi detaliat în contextul de față.

II.1.1. Tipologii funcționale și morfologie arhitecturală

Diversitatea tipologică a templelor grecești este o consecință directă a caracterului politeist al religiei elene, care își imagina un Univers populat cu divinități antropomorfe, cu variate înfățișări și caracteristici.

Totuși, în cadrul acestei doctrine s-a impus o remarcabilă unitate de stil datorată unui cod comun de principii constructive și de proporții preluate dintr-o armonioasă și complexă relație cu natura. După Eliade (Eliade, 1983), simbolismul templului ca *centru al lumii* este ulterior simbolismului locuinței. Este de remarcat cum aceste simbolisme se trag în mod direct și nemijlocit unul dintr-altul în lumea Greciei Antice, de pildă, unde putem observa proveniența modelului arhitectural al templului grec ca derivat al modelului *megaronului* - construcție dedicată locuirii (locuința princiară prehelenică). Locul vetrei a fost preluat de statuia zeului, iar încăperea principală a megaronului, devenită *naos* și porticul transformat în *pronaos* au format un *prototip arhitectural* preluat în epocile următoare.

Formula de bază a templului (ca *naos* cu *peristil* provenit din porticul megaronului) s-a complicat în timp, putând rezulta spații de tipul *opistodomusului* - încăperez-pandant a vestibulului descoperit de intrare, situată în partea opusă naosului, sau *tezaurului*, interpus între opistodomus și naos (Curinschi Vorona, 1982). Naosul s-a complicat în timp cu șiruri de coloane dispuse de-a lungul pereților laterali sau cu descoperiri parțiale ale plafonului (la templele *hypetre*).

Percepția dinamică a spațiului oferită de templul grec, care are nevoie de o parcurgere temporală, de un traseu, pentru a fi înțeles din punct de vedere arhitectural, vine în întâmpinarea asocierii *templum – tempus* făcută de Hermann User și citată de Mircea Eliade (Eliade, 1983). Masa de credincioși participa fără excepție la un ritual desfășurat în exteriorul templului, pe baza acestui traseu, ritmat de *pteroma* tratată egal pe toate cele 4 fațade ale templului. S-ar putea face o paralelă (măcar comparativă) între acest ritual și ritualurile creștine de procesiuni, înconjurare a bisericii etc. (cel mai cunoscut fiind cel din Vinerea Mare).

Ceea ce este caracteristic cultului religios elen este gruparea templelor în zone sacre (sanctuale) înconjurate de incinte denumite *temenosuri* și cu accesul realizându-se prin porți (*propilee*). Un astfel de sanctuar este Acropola Atenei, născută pe locul unor foste locuințe prehelenece, care domină orașul de pe o simbolică înălțime. Alte exemple sunt binecunoscutele sanctuale din Delfi, Epidaur, Eleusis, Corint sau Olimpia - acesta din urmă legat prin tradiție și de jocurile olimpice. Este de remarcat că aceste sanctuale includeau pe lângă funcțiunea de cult și o serie întreagă de alte funcțiuni colaterale, pe care nimeni nu s-ar fi gândit să le separe de religie, așa cum s-ar putea pune problema în ziua de azi (teatrul din Acropola Atenei, stadionul, palestra, *buleuterionul* - clădirea senatului, *katagogionul* - hanul - din sanctuarul din Olimpia, *gimnasionul* și băile publice de la Epidaur etc.) (Voiculescu, 1992). De remarcat că existau două tipuri de sanctuale - ale unui *polis*, cum este cazul Acropolei Atenei sau

panelenice, cum sunt cele în care se desfășurau mari întruniri, întreceri sportive etc. Insistăm asupra multitudinii de funcțiuni care formează sanctuarul, complex născut pe de o parte din rațiuni practice (nevoia de a adăposti o mulțime numeroasă care asista sau participa la unele evenimente), pe de alta dintr-o anumită mentalitate care nu separă ritualul religios de celelalte activități umane decât eventual pentru a-l onora cu un plus de sacralitate. Este interesant de observat cum concepția templului ca și complex care înglobează alte funcțiuni colaterale - locuințe pentru pelerini, spital, școală, ateliere etc. s-a păstrat în creștinism, evoluând în cadrul programului de *mănăstire*, care va fi detaliat într-un subcapitol următor.

În ceea ce privește arhitectura funerară în Grecia, aceasta era redusă ca pondere, având forme relativ simple. Mormântul era marcat printr-un vas funerar de mari dimensiuni sau printr-o stelă sculptată. În Asia Mică a existat o tendință de a amplifica această funcțiune, sub influența concepțiilor orientale, ridicându-se morminte complexe de mari dimensiuni (ca cel ridicat de Artemisa pentru soțul ei Mausolus la Halicarnas) (Curinschi Vorona, 1982).

O altă categorie de elemente comemorative erau cele ridicate în memoria câștigătorilor unor concursuri (cum este cel al lui Lisicrate din Atena).

Cultura romană, care continuată în Imperiul Roman de răsărit a dat naștere bizantinismului ortodox de la care ne revendicăm și noi, are la baza sa două filoane: civilizația etruscă și pe cea greacă. Din punct de vedere al religiei, de la prima dintre aceste civilizații a preluat organizarea zeilor în triade și cultul zeilor casei, iar de la cea de-a doua practic tot sistemul lumii divine și al personajelor acesteia. Ca formă de guvernământ, Roma a fost pe rând monarhie, republică și imperiu, fiecare din aceste perioade având programele sale de arhitectură caracteristice și concepțiile sale filosofico-religioase.

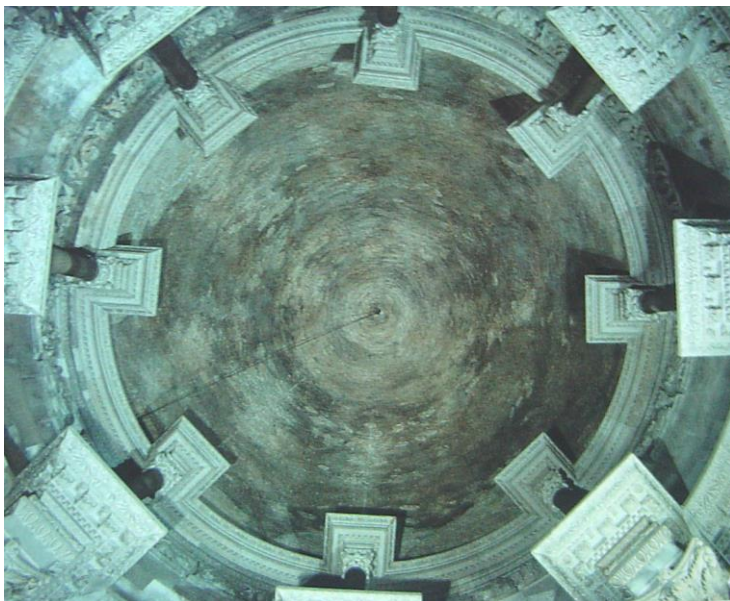
Este de remarcat că Imperiul Roman a devenit primul și cel mai mare imperiu creștin, odată cu semnarea Edictului de la Milano în 313 d. C. de către împăratul Constantin cel Mare (Krautheimer, 2000). Era firesc în aceste condiții ca civilizația romană să nască și să perfecționeze cele mai rafinate forme ale creștinismului, din punct de vedere dogmatic, arhitectural, ideologic. Trebuie să înțelegem Imperiul Bizantin ca pe un continuator firesc și un moștenitor de drept al civilizației romane, lucru insuficient reliefat în multe cărți de istoria arhitecturii care din păcate consideră istoria Romei antice ca fiind oprită în evoluție în anul 476.

Arhitectura romană s-a dezvoltat sub influența câtorva factori, dintre care îi cităm pe cei mai importanți
marea întindere geografică, care a generat necesitatea unui stil coerent,

aplicabil în orice regiune, dar a și produs contactul cu numeroase alte civilizații care și-au pus amprenta la rândul lor; influențele locale paleoitalice și etrusce, combinate cu asimilarea culturii greco-elenistice; caracterul predominant urban; comanda socială prin care se cerea exprimarea forței și autorității imperiului; aplicarea și descoperirea unor tehnici de construcție care au pus bazele creării spațiilor arhitecturale viitoare, pe fondul unei înclinații către rațiune, echilibru, ordine. (Voiculescu, 1992)

Modelelor spațial-volumetrice preluate din arhitectura antică le este dedicat subcapitolul următor. Sunt prezentate aici câteva imagini comparative care ilustrează câteva elemente de morfologie arhitecturală și evoluția lor din Antichitate către Creștinism.

Cupola Mausoleului lui Dioclețian de la Split (sec. III d.C.) - *fig.1* - este zidită în tehnica uzuală romană a bolților, fără cofraj, cu cărămizile puse în evantai la partea inferioară și circular în vârf, prevăzută a fi acoperită cu mozaic aurit. O alătur aici vizual imaginii acoperirii bisericii *San Donato* din Zara (sec. IX d.C.) - *fig.2*, care, deși este pe structură de lemn, este comparabilă ca dimensiuni și ca imagine spațială (raportul plin-gol în registrul superior, ideea de "dematerializare" în partea de sus etc.)

Cupola Mausoleului lui Dioclețian de la Split,
Croația (fig. 1)

Biserica San Donato din Zara, Croația (fig. 2)

Cupola ca prototip arhitectural a trecut printr-un proces de rafinare continuă ca model spațial - de la betonul roman casetat al Pantheonului, cu oculusul central pentru iluminare, la subtilitatea operei lui Antemius din Trales și Isidor din Milet - care primește zona luminoasă la baza cupolei propriu-zise, ceea ce accentuează senzația de plutire, de imaterialitate. Deasemenea legătura cupolei cu spațiul interior prin intermediul pandantivilor și absidelor devine complexă, revoluționând percepția spațiului. Cupola a fost permanent (și a rămas până astăzi) un element arhitectural generator al unei puternice simbolistici în cadrul spațiului sacru, fiind asociată bolții cerești, lumii divine, Universului în general.

O altă evoluție arhitecturală interesantă este cea a spațiului de tip *atrium*, nucleu al casei grecești și apoi romane - spațiu central de formă rectangulară, delimitat de coloane pe toate cele patru laturi, sub formă de portice laterale, care îl "dilată" perimetral. Pe acest model se grefează și programe arhitecturale de mai mari dimensiuni - *gimnasioanele* sau *palestrele*. Porticele laterale folosesc uneori pentru distribuția funcțională a celorlalte încăperi, altele rămân pur și simplu să deservească spațiul deschis din mijloc. La începuturile creștinismului (sec. IV-IX) *atriumul*, adesea dotat cu o fântână, constituia parte componentă a bazilicilor creștine - spațiu de acces (San Pietro, Sfânta Sofia, *San Ambrogio* di Milano etc.), fiind văzut ca o componentă firească a acestora, ca o trecere între spațiul interior sacralizat și exterior. Este interesant faptul că dublarea volumului de un "negativ" deschis, delimitat de coloane, a fost preluată cu asiduitate în arhitectura musulmană (moscheea din Córdoba, moschei din Maroc, dar și Istanbul, Orientul Mijlociu etc.) - unde curtea rectangulară de acces

adăpostește *fântâna abluțiunilor*, componentă importantă a spațiului de cult musulman.

Ulterior acest tip de spațiu și-a găsit replica atât în arhitectura catolică (claustrul romanic, gotic ori baroc) cât și în cea ortodoxă (incinta mănăstirii).

Redau aici imagini cu *Palestra* și *Casa dei Vetti* din Pompei (sec. I d.C.) - fig.3,4 - și Claustrul Catedralei din Monreale (Palermo - Sicilia) - sec. XII - fig.5, a căror alăturare este elocventă pentru compararea dimensională, spațială și stilistică.

Palestra din Pompei (fig. 3)

Casa dei Vetti din Pompei (fig. 4)

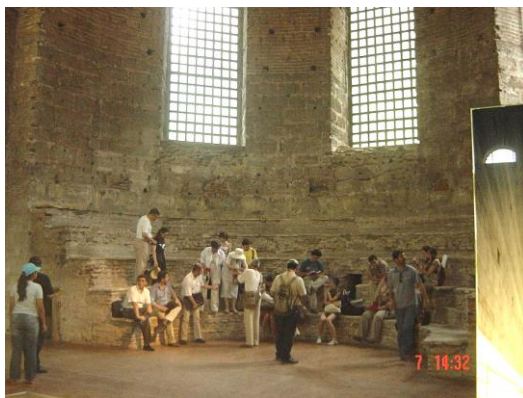

Claustrul Catedralei din Monreale (Sicilia) (fig. 5)

Să urmărim în continuare câteva elemente de morfologie utilizate în arhitectura antică și preluarea lor în construcții creștine, într-un alt context. Astfel sunt gradenele teatrelor grecești și, apoi, romane - pe care le regăsim într-o formă și cu funcțiune diferită în unele bazinele ale creștinismului timpuriu, sub formă de trepte ale altarului, destinate clerului - *fig.6,7*.

Teatrul din Segesta (Sicilia) (fig.6)

Biserica Sfânta Irina din Constantinopol, sec. IV, transformată temporar în expoziție de arhitectură cu ocazia celui de-al XXII-lea Congres al Uniunii Internaționale a Arhitecților (iulie 2005) (fig. 7)

Este interesantă în egală măsură evoluția unor motive decorative aplicate suprafețelor arhitecturale (se oferă spre ilustrare imagini de mozaicuri romane din Pompei - *fig.8, 10* - și fragmente din pardoseala catedralei San Marco din Veneția - *fig.9*, respectiv bazilicii *Santa Maria Maggiore* din Roma - *fig.11*). Deși preluate în materiale și tehnici diferite, inspirația motivelor unele din altele este destul de clară, relevând o continuitate de concepții și, nu în ultimul rând, o continuitate a creației artistice. Primul exemplu prezentat ilustrează motive geometrice în mozaic de forma unor cercuri înălțuite, iar cel de-al doilea arată preluarea reprezentării porumbelului, cu o semnificație specială pentru religia creștină.

Pardoseală din mozaic roman la Pompei (sec. I d.C.) (fig.8)

Pardoseală din mozaic de marmură în basilica San Marco din Veneția (sec.IX-XI)
(fig. 9)

Pardoseală din mozaic roman la Pompei (sec. I d.C.) (fig. 10)

Pardoseală de marmură, biserica Santa Maria Maggiore din Roma (sec. IV) (fig. 11)

II.1.2. Modele spațial-volumetrice

Să parcurgem în cele ce urmează geneza tipurilor spațiale care au devenit fundamentale în arhitectura creștină. Parcurgând în sens invers drumul apariției spațiului de tip basilical, putem observa că basilica creștină este o adaptare a celei romane, pe care o preia din necesitatea de a folosi un spațiu care adăpostește mari mulțimi de oameni. La rândul ei, basilica romană este la origine o variantă planimetrică modificată spațial a modelului templului, cu devierea accesului pe latura lungă (vezi *Anexă* - fișa dedicată planului basilical în arhitectura antică). Iar templul roman este o combinație între templul grec și cel etrusc.

Dacă este să urmărim o tipologie a templelor grecești, acestea se clasifică: (Voiculescu, 1992)

- după numărul de coloane de pe latura scurtă (*tetrastil*, *hexastil*, *octostil*, *decastil*);
- după configurația *pteromei* (*in antis*, *prostil*, *amfiprostil*, *peripter* - *monopter* sau *dipter*, *pseudoperipter*);
- după ordinul folosit (*doric*, *ionic*, *corintic*).

Un alt prototip este cel al templului circular - *tholosul* - alcătuit dintr-un nucleu cilindric înconjurat de o *pteromă* (șir de coloane) și având și uneori o colonadă în interior.

Deși poate părea asemănător ca formă cu cel grec, templul roman este în mare măsură tributar civilizației etrusce, care aduce conceptul de

limită sacră - *templum* - în interiorul căreia se poate desfășura ritualul sub ocrotirea zeilor. Compus din *pars antica* (porticul de intrare unde se practica ritualul și *pars postica*, camera (*cella*) închisă a zeilor, templul roman se adresează unui public static, mai degrabă spectator decât participant la ritual. (Curinschi Vorona, 1982)

Templul din Segesta (Sicilia), sec. V î.C. (fig. 12)

Basilica lui Maxențiu din Forul Roman , începutul sec. IV d.C (fig. 13)

Biserica Acheiropoietos din Salonic, sec. V (fig. 14)

Deși poate părea asemănător ca formă cu cel grec, templul roman este în mare măsură tributار civilizației etrusce, care aduce conceptul de limită sacră - *templum* - în interiorul căreia se poate desfășura ritualul sub ocrotirea zeilor. Compus din *pars antica* (porticul de intrare unde se practica ritualul și *pars postica*, camera (*cella*) închisă a zeilor, templul roman se adresează unui public static, mai degrabă spectator decât participant la ritual. (Curinschi Vorona, 1982)

Ceea ce ne interesează din punctul de vedere al evoluției către creștinism este **apariția axialității** pe latura lungă a construcției, care deși era prezentă geometric și în arhitectura greacă, nu funcționa din punct de vedere al parcurgerii și utilizării spațiului. Această axialitate împinge treptat spre conștientizarea **spațiului interior**, care jucase un rol minor în arhitectura Greciei antice și care își începe periplul de "protagonist al arhitecturii" după definiția dată de Bruno Zevi. (Zevi, 2004)

Conceptul de tratare axială a dus la diferențierea fațadelor în fațade principale și fațade laterale, împărțire corespunzătoare percepției statice. Acest lucru facilitează integrarea templului în cadrul forului, nemaivând nevoie de un spațiu perimetral pentru asigurarea posibilității de a fi înconjurat pe toate părțile, templul putându-se insera într-un spațiu liber existent între alte două clădiri. Din *pteroma* greacă templul roman păstrează parțial colonada, accentuată cu precădere pe fațada principală și de multe ori

angajată zidurilor laterale; iar din schema etruscă preia podiumul de acces, transformat într-un monumental pachet de trepte, care accentuează axialitatea.

Treptat modelul spațial al templului s-a complicat, căpătând spații boltite și alte elemente. Templul organizat ca spațiu central, *tholosul* grecesc, a fost preluat deasemenea, devenind *aedes*, locul unde vestalele adăposteau focul sacru al cetății. Acest tip de spațiu a generat în timp structuri complexe, care s-au constituit ca modele arhitecturale (Pantheonul, templul rotund al sanctuarului din Baal-Bek).

Imperiul Roman a avut o predilecție programul arhitecturii funerare, pentru a-și impune autoritatea și puterea. Împărații își comemorau victoriile armate prin triumfuri, trofee (construcții circulare de tip *tumulus*), arcuri de triumf cu simplă sau triplă deschidere. (Curinschi Vorona, 1982) În creștinism arhitectura comemorativă s-a limitat la martirioane și mausolee, ridicate în construcții de tip central.

Arhitectura funerară este variată, de la locuri colective de adăpostirea cenușei (*columbarii*) la *tumulusuri* monumentale (mormântul Caeciliei Metella de pe Via Appia, mausoleul lui Augustus).

În general mormintele erau amplasate *extra muros* datorită interdicțiilor religioase, de multe ori de-a lungul principalelor artere de acces, cum este cazul Viei Appia.

Basilica, program civil complex creat de arhitectura romană, este un spațiu public acoperit, destinat unei multitudini de activități sociale: comerț, judecăți, întruniri, făcând parte din ansamblul forurilor. Principalul deziderat al acestui program de arhitectură este acela de a fi capabil să adăpostească mari mulțimi de oameni. Deschiderea mare structurală necesară s-a rezolvat prin împărțirea în 3-5 nave, despărțite prin șiruri de coloane, cu nava centrală dominându-le pe cele laterale, ceea ce îi permite iluminarea pe la partea superioară.

Modelul basilical a devenit fundamental în arhitectură, fiind preluat de primele biserici creștine, iar în timp extinzându-se și asupra arhitecturii laice, ajungând ca în epoca modernă să fie utilizat în cazul unor hale industriale, fabrici, clădiri cu deschideri mari etc.

În Anexa II.3. se prezintă, pe baza unor fișe de studiu, o comparație între câteva exemple de plan central ale lumii grecești și romane, ca și o suită de temple prezentate în sensul evoluției cronologice și o serie de basilici cunoscute ale Antichității romane. În această analiză ne propunem deasemenea să prezentăm succint tehnicile constructive și principalele caracteristici ale monumentelor prezentate, pentru a putea trece în revistă o paletă suficientă de exemple.

II.1.3. Concluzii. Spații ale Antichității - mod de funcționare

Sintetizez în cele ce urmează câteva concluzii despre funcționarea spațiilor antice prezentate.

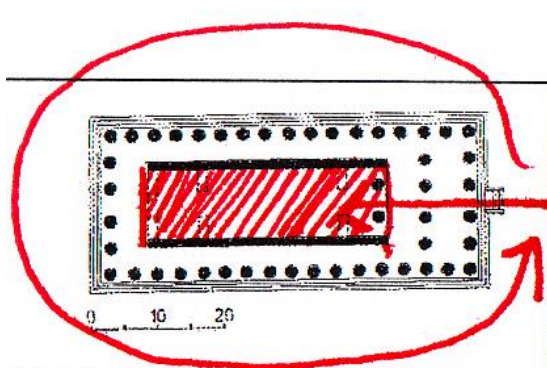
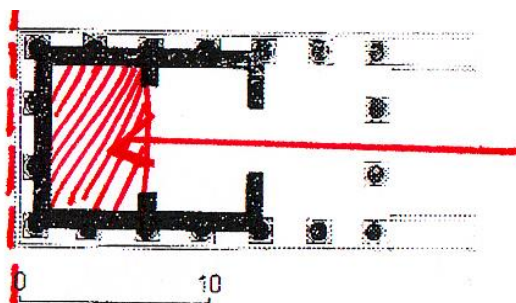
Analizând templele, se poate observa cum se schimbă perspectiva de la lumea grecească la cea romană. În prima exista un concept al sacralității intangibile pentru muritorii de rând, concentrată în *cella* – miez al templului ce adăpostea de obicei statuia zeului. În rest, parcursul se făcea printr-un traseu exterior, ritmat de pădurea de coloane perimetrale. Amplasarea templelor astfel încât să fie percepute în perspectivă genera dinamism, iar corecțiile optice contribuiau la generarea unei subtile ”sculpturi”, interpretate vizual ca atare de marea masă de credincioși.

Pentru acest tip de concepție arhitecturală era nevoie de fiecare dată de un sit particular, cu numeroase elemente naturale, care să integreze și să pună în valoare clădirea templului, lucru care începe să lipsească în forurile romane, aglutinări de construcții ce serveau întreaga viață civică.

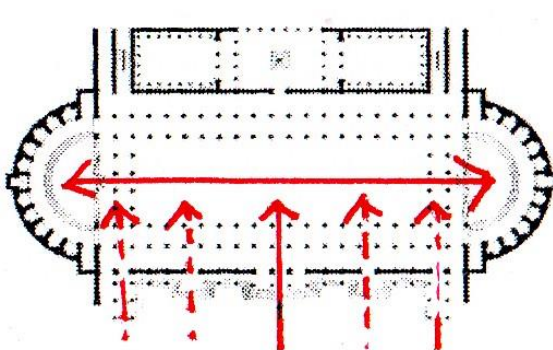
Romanii introduc un anumit tip de standardizare, de eficientizare a cadrului construit, pentru ca acesta să poată răspunde nevoilor unui întins imperiu. Corecțiile optice și studiarea unei amplasări subtile în peisaj devin superflue. Se optează pentru monumentalitate și axialitate, iar spațiul templului capătă o ritmare gradată de la porticul exterior de acces către altarul definit ca sfârșit al parcursului. Acest mod de parcurgere axială, grefat pe tipologia constructivă a bazilicii, a ajuns să definească până la urmă basilica creștină.

Basilica romană, spațiu multifuncțional destinat comerțului și întrunirilor diverse, a generat un tip structural valoros datorită necesității de a adăposti un mare număr de persoane (prin repetarea unor travei structurale sprijinite pe coloane, ceea ce oferă spațiului transparență, comunicare vizuală). Deși îndeobște accesul se făcea prin latura lungă, există excepții, cum este basilica din Pompei, care era parcursă longitudinal. Un stadiu demn de punctat îl reprezintă apariția exedrelor laterale, pe care le putem considera drept premergătoare absidelor din spațiul creștin.

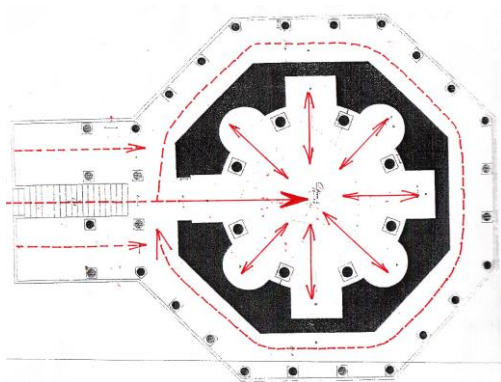
În ceea ce privește spațiul central antic, verigile transformării sale în spațiu de cult creștin sunt și mai strâns înlănțuite. Dacă *tholosul* din Delphi nu depășește cu mult statutul de sculptură integrată în peisaj, spațiul central roman devine complex, focalizat înspre interior, dar în multe cazuri păstrând și componenta dinamică a ritmării exterioare (așa cum este cazul mausoleului lui Dioclețian de la Split, construit în sec.III d.C., aflat pe teritoriul Croației de astăzi). Interesul se mută însă indubitabil asupra interiorului, care capătă o marcată componentă verticală generată de cupola acoperitoare.

Schemele nr.1 si 2 *Templul grec si templul roman* – percepția dinamică și percepția statică

Schema nr.3. *Basilica romană* – spațiul multinavat cu deschidere mare, dezvoltat orizontal

Schema nr.4 Spațiul central – concentrare centripetă, sugestie de axialitate în zona intrării

II.2. Apariția programului de cult creștin. Evoluție în spațiul de influență bizantină

Puține, sau nici un alt moment în istorie nu a fost încărcat de mai mare dramatism ca acela când, la începutul secolului al IV-lea, o minoritate oprimată, dar inspirată s-a găsit dintr-o dată liberă, pe un drum plin de promisiuni.

William L. Mac Donald (Mac Donald, 1964)

II.2.1. Începuturi – apariția bisericii ca spațiu de cult

Conceptul italian de *architettura tardoantica* (pe care l-am traduce în românește ca *arhitectură romană târzie*) merită o atenție specială, deoarece conține în mod implicit ideea continuității arhitecturii creștine cu modelele Antichității. Denumirea de *architettura tardoantica* exprimă de fapt apartenența arhitecturii de la începutul erei creștine la antichitatea târzie, lucru adesea insuficient reliefat în multe cărți de istoria arhitecturii.

Începuturile creștinismului se grefează în mare măsură pe cultura romano-elenistică. Religia Imperiului Roman din primii ani de după Cristos se baza pe adorarea împăratului, identificat cu Jupiter, Soarele etc. Atâta timp cât religia mântuirii nu intra în conflict cu dogmele oficiale, ea putea fi tolerată de oficialii timpului fără probleme. Dar apostolul Pavel răspândise o învățătură care avea toate atributele pentru a deveni universală. Primele forme de cult creștin au fost niște întruniri pentru mese în comun (*αγάπαι*), în cadrul cărora se binecuvântau pâinea și vinul, se cânta, iar dacă era de

față vreun iluminat, acesta ținea o predică. (Krautheimer, 2000)

Odată cu dispariția apostolilor, aceste adunări "misionare" au încetat să se mai țină în locuri publice ca până atunci (când aveau loc uneori chiar și în sinagogi, temple iudaice etc. pentru a atrage mai mulți credincioși, fapt interesant a fi subliniat din perspectiva lucrării de față), iar reuniunile credincioșilor se produceau în case particulare, de cele mai multe ori în sufragerie (*triclinium*) pentru a putea avea loc masa împreună, principala parte a ceremoniei. Aspiranții încă nebotezați nu erau admiși la "frângerea pâinii", părăsind încăperea înainte de acest ritual. Botezul a început deasemenea să se practice în casă și nu în râuri ca până atunci (Krautheimer, 2000).

Este evident că singurii în drept să construiască temple erau reprezentanții religiei oficiale, astfel încât circa două sute de ani după Cristos nu putem vorbi de o arhitectură creștină propriu-zisă. După anul 200, însă, religia creștină a început să câștige teren în mod evident. Tot mai mulți nobili, funcționari imperiali, bancheri se converteau la creștinism, unii devenind chiar slujitori ai Bisericii - episcopi etc. Acest fapt a atras după sine refuzul de a participa la ritualurile religiei oficiale - ofrande, sacrificii și chiar la serviciul militar și civil. Două persecuții generale sângeroase au avut loc în 250 și între 257-60, cu interzicerea reuniunilor creștine și confiscarea averilor Bisericii. Însă rezistența eroică a martirilor creștini l-a obligat în 260 pe împăratul Galieno să le retrocedeze creștinilor proprietățile, locurile de rugăciune și dreptul la întrunire.

Aceste comunități de mari dimensiuni posedau spații în afara orașelor pentru a-și îngropa morții (*catacombele*) și clădiri de rugăciune în oraș. În jurul anului 200 exista deja o liturghie completă și clară. Mesele în comunitate au început să se împartă în două categorii, *agapai* pentru săraci și *refrigeria* - banchete funerare sau comemorative. *Misa* se împărțea în două: prima parte pentru toată lumea, și cea de-a doua (al cărei principal moment era *eucharistia*) doar pentru credincioși, fiind excluși aspiranții. Spațiul de cult începe să se definească: nemaifiind vorba de o masă comună, clerul se separă de laici, locul său fiind pe o estradă (*solium*), altarul este închis simbolic și apare un *vestibulum* pentru neofiti, care puteau să audă *Misa Credincioșilor*, dar nu și să o vadă. Botezul avea propria sa liturghie, legată de o sală necesară pentru confirmare (*consignatorium*). Funcțiunea se completează cu spații auxiliare ca: săli de mese, spații de păstrare a vaselor de cult, biblioteci, birouri și locuințe pentru cler, depozite etc. Acest tip de edificiu dedicat cultului s-a numit *domus ecclesiae* (*οικος εκκλησίας*). Fie că erau organizate în locuințe transformate, fie că erau ridicate în acest scop, acestea se suprapuneau schemei locuinței, după criterii în exclusivitate utilitare. Romanii numeau aceste case simplu - *tituli*, după plăcuța care

atesta drepturile proprietarului. "Nu avem temple și altare", afirma în această perioadă a începuturilor Minucio Felix, situând religia creștină în contradicție cu opulența cultului imperial oficial. (Krautheimer, 2000)

Următoarea etapă a fost aceea în care caselor de rugăciune le-au fost preferate bazilicile. De multe ori acestea erau amenajate în edificii existente (locuințe, terme - ex. basilica Santa Pudenciana din Roma).

Oponenții păgâni îi asigură totuși pe creștini că ridică *edificii enorme, imitând construcțiile templelor*. Acest fapt poate indica faptul că lăcașurile de rugăciune aveau aspectul unor edificii publice. Cea mai veche biserică creștină (de secol IV la origine) pare să fie cea încorporată în cadrul bazilicii San Crisogono din Roma (construcția actuală datând din secolul XII). Dimensiunile și caracteristicile acestui edificiu (reconstituit) îl recomandă ca edificiu monumental. (Krautheimer, 2000)

Un alt program specific creștin au fost cimitirele supra sau subterane (*catacombe*). Construcția acestora se baza de multe ori pe excavații existente (cariere sau cisterne). Catacombele sunt morminte suprapuse sculptate în piatră, orientate în lungul unor galerii. Cel mai vechi exemplu în acest sens îl constituie catacombele lui *San Calixto* din Roma (sec. III). Richard Krautheimer, cunoscut bizantinolog, neagă vehement că în aceste spații înguste și umede s-ar fi putut desfășura întruniri religioase, liturghii etc., după cum afirmă o tradiție literară nefondată pe argumente științifice, ele fiind folosite în exclusivitate în scopuri funerare. Existau însă și cimitire în aer liber în care se ridicau mici *celle* (cavouri).

În egală măsură s-a practicat construcția de *martiriumuri* care adăposteau moaștele unor martiri, uneori chiar pe locul sacrificiului acestora. Acest fapt reprezenta continuarea tradiției antice de venerare a eroilor, monumentele comemorative romane numite *heroa* devenind treptat *martyria* creștine.

II.2.2. Biserica - mod de funcționare

După o perioadă de trei secole de uitare și întuneric, în care cultul creștin s-a putut desfășura doar în afara sau la limita legii, odată cu Edictul din Milano, dat de împăratul Constantin cel Mare în anul 313, această religie a ieșit la iveală în toată splendoarea sa, devenind religie oficială a întregului Imperiu. Această profundă transformare a dus literalmente la apariția bisericii ca program de arhitectură, funcțiunea izvorând implicit din ritualul religios. Din rațiuni practice (adăpostirea în interior a unui mare număr de persoane) a fost aleasă ca model de pornire basilica. Acestea i s-a adăugat *altarul* semicircular, orientat către răsărit, născându-se elementul denumit *absidă*, inspirată constructiv din exedrele arhitecturii romane. Navele

laterale au permis divizarea sau ierarhizarea utilizatorilor spațiului dacă se considera necesar. *Transeptul*, născut probabil din rațiuni simbolice (forma de cruce), a avut ca efect arhitectural amplificarea spațiului interior. A apărut de asemenea un spațiu de acces, *nartex*, dedicat adăpostirii neofitilor. În multe cazuri, bisericile au fost timp de mai multe secole precedate de o curte cu portice, inspirată din *atriumul* locuinței, având în centru fântâna abluțiunilor, *phialae*. Preluarea din arhitectura domestică este evidentă, cu atât mai mult cu cât *atriumul domusului* (locuința unifamilială) avea în centru un bazin sau cisternă subterană pentru colectarea apelor pluviale. (Krautheimer, 2000)

Arhitectura se concentrază în timp către spațiul interior, a cărui orientare către altar crează un ax longitudinal major și duce la mutarea accesului pe latura scurtă, odată cu preluarea modelului basilical începuturile creștinismului.

Se pot observa diferențieri specifice ale modelului basilical în funcție de climă și materiale, pe teritoriul Italiei de astăzi practicându-se acoperiri cu șarpantă din lemn, iar în Orient optându-se pentru acoperire cu bolți.

Într-un imperiu condus de religie, bisericile nu puteau decât să constituie o funcțiune predominantă și complexă, unul dintre principalele programe arhitecturale, sau poate chiar cel mai important. Existau biserici metropolitane, episcopale, parohiale, mănăstirești, capele de curte, funerare, martirioane. Modelele arhitecturale spațiale s-au consacrat treptat pentru fiecare dintre aceste tipuri funcționale, iar dimensiunile au variat deasemenea în funcție de necesități. Schema generală de funcționare a unei biserici de factură bizantină este: *pronaos* (pentru neofiți), *naos* (pentru adunarea credincioșilor, divizat sau nu în mai multe nave), altar, separat începând cu epoca medie printr-un *iconostasis* (iconostas), *prothesis* (proscomidie) pentru păstrarea obiectelor rituale și *diaconicon* pentru îmbrăcămintea preoțească. După cum observăm câteva principii suplimentare s-au adăugat schemei de funcționare din paleocreștinism, aceea de *domus ecclesiae*: separarea netă a altarului, care înainte se făcea doar de formă, fără a fi materializată printr-un element anume, și spațiile de depozitare a obiectelor de cult fixate prin dogmă de-a stânga și de-a dreapta altarului. În perioada de început a creștinismului segregarea dintre bărbați și femei în interiorul bisericii era mai puternică decât astăzi (când în biserica ortodoxă se recomandă așezarea femeilor în partea stângă și a bărbaților în partea dreaptă a altarului). Femeile aveau acces limitat (la *exonartex*, *pronaos*), iar în Imperiul Bizantin pentru împărăteasă și suita sa feminină era rezervată galeria superioară a bisericii (*matroneu*). (Krautheimer, 2000)

Tipologiile spațiale ale arhitecturii bizantine au rezultat în mare

măsură din folosirea materialelor, procedeele și tehnicilor specifice, datorate unei tradiții constructive milenare, moștenite din Imperiul Roman și adaptării acestei tradiții la posibilitățile societății bizantine, ceea ce înseamnă **un număr redus de muncitori calificați** organizați în bresle în locul unui număr mare de muncitori necalificați (epoca romană), **servituți economice și de transport reduse** care au impus folosirea materialelor locale, **existența unor cunoștințe evolute de geometrie și mecanică** în rândul arhitecților-geometri (*μεχανηκοί*). (Ousterhout, 1999)

II.2.3. Biserici creștine în construcții antice

Am văzut cum transformarea locuințelor unifamilare sau a construcțiilor cu alte funcțiuni (terme, basilici) în *domus ecclesiae* era o tendință răspândită în primele trei secole de creștinism. Este vorba de o masivă reciclare a fondului construit, *conversie* cum am numi-o astăzi.

Dialogul dintre cultura antică și cea creștină este generator de profunde valori, și el a fost adesea pus în evidență în arta ortodoxă (dacă ar fi să ne gândim doar la frescele pictate ale mănăstirilor noastre din Bucovina, unde filosofii Antichității sunt figurați la loc de cinste lângă profeții Vechiului Testament și sfinții creștini).

Este spectaculos și atunci când spațiile de cult creștin se instalează în temple ale unor culturi mai vechi, ca de exemplu cea elenistică. S-a cercetat relativ puțin despre perioada în care Parthenonul și Erechteionul din Acropola Atenei sau templul Concordiei din Agrigento (*fig. 15*) au adăpostit biserici. În contextul de față ne interesează doar această etapă din viața mai puțin cunoscută a respectivelor monumente, cu toate că ele au trecut de-a lungul istoriei lor printr-o suită mai vastă de funcțiuni, părți din Acropola Atenei fiind pe rând, ulterior, fortăreață a catolicilor, în timpul dominației france (sec. XIII-XV), sau cetate și garnizoană turcească. După ce în 1833 Grecia independentă reia controlul Acropolei, ea începe o dificilă muncă de curățare și de refacere prin anastiloză a ansamblului așa cum era în Antichitate, înlăturându-se toate rămășițele acestor etape ulterioare. (Holtzmann, 2003)

Transformarea Erechteionului, Parthenonului și Hephaisteionului (templu situat în Agoră) în biserici începând cu secolul VII a însemnat pentru ele o șansă de supraviețuire în plus. În cazul Erechteionului, transformarea planimetrică s-a rezolvat prin introducerea unei abside în fostul pronaos al templului și orientarea acceselor pe latura opusă sau pe lateralele acesteia, loggia cariatidelor devenind în mod firesc un *nartex* al bisericii. Spațiul interior a fost împărțit în trei nave separate prin coloane de marmură, separându-se astfel spațiile destinate bărbaților, femeilor și

neofiților. Biserica era dedicată Fecioarei, ceea ce constituie o interesantă continuitate cu caracterul "feminin" al templului, consacrat încă de la conceperea sa inițială în Grecia antică. (Holtzmann, 2003)

În cazul Parthenonului transformarea a fost și mai simplă, datorită dimensiunilor care au permis împărțirea în trei nave generoase. În fostul *pronaos* antic a fost introdusă absida altarului, iar restul nu a mai fost decât o problemă de uși de acces între spații. Există date istorice despre un baptisteriu care se afla în nartex și despre un amvon amplasat în mijlocul navei centrale. Absida era dotată cu o bancă continuă (*syntronon*) și cu jilțuri pentru cler. Sub acoperiș fuseseră amplasate ferestre pentru iluminarea galeriei perimetrale superioare. Colonada exterioară, angajată până la jumătatea înălțimii, nu mai era decât un paravan decorativ, iar sculptura metopelor a fost eliminată în cea mai mare parte, nu este clar dacă din motive funcționale sau dogmatice. Această biserică era de asemenea dedicată Sfintei Fecioare și a fost pictată după canoanele bizantine în secolul XII. (Holtzmann, 2003)

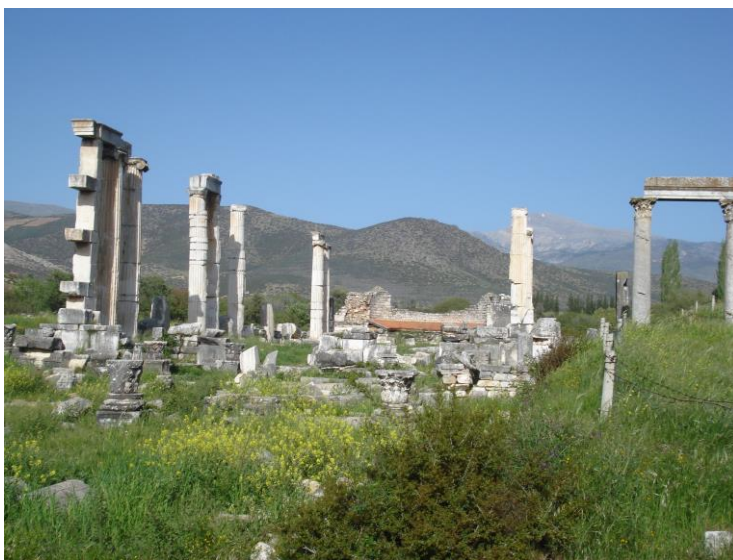
Templul Concordiei din Agrigento (Sicilia), sec. V î.C. - se observă arcele fostei biserici pe fațada laterală (fig. 15)

Micul templu al Atenei *Niké* de pe Propilee a fost probabil transformat de asemenea în capelă, iar alte construcții din acest ansamblu au fost dedicate locuirii și unei posibile guvernări militare, ceea ce demonstrează locuirea permanentă pe Acropolă. Totuși în perioada medievală timpurie Atena trece prin vremuri de instabilitate, și populația nu se mai identifică în aceeași măsură cu monumentele Acropolei, după cum

aflăm, printre altele, din scrierile lui Mihail Choniatul, ultimul arhiepiscop al Atenei (sec. XII): *această Acropolă, unde mă găsesec chiar în acest moment și unde mă simt în al șaptelea cer, este aceeași, dar acel popor atât de înclinat spre spirit și cu acea înțelepciune remarcabilă a dispărut, înlocuit de un altul care nu înțelege nimic...* (Holtzmann, 2003)

Odată cu primii ani ai secolului al XIII-lea, Acropola capătă o nouă funcțiune: aceea de fortăreață în calea năvălitorilor. Deși eficientă în cazul unor atacuri locale, ea este mult prea slabă în fața cruciaților, care pun stăpânire pe Atena începând cu 1204 (în cadrul celei de-a patra cruciade). (Holtzmann, 2003)

Tot de lumea Greciei Antice, dar de astă dată în altă regiune (Asia Mică) ține transformarea templului Afroditei din Afrodisias (*fig. 16,17*) în bazilică creștină. Templul a fost construit în finalul secolului I î.C. de către Zoilos, care a finațat și construcția agorei și teatrului din Afrodisias. În secolul II d.C. templul a fost înconjurat de o colonadă pe fațada de est și de portice înspre nord, vest și sud. (Holtzmann, 2003) A fost transformat în biserică creștină în jurul anului 500, acest lucru presupunând mutarea coloanelor din partea de est și vest pentru a extinde laturile de nord și de sud. Piatra din interior a fost incorporată noilor ziduri perimetrale. Biserica de mari dimensiuni a fost folosită până la cucerirea Afrodisias-ului de către Selciuk în jurul anului 1200.

Afrodisias: perspectivă a templului (din sec. I î.C.) transformat în biserică (*fig. 16*)

Afrodisiar: imagine de ansamblu, simboluri creștine (fig. 17)

Un alt exemplu ilustru de templu antic transformat în biserică creștină (care se păstrează ca atare, în stare de funcționare până în zilele noastre) este cel al Pantheonului din Roma, templu dedicat celor 7 divinități planetare: Soare, Lună, Venus, Saturn, Jupiter, Mercur, Marte (*τὸ πᾶνθειων* = totalitatea zeilor). Construit în 27-25 î.C., (Dio Cassius îl menționează între operele construite de către Agrippa pentru Câmpul lui Marte în 25 î.C.) la comanda lui Marco Vipsanio Agrippa, general al lui Augustus și atribuit lui Apolodor din Damasc, edificiul a fost distrus în 80 d.C. și refăcut în timpul lui Traian, apoi reconstruit total sub Adrian (123-128 d. C.) și restaurat în 202 de către Septimius Sever. În 123-128 d.C. se schimbă orientarea (către nord), templul căpătând forma de astăzi (portic, pronaos și rotundă) - fusele coloanelor sunt din granit de proveniență egipteană, iar capitulele din marmură de Pentelic (Grecia). (Curinschi, 1982). Din punct de vedere constructiv, clădirea reprezintă un model de referință datorită cupolei sale casetate din beton roman, iluminată printr-un *oculus* central. Învelitoarea originală era din lastre de bronz, care au fost ulterior topite de papa Urban al VI-lea pentru a face tunuri pentru castelul Sant Angelo. (Vasilescu, 2007)

Ceea ce face ca Pantheonul să fi rămas intact până în ziua de astăzi este **funcționarea sa neîntreruptă**, care presupune întreținerea sa constantă de-a lungul mileniilor.

Cea mai frumoasă rămășiță a antichității romane este fără îndoială Pantheonul. Acest templu a suferit atât de puțin, încât ne apare așa

cum trebuie să îl fi văzut romanii, spunea Stendhal în ale sale *Plimbări romane*.

În anul 608 împăratul bizantin Foca a dăruit construcția papei Bonifaciu IV care a transformat-o în biserica *Santa Maria ad Martyres* (unul dintre primele cazuri de templu păgân faimos transformat în biserică creștină). În Renaștere a început utilizarea sa în scopuri funerare: mormintele lui Rafael Sanzio, Annibale Caracci, Baldassare Peruggi, Arcangelo Corelli, apoi regele Vittorio Emanuele II și alții.

Pantheonul (sec. I î.C.) fotografiat în 2004 (fig. 18)

Roma ne mai oferă și alte exemple antologice de biserici care funcționează și astăzi în construcții antice.

Templul lui Romulus din Forul Roman a fost dedicat de împăratul Maxențiu fiului său Valerius Romulus, în urma morții acestuia în anul 309 î.C. Este posibil ca templul să fie de fapt o reabilitare a unei construcții mai vechi – templul lui Iovis Stator, sau al celui dedicat lui Penates. În anul 527 împăratul ostrogot Teodoric a donat o parte din templu papei Felix IV, care l-a unificat cu clădirea numită *Bibliotheca Pacis* și a consacrat în spațiul rezultat biserica Sfinților Cosma și Damian, al căror cult l-a instaurat în For ca replică a cultului păgân al gemenilor Castor și Polux, al căror templu se găsea în apropiere. Mozaicul bizantin din absida reprezentând *parousia*, a

doua venire a lui Christos, a rămas unul din elementele faimoase ale acestei biserici.

În 1632 basilica Sfinților Cosma și Damian a fost restaurată la ordinele papei Urban al VIII-lea. Lucrările au căzut în sarcina lui Orazio Torriani și Luigi Arrigucci, care au ridicat nivelul de călcare pentru a evita infiltrațiile de apă. Bisericii i-a fost adăugat deasemenea un claustru.

În 1947, în cadrul lucrărilor de restaurare a forului roman, a fost închisă vechea intrare a Templului lui Romulus, fiind deschisă pentru biserică o altă intrare dinspre *Via dei Fori*, iar templul a fost readus la forma sa inițială, constituind împreună cu Pantheonul unul dintre cele mai bine păstrate temple păgâne din Antichitate. (Vasilescu, 2007)

Tot în bogatul patrimoniu al Romei mai găsim și alte exemple de biserici bizantine care înglobează părți ale unor temple ale Antichității sau funcționează în spațiul acestora. Prezint aici cazul armonioasei biserici *Santa Maria in Cosmedin* (fig. 19), ridicată pe locul fostului *Forum Boarium*, pe ruinele templului *Herculis Pompeiani*. În secolul al VII-lea era numită *Schola Graeca*. A fost redecorată de călugării greci care au scăpat persecuțiilor iconoclaste în 782, când a fost reconstruită de către papa Adrian I în formă trinavată, cu portic. Adjectivul *cosmedin* provine de la grecescul *κοσμείδιον* - frumos. În secolul al IX-lea, din ordinul papei Nicolae I, au fost adăugate un oratoriu dedicat Sfântului Nicolae și o sacristie. Biserica a fost restaurată substanțial la începutul secolului XII și transformată în stil baroc în anul 1718.

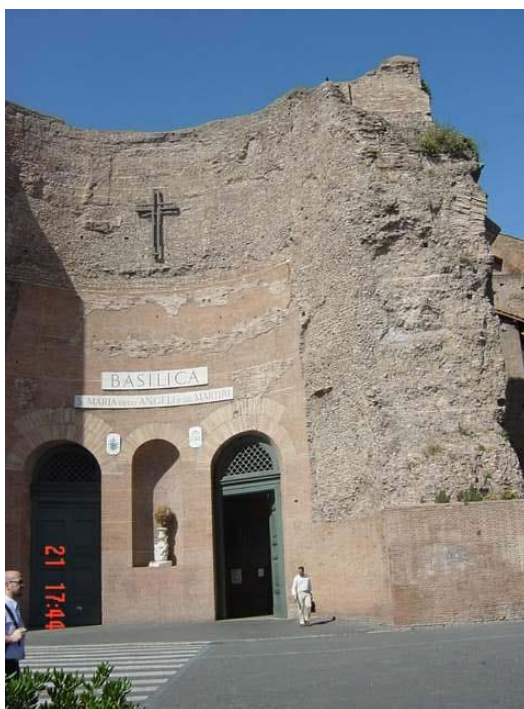
Cele trei nave sunt separate între ele de patru pilaștri și 18 coloane antice refolosite, în pereții laterali fiind incluse și câteva din coloanele fostei *Statio Annonae*. Pe partea superioară a navei arcului triumfal se păstrează pictură din secolele VIII-XII în 3 straturi suprapuse. În sacristie se păstrează un fragment de secol VIII din vechea bazilică San Pietro. (Bibliografie web)

Biserica Santa Maria in Cosmedin, Roma, sec. VI d.C. (fig. 19)

Biserica *Santa Maria degli Angeli e dei Martiri* (fig. 20), aflată tot în Roma, funcționează în fostele terme ale lui Dioclețian. În anul 298 d.C. are loc începerea lucrărilor la terme sub conducerea lui Massimiano în numele lui Dioclețian, iar în 305 și 306 acestea sunt completate de către Galerio și Costanzo Cloro.

Pentru construirea termelor au fost demolate numeroase edificii publice și private, intervenția modificând semnificativ trama stradală a zonei dintre Viminale și Quirinale. Pentru aprovizionarea cu apă s-a făcut o deviere a Acquei Marcia. Ansamblul se întindea pe o suprafață de 13 ha. În 1561 papa Pius al IV-lea decide să construiască basilica Madonei degli Angeli și în același an se dă o bulă papală pentru transformarea ansamblului termelor în biserică și mănăstire. Biserica este dedicată creștinilor făcuți sclavi în timpul persecuției lui Dioclețian, care au construit termele. (Bibliografie web)

Biserica *Santa Maria degli Angeli e dei Martiri*, sec. III d.C., accesul principal (fig. 20)

Biserica *Santa Maria degli Angeli e dei Martiri*, sec. III d.C., imagine din interior (fig. 21)

Biserica *Santa Maria degli Angeli e dei Martiri* a ocupat *tepidarium*-ul și *frigidarium*-ul termelor, proiectul fiindu-i comandat lui Michelangelo. Proiectul părții de mănăstire este semnat de Giacomo del Duca. În complex s-au mai amenajat depozite de grâne, vila Montalto Peretti (de Domenico Fontana), diverse depozitări, biserica *S. Isidoro in thermis* (ridicată în 1754 de către Benedetto XIV, într-o aripă octogonală). Mănăstirea are și un claustru zis "michelangiolesc", în stilul Italiei centro-meridionale. De fapt, Michelangelo a făcut intervenții minime (astuparea unor goluri etc.), păstrând aproape în totalitate masa de construcție existentă. (Bibliografie web)

În 1750 Luigi Vanvitelli decorează interiorul în stilul epocii. În 1702 a fost desenată pe pavaj *La Grande Meridiana*, construcție geometrică pentru determinarea Paștelui în funcție de mișcările Lunii și Soarelui.

Un exemplu interesant, de astă-dată din lumea elenă, este cazul impunătoarei Rotonde din Salonic (fig. 22), care marchează și astăzi imaginea orașului, fiind percepută ca un veritabil simbol al acestuia. Construită probabil la începutul secolului IV, cunoscută și ca "mausoleul lui

Galerius", legată de arcul lui Galerius printr-o *via porticata*, ea a fost transformată în biserică (dedicată Sfântului Gheorghe) la începutul secolului V. Construcția impresionează prin masivitatea zidurilor (3,65 m) și prin diametrul cupolei semisferice (24 m). Sala centrală a Rotondei este lărgită prin opt nișe rectangulare săpate în zidărie. Perforarea acestora permite crearea unui deambulatoriu perimetral, care lasă să se perceapă cele două "coji" de zidărie. (Vasilescu, 2007)

Rotonda (biserica Sf. Gheorghe) din Salonic, sec. IV d.C. (fig. 22)

Să ne mutăm poziția pe coordonate geografice ceva mai vestice. În cadrul ansamblului monumental al palatului împăratului Dioclețian de la Split, în Croația se găsea și mausoleul împăratului, transformat ulterior în catedrală (fig.23). În acest caz înlocuirea unui mausoleu păgân cu un spațiu de cult creștin a fost interpretată simbolic, în locul sarcofagului lui Dioclețian (distrus în mod ritual) fiind aduse moaștele martirilor *San Doimo* și *San Anastasio*, iar hramul ales fiind Buna Vestire. Planul central făcea construcția ideală pentru a fi folosită ca martirion creștin. Octogonul extern al mausoleului este sprijinit pe un portic de 24 de coloane, precedate de un atriu prin care se urcau scările peristilului. Interiorul este de formă circulară cu 4 nișe rotunde și 4 pătrate. Cupola mausoleului diferă de tehnica uzuală romană a bolților - a fost zidită fără cofraj, cu cărămizile puse în evantai la partea inferioară și circular în vârf. Era prevăzută acoperirea cupolei cu

mozaic aurit, lucru care a rămas nerealizat. Altarele sfinților din interior datează din sec. XV, iar altarul principal din sec. XVII. (Grujic, 2004)

Consacrarea ca biserică a fost făcută de arhiepiscopul Giovanni da Ravenna și probabil în același timp templul lui Jupiter din vecinătate a devenit baptisteriu. Campanilul alăturat mausoleului-biserică, legat de acesta cu ajutorul porticului perimetral de coloane, este un edificiu autentic dalmat adăugat în secolul al XIII-lea, fiind unic pe coasta Adriaticii pentru zveltețea și "transparența" sa. A fost complet restaurat între 1890 - 1908, când a fost schimbat mai ales aspectul ultimului nivel al acestuia. (Grujic, 2004)

Mausoleul lui Dioclețian la Split (Croatia), sec. III d.C. (fig. 23)

Un caz unic care pune în legătură conversia unui templu roman cu o biserică creștină se găsește chiar pe teritoriul țării noastre la Densuș, județul Hunedoara (nu este un caz izolat, în Țara Hațegului aflându-se mai multe temple romane ale căror ruine au fost încorporate unor biserici ortodoxe în sec. XIII-XIV). Biserica din Densuș (fig.24) este considerată ca fiind cea mai veche biserică de pe teritoriul românesc care a funcționat fără întrerupere, astfel încât, din punctul de vedere al lucrării de față, ea poate deveni pe teritoriul țării noastre un adevărat simbol al continuității într-un același spațiu a cultului creștin, fecundat cu milenara tradiție antică.

Ascunsă în umbră, abia luminată de câteva șuvițe de soare venind pe niste fereștruci, aceasta face impresia unei opere divine furată de genii nocturne. Așa o vedea George Călinescu, într-o descriere poetic-literară. În

zidăria bisericii sunt incluse coloane și statui culese de la fosta colonie romană Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa care se afla la 10 kilometri sud față de Densuș, acesta fiind poate cel mai sugestiv caz românesc de *reimpiego dei materiali*, un concept atât de răspândit în Italia construită pe ruinele antichității romane.

Unii istorici au considerat că biserica ar fi fost la origine mausoleul generalului roman Longinus Maximus, ucis de daci, iar alții cred că edificiul este un fost templu roman al zeului Marte. Istoricul și arhitectul Grigore Ionescu o compară din punct de vedere tipologic cu martirioanele creștine de secol IV-VI din Asia Mică și Siria (spațiu central pătrat determinat de patru stâlpi legați cu arce în plin cintru). Altarul este orientat mai degrabă spre miazăzi decât spre est. Aceasta ar fi practic cea mai veche clădire de cult creștin de pe teritoriul Daciei. Cercetările efectuate îndreptățesc ipoteza conform căreia biserica a suferit mari modificări de-a lungul timpului, în special la sfârșitul secolului al XIII-lea. Construită din blocuri de piatră, bolovani de râu și din materiale spoliaste din fosta capitală romană a provinciei Dacia - cărămizi cu inscripții romane, capiteluri, pietre funerare, tuburi de canalizare - biserica are un aspect neobișnuit și special. (Drăguț, 1976)

Planul de bază este un pătrat cu latura de 6 metri. În centrul acestuia se află un turn racordat printr-o boltă îngustă. Altarul este compus dintr-o absidă semicirculară cu un diaconicon de mari dimensiuni (adăugat într-o fază ulterioară). Învelitoarea este formată din plăci de piatră suprapuse, iar aspectul monumentului, cu anexe adăugate în secolele XIV-XV, arată urme ale stilului romanic. (Drăguț, 1976)

În ceea ce privește pictura, particularitățile operei zugravului Ștefan ne trimit cu gândul la pictura bisericii Sfântul Nicolae din Curtea de Argeș, realizată în secolul al XIV-lea. Planimetria bisericii ne trimite cu gândul tot la Curtea-de-Argeș, de această dată la biserica Sîn Nicoară, cu același hram ca și cea din Densuș. (Ionescu, 1982)

Este extrem de interesantă “bizantinizarea” construcției de piatră prin adăugarea pe parament a unor motive decorative “în dinți de ferăstrău”, și a altor decorații din cărămidă, lucru atipic pentru o construcție din piatră masivă.

Fenomenul refolosirii vestigiilor romane provenite în principal de la cetatea Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, repetat în cadrul unor construcții de cult emblematice precum Sântă Maria Orlea, Strei, Sânpetru, Gurasada etc. a devenit o emblemă identitară pentru regiunea Țara Hațegului, demonstrând adevăruri istorice și arheologice de primă importanță pentru poporul nostru. (Dușoiu, 2012)

Biserica de la Densuș, jud. Hunedoara, sec. XII, pe ruinele unei construcții din sec. IV d.C. (fig. 24)

II.2.4. Tipologii spațiale de bază în arhitectura de cult creștin de influență bizantină – apariție și evoluție

Subcapitolul de față prezintă o evoluție și succesiune de tipologii în lumea "orientală", ordonată în jurul culturii romane de răsărit (numită îndeobște bizantină). Aceleași tipuri spațiale, preluate deasemenea în vestul Europei, au avut aici o evoluție proprie, studiată în detaliu în orice tratat de istoria arhitecturii. Modelul basilical este sursa tipologiilor arhitecturale din lumea occidentală, trecând prin perioada romanică, gotică, barocă. Planul basilicat uninavat sau multinavat, îmbogățit cu spațiul perpendicular pe el al transeptului, a generat modelul arhitectural cunoscut sub numele de "cruce latină", extrem de răspândit în Europa vestică. Aici se face referire la evoluția tipologiilor spațial-volumetrice bizantine.

1. Tipul basilical (Voiculescu, 1992, Mango, 1995). Este moștenitorul direct al bazilicii romane, cu câteva transformări: mutarea accesului pe latura scurtă pentru acuzarea axului longitudinal, introducerea altarului, de obicei marcat la exterior prin absidă etc. Basilicile creștine au 3 sau 5 nave, dintre care cea centrală, cu dimensiuni mai mari, principală, beneficiind de iluminarea zenitală a "secțiunii basilicale", tip de secțiune

întâlnit încă de la templele hipostile egiptene. Bazele acestei tipologii creștine au fost puse în perioada timpurie, în vremea împăratului Constantin cel Mare. Împărțirea în nave a permis ierarhizarea ceremonialului, cu procesiunea clerului sau a suitei împăratului în centru și cu așezarea credincioșilor în laterale.

2. Tipul central (Voiculescu, 1992, Mango, 1995). Este deasemenea preluat în mod evident dintr-o tradiție romană, cea a templelor circulare și nimfeelor. În paleocreștinism a fost preferat pentru baptisterii, martirioane și mausolee. Creștinismul a investit în plus centrul (ca definitor de ax spațial vertical) cu rolul de intersecție a brațelor crucii, realizat constructiv cu ajutorul pandantivilor, exprimând această concepție explicit în arhitectură (un exemplu foarte clar în acest sens este mausoleul Gallei Placidia din Ravenna - sec. IV).

În Roma primelor secole de creștinism planul central era rezultat din rotirea unei secțiuni basilicale în jurul unui ax vertical central (*San Stefano Rotondo*, *Santa Costanza*), pentru ca apoi, în secolul VI (perioada lui Justinian) să se complice printr-un spațiu major poligonal acoperit cu cupolă dilatat fără sprijine intermediare către spațiile laterale, cum este cazul bisericii *San Vitale* din Ravenna.

3. Basilica cu cupolă (Voiculescu, 1992, Mango, 1995). Reprezintă un compromis între tradițiile romane și noile concepții bizantine, prin întrepătrunderea încercării de a exprima biserica - boltă cerească, cer pe pământ - cu ajutorul schemelor funcționale consacrate pentru programele care adăpostesc un număr mare de persoane (bazilică). Cupola în naos este efect al mutării unei mari părți a ritualului din altar în mijlocul credincioșilor. Cel mai prestigios exemplu al acestui model este catedrala Sfânta Sofia, prima și cea mai faimoasă realizare de proporții a arhitecturii bizantine, a cărei originalitate o îndepărtează de influențele antice care aproape că nu se mai percep.

4. Tipul "în cruce greacă înscrisă" (Voiculescu, 1992, Mango, 1995). Este o sinteză a descoperirilor constructive bizantine, deja desprinse de modelele romane, cu cupola centrală sprijinită pe patru pandantivi care descarcă pe patru pilaștri ale căror baze formează un pătrat. Brațele crucii se continuă în laterale, fiind acoperite cu bolți cilindrice simple. Apărut la sfârșitul perioadei timpurii a epocii bizantine, acest tip a devenit un standard în arhitectura ortodoxă până în zilele noastre, păstrând de la tipul anterior al basilicii cu cupolă dubla orientare longitudinală și verticală. Acest tip a proliferat datorită concordanței între necesitățile de cult (spațiu orientat central), dogmatice (spațiu în formă de cruce) și cele constructive (claritate structurală).

Pe măsura evoluției tipologiilor spațiale, s-a practicat înlocuirea

unor sisteme constructive cu altele în timp - adică biserici care anterior erau de plan basilical au fost transformate în biserici "în cruce greacă înscrisă", ca de exemplu biserica paleocreștină din Kydna (Lycia), modificată în sec. X - situație relativ tipică (biserică din prima perioada creștină cu acoperirea refăcută în sec. X) repetată la: Amorium, Büyükada, în Frigia, ca și la exemplul mai cunoscut al bisericii *Hagia Irene* din Constantinopol, transformată în urma cutremurului din 740.

5. Tipul trilobat (Voiculescu, 1992, Mango, 1995). Acest tip constructiv marchează forma crucii prin prelungirea brațelor în trei abside, dintre care cea estică este a altarului, spațiul central fiind marcat prin cupolă sau turlă. Existau capele cimiteriale romane construite pe această formulă, care a fost adoptată la mănăstiri egiptene și de la muntele Athos, unde corespundeau necesităților ritualului (adăpostire a corurilor de călugări). Uneori tipul trilobat se combină cu cel în cruce greacă înscrisă. În documentația anexată acestui subcapitol (Anexa II.2.9) tipul trilobat este prezentat ca fiind precedat de modelul tetraconc, practicat încă din secolele V, VI. Consider planul tetraconc a fi mai degrabă un precursor al planului de tip trilobat decât o simplă variație de plan central.

6. Tipul bisericii-sală (Voiculescu, 1992, Mango, 1995). Este cel mai simplu - uninavat și acoperit în șarpantă sau boltă cilindrică, fiind practicat de multe ori la bisericile de lemn datorită simplității sale. A fost folosit mai ales la capele sau biserici de dimensiuni modeste (de sat).

În unele situații, când dimensiunile edificiului o impuneau, s-a practicat alăturarea a câte 4 nuclee dispuse cruciform în jurul altui central (bazilici la mănăstirea Kalat Seman din Siria sau module "în cruce greacă înscrisă" la basilica Sfântul Ioan din Efes sau biserica Sfinții Apostoli din Constantinopol, astăzi dispărută, care a fost preluată ca model pentru catedrala San Marco din Veneția).

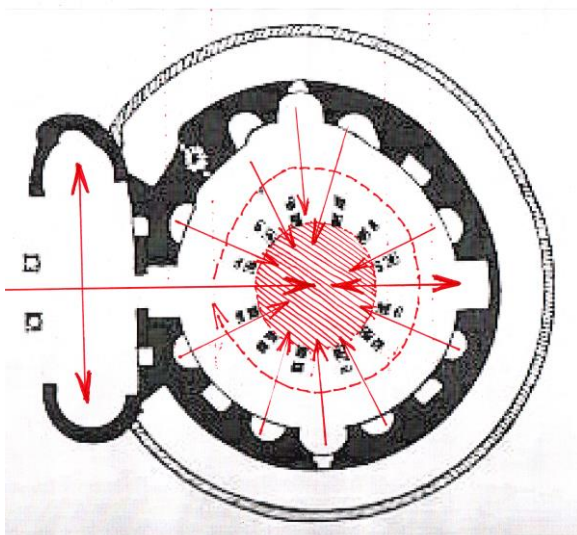
II.2.5. Concluzii. Tipologii spațiale creștine - mod de funcționare

Spațiul de cult creștin s-a dezvoltat din preluarea a două tipologii antice de bază: **spațiul central** și **spațiul basilical**. Ulterior combinația dintre acestea a creat o bogăție compozițională care ne uimește până în ziua de astăzi.

În ceea ce privește spațiul central, funcțiunea se păstrează în mare parte: mausoleul roman, de uz funerar, devine mausoleu sau *martirion* creștin - spațiu închinat adăpostirii moaștelor unui sfânt sau unei personalități din viața comunității. Dacă este să comparăm, de pildă, planul mausoleului *Santa Costanza* din Roma cu cel al mausoleului lui Dioclețian,

prezentat în subcapitolul anterior, putem constata o evoluție în sensul:

- îmbogățirii spațiului interior cu un nucleu de coloane ce generează un "miez sacru" care adăpostește mormântul venerat
- ierarhizării centripete generate de acest nucleu
- definirii unui spațiu de tranzit în zona accesului, care premerge percepția spațiului principal

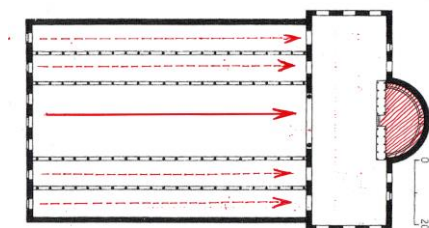

Schema nr.6 *Spațiul central* – mausoleul Santa Costanza din Roma

În opoziție, spațiul basilical este strict axial, generat de o parcurgere longitudinală ritmată de coloane. El permite o gradare a sacralității de la acces către zona ultimă a altarului, care definește până astăzi punctul culminant al ritualului creștin. Spațiul basilical se va fi maturizat odată cu liturgia creștină, dezbătută și încheată prin conciliile bizantine. Se poate observa preocuparea pentru separarea clerului de credincioși, prin închiderea altarului, care se definește ca *sumum* al sfințeniei, loc prin excelență al celebrării tainei *eucharistiei*. În afară de separarea cler/credincioși nu există însă în spațiul basilical o preocupare explicită pentru o ierarhizare a laicilor în funcție de rangul ocupat.

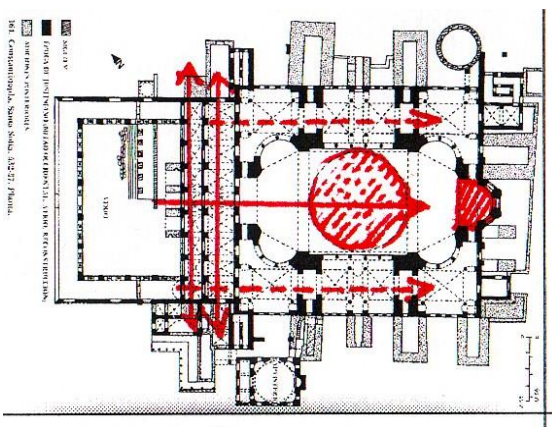
Rafinarea și interpretarea complexă a modelului spațial al basilicii au stat la baza spațiului de cult catolic al perioadei romanice și gotice, acestea păstrând conceptul de ritmare și parcurgere longitudinală gradată, însă realizându-l cu mijloace ce țineau de o nouă interpretare spațial-

structurală, bazată pe descoperirea unor noi principii constructive (structura zveltă, de tip schelet etc.)

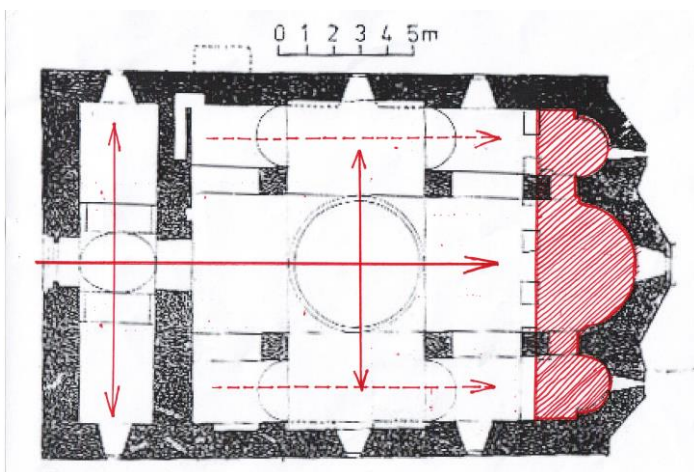
Schema nr.7 *Spațiul basilical* – basilica *San Paolo* din Roma

Primul și cel mai spectaculos rezultat al îmbinării bazilicii cu spațiul central este basilica cu cupolă, al cărei model absolut este Sfânta Sofia din Constantinopol. Spațiul central și în același timp axial, cu trei nave paralele ierarhizate, Sfânta Sofia rămâne o sinteză a gândirii arhitecturale creștine. Fiind, de fapt, o bazilică imperială, locul special al împăratului și suitei sale este diferențiat, aceștia asistând la slujbă din poziția lor stabilită undeva în centrul supantei. Navele laterale sunt și ele acoperite de galerii, care permit o percepție a spațiului de la un nivel mai ridicat. Naosul se definește ca spațiu vertical, generat de cupola care "plutește" deasupra celor 40 de ferestre amplasate la baza sa. Spațiul și liturghia creștină sunt practic complet configurate la data construirii Sfintei Sofia. Curtea exterioară, definită de un rând de coloane pe perimetrul a trei laturi, este o preluare creștină a *atriumului* antic ce va dăinui pentru o vreme în arhitectura bazilicilor.

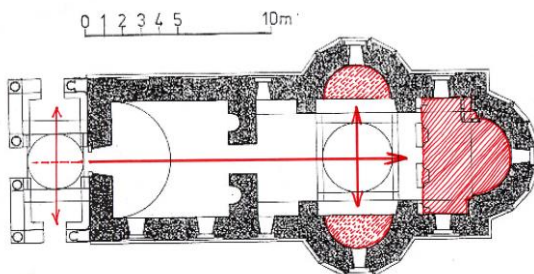
Schema nr.8 *Basilica cu cupolă*– Sfanta Sofia din Constantinopol

Tipul spațial ”în cruce greacă înscrisă” este o rafinare a simbiozei dintre bazilică și spațiul central, ce poate fi explicitată constructiv prin rezolvarea acoperirii unui spațiu rectangular printr-un element de plan circular. Această trecere se face prin intermediul pandantivelor (sau triunghiurilor sferice), generându-se un model spațial ce a constituit după descoperirea sa baza întregii arhitecturi de rit ortodox. Parcurgerea axială se estompează, spațiul ajungând a fi generat mai degrabă, după cum îi arată și numele, de o cruce cu brațe egale, în care direcția transversală începe să capete pondere asemănătoare cu cea longitudinală. Tripartiția altarului, încadrat de *proscomidie* și *diakonicon*, devine o regulă, asociată în mod firesc acestei tipologii structurale.

Schema nr.9 *Spațiul în cruce greacă înscrisă*– biserica Sf. Nicolae din Curtea-de-Argeș

O evoluție mai târzie a spațiului de cult ortodox a generat tipul de plan „trilobat”, în care absida centrală a altarului este dublată de absidele laterale. În primele secole de creștinism a existat planul tetraconc, ca variație a planului central – este interesantă filiația peste secole a acestuia cu modelul trilobat. Acesta a fost îndeobște folosit la bisericile de mănăstire, datorită separării pe care o permite între corul cantorilor (de regulă monahi) și masa de credincioși laici. Deasemenea modul de împărțire a unor cântări bisericești, de regulă tripartit, permite asocierea acestora cu aceste nuclee spațiale (de pildă așa cum este, în ziua Vinerii Mari, cântarea românească a *Prohodului* Mântuitorului, în care credincioșii își răspund pe trei sau patru voci).

Schema nr.10 Modelul spațial trilobat – biserica mănăstirii Cozia

II.2.6. Spații de cult anexe - baptisteriul, aghiazmatarul, paraclisul etc.

Arhitectura religioasă de la începuturile creștinismului, cât și cea denumită apoi bizantină sau romanică, au beneficiat de o sumă de programe religioase anexe, printre care amintim martirionul, mausoleul, capela, baptisteriul etc. Este vorba despre construcții de mai mici dimensiuni, în general organizate pe tipologia de plan central, acestea fiind de multe ori emblematic pentru rezolvarea structurală și tehnicile de construcție folosite. Tipul central, acoperit cu cupola care simbolizează bolta cerească, a fost preferat pentru acuratețea sa - existând un model inițial în acest sens: Rotonda Învierii (*Ανάστασης*) din Ierusalim. Planul central a utilizat forme mai simple ale acestui model, care apoi s-au cizelat până la obținerea unor spații de neegalat ca cel al bisericii *San Vitale* din Ravenna sau al bisericii Sf. Sergiu și Bachus din Constantinopol (exemple de biserici propriu-zise dezvoltate pe modelul planului central).

Botezul în sine este un rit de trecere, de renaștere într-o adevărată viață, în amintirea morții și învierii lui Hristos. Nu e întâmplător că arhitectura baptisteriului și cea funerară se bazează ambele pe planul central. (Longhi, 2003)

Volumul baptisteriului nu are doar o spațialitate interioară și o simbolică bogată, ci și un potențial deosebit de a deveni reper urban - *umbilicus urbis*. Este suficient să ne gândim în acest sens la potența urbană a baptisteriilor din Padova, Pisa, Florența etc.

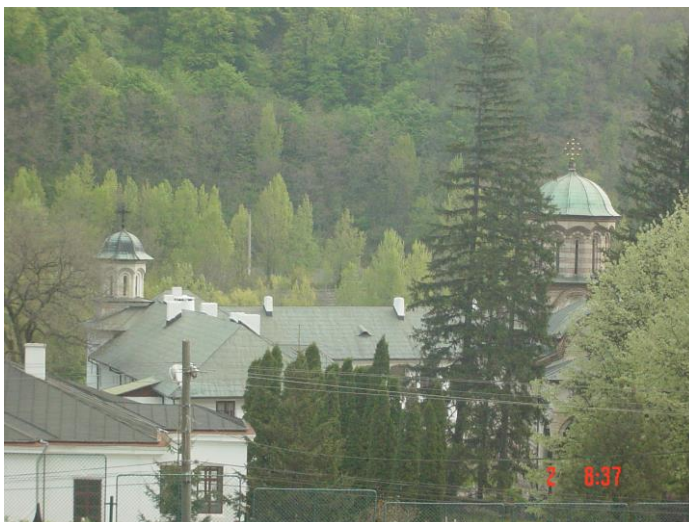
În tradiția bisericii ortodoxe s-a împământănit obiceiul botezului în pronaosul bisericii, pruncu fiind considerat neofit până la desăvârșirea ritualului, iar apoi creștin - utilizator al bisericii. În tradiția catolică locul baptisteriului a început să fie luat de capela botezimală. În aceste condiții rolul baptisteriului ca edificiu în sine s-a diminuat. La ortodocși a rămas însă

aghiazmatarul, construcție înrudită, care adăpostește apa sfințită la mari sărbători precum Boboteaza (Botezul Domnului) sau Izvorul Tămăduirii (în vinerea săptămânii de după Paști - Săptămâna Luminată). În general acesta este un pavilion deschis, de plan central, situat în vecinătatea bisericii.

Baptisteriul Neonian din Ravenna, sec. V (fig. 25, 26)

Paraclisul este în religia ortodoxă o capelă de cult, componentă a incintelor mănăstirești, în directă legătură cu corpurile de chilii, folosită pentru oficierea slujbelor pe timp de iarnă sau de vreme nefavorabilă. El este de fapt o mică biserică adosată zidurilor mănăstirii - situație excepțională dacă ținem cont de cerința ortodoxă de a avea edificiul de cult amplasat central, cu toate fațadele libere, spre a putea fi înconjurat atunci când ritualul o cere.

Vedere de ansamblu a mănăstirii Cozia de pe valea Oltului, în partea stângă paraclisul (fig. 27)

II.2.7. Mănăstirea - funcțiune religioasă complexă

Aducerea în atenție a mănăstirii ca program complex este necesară pentru a înțelege interdependența pe care utilizarea religioasă a avut-o permanent cu o suită întreagă de alte funcțiuni, îndeobște considerate ca fiind "laice". Putem întâlni în Antichitate ca pandant al acestui model (păstrând distanța dată de evoluția cultului creștin) sanctuarele elenistice sau romane, care erau complexe de temple, spații rezidențiale, spații de întâlnire, de lucru, recreere etc.

Dezvoltarea mănăstirilor este fundamentală pentru însăși evoluția creștinismului, contribuind la răspândirea sa, la configurarea liturghiei, la cristalizarea ideilor teologice și a arhitecturii religioase în general. În Occident ordinele monahale au fost în plus extrem de legate de devenirea

istorică a societății, intervenind activ în aceasta.

Viața monahală s-a născut în formă eremitică, primul monah fiind considerat a fi Sfântul Antonie. În primele secole de creștinism, monahatul eremitic s-a extins mai ales în Egipt, Siria și Anatolia. Deși duceau o viață solitară, eremiții se întâlneau din când în când pentru liturghie sau mese în comun, din acest motiv chiliile lor fiind destul de apropiate unele de altele. Nu exista propriu-zis o regulă monahală, singurele momente de socializare fiind participarea la slujba și activitățile de sâmbătă sau duminică. În unele cazuri existau spații în care în mod ocazional se putea oferi adăpost călătorilor (de Hoz Onrubia, 2009).

Treptat eremitismul a făcut loc vieții mănăstirești, în comunitate. Viața în comun a monahilor s-a construit pe două coordonate simple: *ora et labora*, rugăciunea și munca.

Mănăstirile se clasificau în *idioritmice* (în care membrii păstrau o oarecare independență, locuințele călugărilor fiind separate între ele) și *cenobitice* (unde toate activitățile se realizau la comun, într-o incintă perimetrală în jurul bisericii). Părintele cenobitismului este considerat Sfântul Pacomie, care a trăit în secolul IV. El a propus instaurarea unui *koinobion*, adică a unei comunități care trăia în comun în jurul unui înțelept, "tată" - abate al mănăstirii (stareț la ortodocși). Pornind de la acest model, în lumea occidentală s-a impus regula benedictină și s-a extins modelului Cluny, începând cu secolul al IX-lea. (Voiculescu, 1992)

În lumea ortodoxă, clasificarea menționată mai sus se păstrează până astăzi - mănăstirile se împart în lăcașuri *de obște* și *de sine*.

Într-o mănăstire obișnuită *de obște*, incinta adăpostește chilii, locuința starețului, trapeza, arhondaricul pentru oaspeți, paraclis, bibliotecă, arhive, ateliere, magazii, spital (*bolniță*) și de multe ori în trecut căpăta și un rol defensiv, adăugându-i-se turnuri de apărare și ziduri groase. Uneori mănăstirile se grupează în ansambluri, așa cum este cazul muntelui Athos.

În Imperiul Bizantin existau și mănăstiri urbane, care au cumulat multe funcțiuni de interes orășenesc: spitale, orfelinate, școli, hanuri. Insistăm pe aceste alăturări de funcțiuni pentru a sublinia compatibilitatea și interdependența dintre ele, acestea influențându-se și completându-se reciproc, fapt ce le-a asigurat durabilitate și siguranță.

În lumea occidentală, mănăstirea romanică (ca prim prototip) avea de răspuns unor canoane oarecum diferite, majoritatea stabilite în perioada carolingiană. Modelul de referință îl constituie ansamblul de la Cluny, fondat în anul 909 în localitatea Mâconnais din Burgundia. Modelul Cluny a fost fundamental pentru lumea occidentală, impunând regula benedictină și liturghia galo-romană și schițând canoanele arhitecturii monastice. Ansamblul de la Cluny a fost deasemenea important în configurarea stilului

romanice.

În ce privește funcțiunile, acestea trebuiau să acopere nevoi religioase, culturale, sociale și economice, astfel încât programul devenea extrem de complex. Una dintre principalele cerințe era aceea ca fluxul călugărilor, care aveau obligația de reclusiune, și cel al laicilor să nu se intersecteze. În cazul abației din Cluny, funcțiunile se grupează în jurul nucleului central compus din biserică și claustru, înconjurat de spațiile destinate călugărilor (dormitoare, refectoriu, sala capitulară, bibliotecă, noviciat) în timp ce spațiile pentru oaspeți erau orientate către exterior (hanul spitalului, locuințele servitorilor, anexe).

Parcursând vizual cele două planuri prezentate alături în mod schematic, se pot trage câteva concluzii de comparație între funcționarea prototipurilor de mănăstire ortodoxă și catolică. Diferențele majore observate se referă la clădirile de cult (biserica obligatoriu liberă pe toate laturile și așezată în mijlocul incintei la ortodocși, adosată incintei și legată de spații anexe - sacristie, claustru la catolici). Însă există și numeroase asemănări, prezența unor funcțiuni comune, care dovedesc în ambele cazuri perceperea mănăstirii ca un ansamblu cu o puternică funcție defensivă, culturală și socială, pe lângă cea de bază, religioasă.

Este interesant de observat cum de la căutarea disparată a unei vieți pustnicești, de renunțare la bucuriile lumii **(1)** (Concina, 2002) (care de altfel nu a dispărut), s-a ajuns în timp la crearea unor comunități puternice, care nu de puține ori au avut un rol determinant în educarea și în cultura societății în care au apărut: primele școli, primele tipografii, în unele cazuri primele meșteșuguri și chiar bresle. Doar studierea acestui fenomen ar necesita o lucrare extrem de amplă, așa încât mă opresc la un scurt rezumat despre acest sistem complex de funcțiuni care este mănăstirea. Anticipând unele idei ale unui capitol ulterior, se poate observa că aceste ansambluri au dovedit de multe ori o mare adaptabilitate la schimbarea funcțiunii și o mare flexibilitate spațială. Sunt nenumărate, de pildă, universitățile italiene care funcționează în foste mănăstiri. Dar despre acestea într-un capitol viitor.

II.2.8. Arhitectura funerară și comemorativă

Într-un subcapitol anterior schițăm o paralelă între baptisteriu, ca spațiu al renașterii într-o nouă viață și martirion (sau *martyrium*), construcție centrală destinată adăpostirii moaștelor unui sfânt sau martir. Martirionul creștin își are originea în mausoleul roman, construcție funerară ridicată pentru o personalitate politică (acest fapt poate fi urmărit în amănunt dacă se studiază tabelul comparativ pe care îl propun ca anexă în cadrul subcapitolului **II.3.**).

Martirioanele creștine au la bază planul central, pe care treptat îl rafinează spațial, creând prototipuri de arhitectură bizantină. Dintre acestea menționăm: mausoleul *Santa Costanza* din Roma - sec. IV, mausoleul Galei Placidia din Ravenna - sec. IV, V, *San Stefano Rotondo* din Roma - sec. V, *San Lorenzo* din Milano - sec. V, Sfinții Sergiu și Bachus din Constantinopol (sec. VI), *San Vitale* din Ravenna (sec. VI), *San Donato* din Zara, Croația (sec. IX), *Santa Fosca* din Torcello, Venetia (sec. XI,XII). Putem observa că aceste spații de cult au devenit în timp mult mai mult decât adăpostul mormintelor unor martiri, transformându-se în biserici cărora nu le lipsea nimic pentru a fi utilizate ca atare.

În ce-i privește pe creștinii de rând, ei practică unul dintre principiile apărute la începuturile creștinismului, și anume înmormântarea lângă un sfânt sau martir, ceea ce devenea o garanție a mântuirii sufletului. Familiile bogate au ajuns chiar să construiască exedre în jurul mormintelor martirilor, acest lucru generând o arhitectură specifică.

După cum arată Richard Krautheimer în cartea sa *Arhitectura paleocreștină și bizantină* (Krautheimer, 2000), ansamblurile funerare creștine de la începutul secolului III au fost strict utilitare, inspirate din arhitectura romană. Mormântul era atât locul de odihnă al defunctului, cât și cadrul unor ceremonii de pomenire, care includeau ofrande vărsate printr-o deschizătură (*cataract*). Aceste ritualuri vin în mod firesc în continuarea celor păgâne, însă cu modificări specifice: în locul înmormântării în același loc al întregii familii, incluzând sclavi etc. se preferă înmormântarea creștinilor separat de păgâni, această cerință devenind mult mai importantă chiar decât alăturarea defunctului cu familia sa, nu se acceptă incinerarea etc. În aceste condiții, soluția a fost crearea unor mari cimitire comunitare, între care catacombele aveau avantajul că puteau exploata eficient o suprafață mică de teren, cu condiția ca roca de dedesubt să fie moale, ușor de săpat. Krautheimer explică faptul că datorită dificultății de accesibilitate în catacombe și a condițiilor precare (umezeală, spațiu redus) este de neacceptat ideea promovată uneori în literatură că în acestea s-ar fi putut desfășura alte ceremonii religioase în afara celor care țineau strict de înmormântare.

Existau însă în același timp vaste cimitire în aer liber, similare celor de astăzi, în care se distingeau uneori *cellae* (azi le-am numi cavouri) sau *martyrium* -uri, cultul martirilor fiind similar celui al eroilor din Antichitate. Acestora li s-au adăugat ulterior săli pentru banchete funerare și slujbe, în continuarea spațiului care adăpostea mormântul propriu-zis. Mixtura rezultată, îmbinarea *martyrium* - ului cu basilica, a culminat cu ridicarea basilicii Sfântului Petru la Roma, din ordinul împăratului Constantin cel Mare, fapt care a permis accesul unui mare număr de pelerini

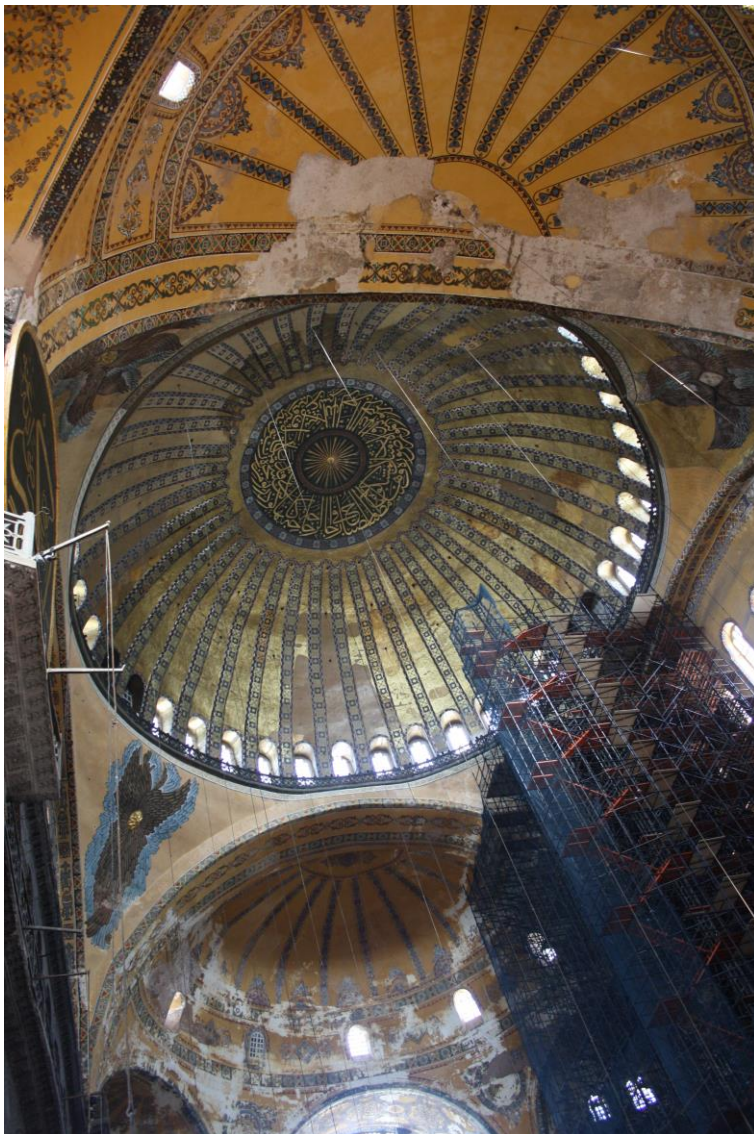
la moaștele apostolului.

Se poate spune că până în zilele noastre puține lucruri s-au schimbat în cultul funerar creștin, mai ales în lumea ortodoxă.

În **II.4. Anexa - fișe de studiu** se prezintă o comparație între edificii de referință din categoriile: planul central, planul basilical, basilica cu cupolă, planul "în cruce greacă înscrisă", planul tetraconc și trilobat, tipul bisericii sală, enumerate cronologic, cu evidențierea unor date de referință și observații referitoare la acestea.

Note la Capitolul II

(1) *În timp ce în Siria septentrională retragerea din lume asumă forme extreme precum aceea a stiliților - asceți capabili de a-și petrece viața în rugăciune în vârful unui stâlp, precum Simeon Bătrânul (cca. 389 - 459) - în alte regiuni ale Siriei, în Mesopotamia, Palestina și apoi în Anatolia cenobitismul (viața în comun, n.tr.) se răspândește, ajungând până în Persia sasanidă. În Palestina laura compune antiteza dintre eremitism și viață comunitară: chilii, adesea rupestre, îi vor primi pe solitari în timpul vieții cotidiene, în timp ce la sfârșitul săptămânii nucleul central al așezării - biserica, spații de întâlnire și refectoriu, cuptor, magazii va primi populația monastică, de această dată supusă regulii (...)*
după Ennio Concina - *Le arti di Bisanzio*, Bruno Mondadori, Milano, 2002, (tr. aut.)

PLANȘE-ANEXĂ LA CAPITOLUL II.
PROGRAMUL DE CULT CREȘTIN-GENEZĂ ȘI
EVOLUȚIE

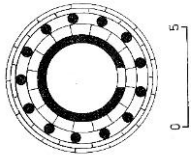
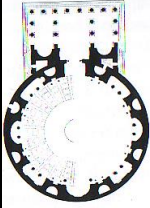
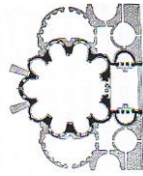
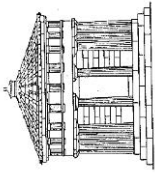
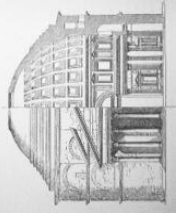
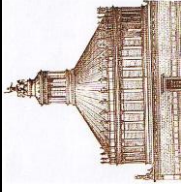
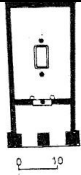
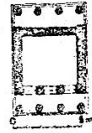
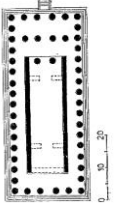
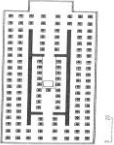
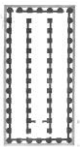
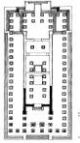
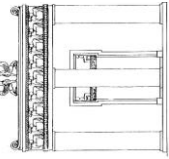
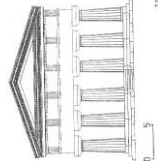
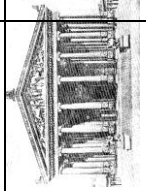
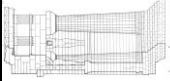
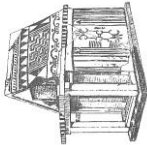
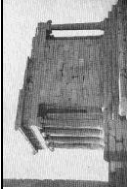
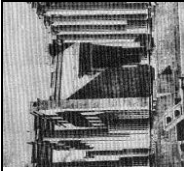
I.1. Arhitectura antică. Planul central.						
	Tholosul din Delfi	Templul Vestei	Pantheonul	Mausoleul lui Hadrian	Mausoleul de la Adamclisi	Templul Minervei Medica
Perioada	Sec. IV î.C.	Sec. I î.C.	Sec. I (27-25 î. C., 123-128 d.C. refăcut)	Sec.II (76-139 d.C.)	Sec. II (109 d.C.)	Sec. III (260-268)
Amplasament	Delfi	Roma	Roma	Roma	Adamclisi, Dobrogea	Roma
Plan*						
Secțiune**						

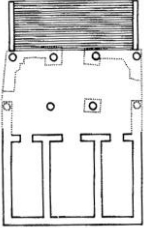
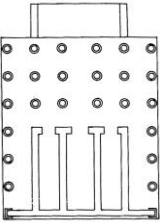
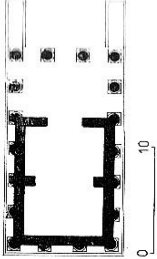
Foto. ***							
	- coloane și arhitrave din marmură		- coloane și arhitrave din piatră (marmură de Paros)	- cupolă cascată din beton roman "oculus" zenital	- baza din blocuri mari de piatră - acoperit cu terase	- acoperire cu asize în retrageri succesive	- cupolă sferică cu nervuri
	- cel dintâi templu circular al perioadei clasice grecești	- este inspirat din tradițiile clasice grecești	- templeu dedicat celor 7 divinități planetare: Soare, Lună, Venus, Jupiter, Mercur, Marte		transformat în cetate (sec. VI) și închisoare în Evul Mediu (castelul Sant' Angelo)	- distrus de goți, refăcut în timpul lui Constantin cel Mare	- un fost <i>nymphaeum</i> - s-a găsit în el o statuie a Minervei - reprezentat de Piranesi și Turner
	- pteromei dorice îi corespundeau coloane corintice angajate în interiorul celei	- dedicat zeiței Vesta, păstrătoarea focului sacru (simbolul căminului)	- edificiu distrus în 80 d.C., și din nou în timpul lui Traian, reconstruit total sub Adrian (123-128 d. C.)		- în sec. XIII era conectat cu Vaticanul printr-un pasaj	- "Adam Kilise" - <i>biserica omului</i> (în limba turcă)	
	- exista un tholos al perioadei arhaice (Bassai)		- 608: împăratul bizantin Foca îl dăruiește papei Bonifaciu IV care îl transformă în biserică <i>Sancta Maria ad Martyres</i>				
Caracteristici							

Sursa imaginilor	<p>*** Curinschi Vorona, Gheorghe - <i>Istoria Universală a Arhitecturii</i> 2, Editura Tehnică București, 1982 ***http://en.wikipedia.org/</p>	<p>*** din arhiva personală</p>	<p>* Zevi, Bruno - <i>Saper vedere l'architettura</i>, Einaudi, 2005 **it.wikipedia.org/wiki/Pantheon_(Roma) *** din arhiva personală</p>	<p>* Internet: google earth ** Vasilescu, Sorin - <i>Arhitectura Romei imperiale</i>, Fundația Giulio Magni, București, 2007 *** http://members.virtualtourist.com/m/p/m/b2d138/</p>	<p>*** Vasilescu, Sorin - <i>Arhitectura Romei imperiale</i>, Fundația Giulio Magni, București, 2007 ***http://en.wikipedia.org/wiki/Adamclisi</p>	<p>* Zevi, Bruno - <i>Saper vedere l'architettura</i>, Einaudi, 2005, **Krautheimer , Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i>, Madrid 2000, ***penelope.uchicag o.edu/</p>
------------------	--	-------------------------------------	--	--	---	---

I.2.1.Arhitectura antică. Templul grec.								
	Templul A din Prinias (templu <i>in antis</i>) + prototipul megaronului	Templul Artemisei din Epidaur (templu prostil)	Templul Atenei Niké (templu amfiprostil)	Templul lui Apollo din Siracuză (templu peripter monopter)	Artemisionul din Efes (templu peripter dipter)	Templul lui Zeus din Agrigento (templu pseudoperipter)	Artemisionul (templu pseudodipter)	
Perioada	Sec. VIII î.C.	Sec. î.C.	449-421 î. C.	Sec. VI î.C. (570-560)	Sec. VI î.C. (560)	Sec. VI î.C. (510-480)	Sec. IV î.C. (325)	
Amplasament	Prinias, Creta + mlașă de ceramică din Argos	Epidaur	Acropola din Atena	Insula Ortgya, Siracuză	Efes, Ionia, Asia Mică	Agrigento, Sicilia	Sardeis, Asia Mică, Lidia	
Plan*								
Secțiune, Vedere**								

<p>Foto, schițe***</p>				<p>- cele mai scunde proporții cunoscute din arhitectura de piatră elenă</p>				<p>Tehnici și materiale de construcție</p>	<p>- model rezultat din necesitățile unei structuri cu schelet de lemn</p>		<p>- anablament cu arhitravă tripartită, friză decorată, cornișă fără denticule și capitel ionic întors la 45 grade</p>	<p>- cele mai scunde proporții cunoscute din arhitectura de piatră elenă</p>	<p>- intercolanament larg, coloane ridicate pe plintă - reia compoziția Heraionului din Samos</p>	<p>- includea atlanți (telamoni) - reazeme suplimentare pentru tavanul celei</p>	<p>- se refolosesc elemente ale templului anterior existent în același loc</p>	<p>Caracteristici</p>	<p>- în acoperiș exista o deschidere pentru evacuarea fumului rezultat din sacrificiile din cellă - megaronul a fost inițial locuință, ulterior a apărut frontonul și înveltoarea s-a despărțit de tavan</p>		<p>- simbol al victoriei Atenei asupra invadatorilor străini - a fost utilizat de către turci în construirea fortificațiilor Acropolei și recompus prin anastiloză în 1835-1836</p>	<p>- stylobatul a fost descoperit în urma săpăturilor arheologice, 2 coloane recompuse prin anastiloză</p>	<p>- arhitecți: Kersiphron și Metagenes - pe fațada de V fusese introdus un al treilea rând de coloane - împărțire tripartită a pronaosului - tamburul inferior al coloanelor tratat ca un pedestal decorat: sugestia îmbrăcării lennului cu aramă</p>	<p>- din cauza dimesiunilor mari, capitelul fusese cioplit din 5 blocuri de piatră, iar semicolioanele compuse din câteva sectoare și măduva - 7x14 coloane cărora le corespundeau pilaștri în interior</p>	<p>- construit pe fundațiile Artemisionului anterior (din sec. V î.C.)</p>
------------------------	---	--	--	--	---	---	---	---	--	--	---	--	---	--	--	------------------------------	--	--	---	--	--	---	--

Sursa imaginilor	***, *** Curinschi Vorona, Gheorghe - <i>Istoria Universală a Arhitecturii 2</i> , Editura Tehnică București, 1982	* Voiculescu, Sanda - <i>Curs de Istoria IAIM</i>	* Voiculescu, Sanda - <i>Curs de Istoria Arhitecturii, IAIM</i> *** Curinschi Vorona, Gheorghe - <i>Istoria Universală a Arhitecturii 2</i> , Editura Tehnică București, 1982	***, *** Curinschi Vorona, Gheorghe - <i>Istoria Universală a Arhitecturii 2</i> , Editura Tehnică București, 1982	***, Curinschi Vorona, Gheorghe - <i>Istoria Universală a Arhitecturii 2</i> , Editura Tehnică București, 1982	*** Curinschi Vorona, Gheorghe - <i>Istoria Universală a Arhitecturii 2</i> , Editura Tehnică București, 1982 *** din arhiva personală	* Curinschi Vorona, Gheorghe - <i>Istoria Universală a Arhitecturii 2</i> , Editura Tehnică București, 1982
------------------	--	--	---	---	--	---	--

I.2.2. Arhitectura antică. Templul etrusc și roman.					
	Templul Belvedere din Volsinii (templu etrusc) Sec. V î.C.	Templum Iovis (Templul lui Jupiter Capitolinul) (templu etrusc) Sec. VI î.C. (509)	Templul Fortunei Virilis (<i>Templum Fortunae</i>) (templu roman) Sec. II-I î.C. (100)	Templul lui Augustus și al Liviei (templu roman) Sec. I î.C.	Maison Carée din Nîmes (templu roman) Sec. I,II d.C.
Perioada					
Amplasare	Volsinii (Orvieto)	Roma	Roma	Vienne	Nîmes
Plan*					
Secțiune, schițe					

<p>Fotografie, ***</p>		<p>- 3 cele cu 6 coloane din piatră pe fațada principală și antablament de lemn înbrăcat în plăci de pământ ars, cu acrotere din același material decorând frontoanele</p>			
<p>Tehnici și materiale de construcție</p>	<p>- pereți plini în spate, portic în față</p>	<p>- Capitolul a preluat funcția de cetate după Palatin - templu închinat triadei de zei: Jupiter, Iuno și Minerva, terminat în timpul ultimului rege etrusc, Tarquinius Superbus</p> <p>- exemplu evoluat al tipului de templu italian, tip de sinteză între templul grec și cel etrusc, cu 3 laturi flancate de coloane</p>	<p>- coloane libere și colturile celei cioplite în travertin, zidurile și celelalte coloane angajate din tuf</p>	<p>- structură hexastilă de ordin corintic, coloane libere aproape integral pe 3 laturi</p>	<p>- templu de ordin corintic</p>
<p>Caracteristici</p>	<p>- templu prostil, cu cella tripartită și promaos adane, interpretează tipologia casei etrusce cu 3 încăperi precedate de un portic</p> <p>- frontalitate accentuată, ridicat pe un podium accesibil pe o scară monumentală</p>	<p>- templu pseudoperipter tetrastil, construit în Forum Boarium, se înscris pe aceeași treaptă evolutivă cu templul lui Hercules din Cora</p> <p>- îmbinare a templului italic (podium, vestibul larg) cu cel grec (siluetă, proporții de templu ionic)</p>	<p>- este aproape intact (Place du Palais, Rue des Clercs) - inițial dedicat lui Augustus, apoi soției sale Livia</p> <p>- a fost refolosit în epoci ulterioare ca depozit și muzeu</p> <p>- a fost probabil restaurat de Domițian</p>	<p>- este considerat a fi cel mai bine păstrat templu roman, cu coloanele și acoperșul intacte</p> <p>- a fost folosit ca model de neoclasic (ex. Virginia State Capitol de Thomas Jefferson)</p> <p>- în piață au existat coloane și săpături arheologice</p>	<p>- este considerat a fi cel mai bine păstrat templu roman, cu coloanele și acoperșul intacte</p> <p>- a fost folosit ca model de neoclasic (ex. Virginia State Capitol de Thomas Jefferson)</p> <p>- în piață au existat coloane și săpături arheologice</p>
<p>Sursa imaginilor</p>	<p>* Curinschi Vorona, Gheorghe - <i>Istoria Universală a Arhitecturii</i> 2, Editura Tehnică București, 1982</p>	<p>* Curinschi Vorona, Gheorghe - <i>Istoria Universală a Arhitecturii</i> 2, Editura Tehnică București, 1982</p> <p>***din arhiva personală</p>	<p>*** http://www.thais.it/architettura/Romana</p>	<p>*** Octave Guillaume de Rochembrune (1824 - 1900) - <i>View of Madsen Carée</i> Paris: December 10, 1875 **** http://www.thais.it/architecture/Romana</p>	<p>*** Octave Guillaume de Rochembrune (1824 - 1900) - <i>View of Madsen Carée</i> Paris: December 10, 1875 **** http://www.thais.it/architecture/Romana</p>

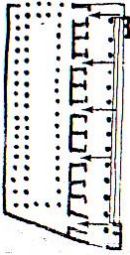
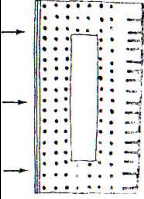
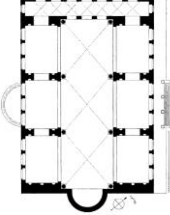
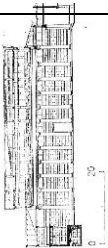
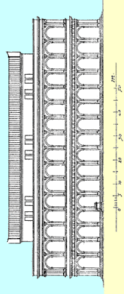
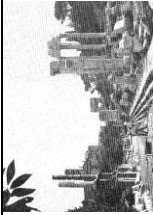
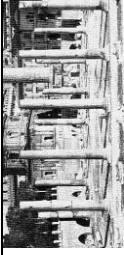
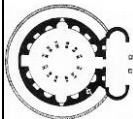
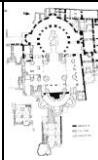
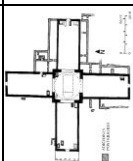
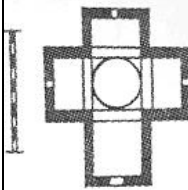
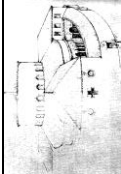
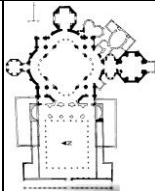
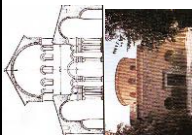
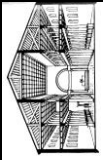
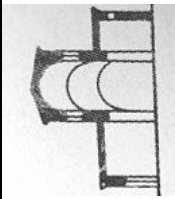
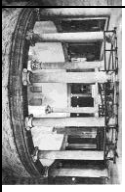
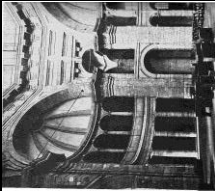
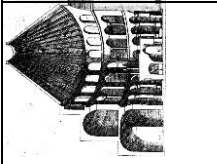
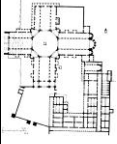
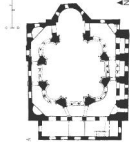
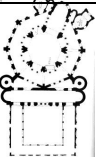
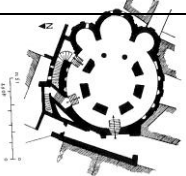
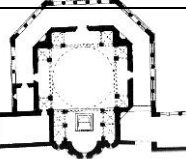
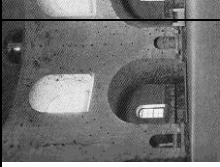
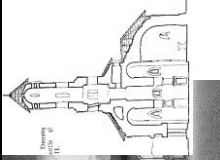
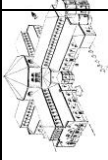
I.3. Arhitectura antică. Planul basilical.					
	Basilica din Pompei	Basilica Fulvia-Aemilia Basilica Pauli (Aemilia)	Basilica Julia	Basilica Ulpia	Basilica lui Maxențiu și Constantin
Perioada	Sec.II î.C.	Sec.II î.C. (179 î.C.) Sec. I î.C. (55 î.C.)	Sec. I î.C. (46 î.C.)	Sec. II d.C.	Sec. IV (308-312 d.C.)
Amplasare	Pompei	Roma	Roma	Roma	Roma
Plan*					
Secțiune** (vedere)					

Foto****				
Tehnici și materiale constructive	<p>- spațiul împărțit în 3 nave prin intermediul a 28 coloane ionice, ulterior înlocuite cu o suprapunere de coloane ionice și corintice</p>	<p>- în fața taberelor a fost poziționat un portic cu 2 caturi (sec. I î.C.)</p> <p>- coloane de marmură africană cu capitelluri corintice în nava centrală</p>	<p>- dubla colonadă interioară înconjurătoare</p> <p>- se deschidea spre piață prin arcade decorate cu coloane</p>	<p>- spațiul major se dezvoltă prin exedre laterale</p>
Caracteristici	<p>- accesul pe latura scurtă (caz atipic)</p> <p>- este poziționată pe latura de SV a Forumului</p>	<p>- înfrumusețată în 78 î.C.</p> <p>- se consideră a fi diferită de Basilica Pauli (refacere din timpul lui Augustus (14 î.C.) și în 22 d.C.)</p>	<p>- dedicată lui Iulius Caesar</p> <p>- refăcută de Dioclețian (283)</p> <p>- situată pe una dintre laturile lungi ale Forumului Roman</p>	<p>- cea mai mare structură a timpului său</p> <p>- împrumută elemente din structura <i>thermae</i>-lor</p>
Sursa imaginilor	<p>* Voiculescu, Sanda - <i>Curs de Istoria Arhitecturii</i>, IAIM</p> <p>** http://en.wikipedia.org</p> <p>*** Curinschi Vorona, Gheorghe - <i>Istoria Universală a Arhitecturii 2</i>, Editura Tehnică București, 1982</p>	<p>* Voiculescu, Sanda - <i>Curs de Istoria Arhitecturii</i>, IAIM</p> <p>** http://en.wikipedia.org</p> <p>*** Curinschi Vorona, Gheorghe - <i>Istoria Universală a Arhitecturii 2</i>, Editura Tehnică București, 1982</p>	<p>* *** Zevi, Bruno - <i>Saper vedere l'architettura</i>, Einaudi, 2005</p>	<p>* http://en.wikipedia.org/wiki/Basilica_of_Maxentius_and_Constantine</p> <p>*** din arhiva personală</p>

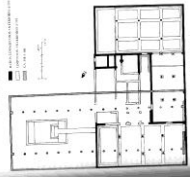
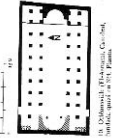
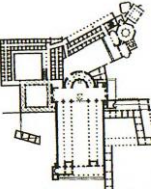
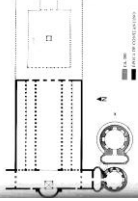
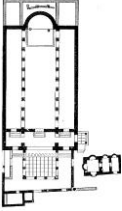
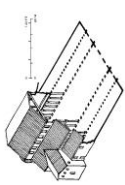
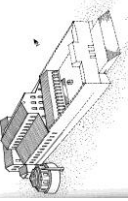
II.1.Arhitectura paleocreștină și bizantină. Planul central.							
	Santa Costanza	Biserica Învierii (Anastasiu)	San Babilas	Baptisteriul Ortodoxilor (Neonian)	Mausoleul Gaii Placidia	San Stefano Rotondo	San Lorenzo
Perioada	Sec.IV	Sec.IV	Sec.IV	Sec.IV-V	Sec.IV-V	Sec. V	Sec. V
Amplasare	Roma	Ierusalim	Antiohia	Ravenna	Ravenna	Roma	Milano
Plan*							
Secțiune foto interior							

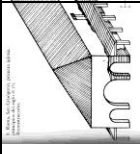
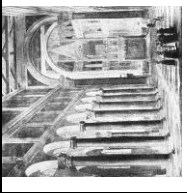
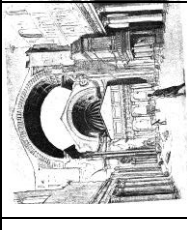
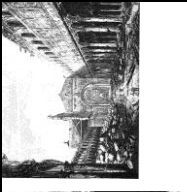
<p>*** Foto.</p>								<p>Tehnici și materiale</p>	<p>- nucleu central marcat de o arcadă susținută de 12 perechi de coloane de ordin compozit</p>	<p>- nava bazei se sprijină pe coloane de mari dimensiuni și era flancată de colaterale duble</p> <p>- gândită tipologic ca <i>martiriu</i></p>	<p>- centru pătrat, cu acoperiș piramidal din lemn</p> <p>- pavaje de mozaic și de marmură în prezbițiu</p> <p>- model: biserica din Constantinopol a Sf. Apostoli</p>	<p>- nișe cu mozaicuri cu figuri de profeți, arcade triple în stuc care țin de viziunea originală, în registrul următor arce adăugate în 450</p>	<p>- zidărie din cărămizi groase alternate cu straturi subțiri de mortar (tehnică milaneză)</p> <p>- pavaj interior de marmură</p>	<p>- un enorm corp cilindric sprijinit pe o colonadă de capiteli ionic</p> <p>- pare să fi avut o boltă ușoară, marmură în partea de sus</p>	<p>- spațiu central susținut la coluri de pile în L, acoperit cu boltă cu nervuri sau cu cupolă cu amfore; se extinde către laterale prin exedre ample</p>	<p>Caracteristici</p>	<p>- dedicat fiicei lui Constantin</p> <p>- construit alături de nartexul acoperit al bisericii Sf. Ines din Roma</p> <p>- spațiu iluminat de 12 ferestre la partea superioară</p> <p>- s-au păstrat mozaicuri pe bolți</p>	<p>- Rotonda care adăpostește mormântul lui Cristos era legată de locul calvarului printr-un patio cu coloane pe 3 laturi</p> <p>- date insuficiente pentru o imagine completă</p> <p>- succesiune: propilee, atriu, bazilică, patio conduceau către Rotonda</p>	<p>- martiriu al unui martir local, devenit centru de venerație în timpul lui Iulian Apostatul</p> <p>- baptisteriu adosat unuiu dintre brațele crucii, o sacristie lângă altul: biserica lui Constantin de pe Golgota era <i>martirium</i> în același timp</p>	<p>- unul dintre cele mai bine păstrate baptisterii ca formă și decorație originală</p> <p>- fundațiile și pavajul sunt originale, dar inițial spațiul nu a fost boltit (bolți construite de episcopul Neon)</p>	<p>- dedicat Sf. Lorenzo</p> <p>- alăturat bazei Sf. Ioan Evanghelistul, construită tot de Gala Placidia</p> <p>- bolți cu mozaicuri albastre</p>	<p>- dedicat de la început protomartirului Sf. Ștefan, ceea ce sugerează că a fost martirium</p> <p>- posibil inspirat din Rotonda Învierii, cât și de pavilioanele din grădini romane deambulator cu arce pe coloane</p>	<p>- construcție evadriolată pe 2 niveluri (nucleu central/ deambulator și tribune)</p> <p>- remodelări în sec. XII și XVI</p> <p>- atriu cu propilee, 4 turnuri de colț</p> <p>- sec. XVI: octogon care susține turla</p> <p>- tip structural preluat de la terme și construcții de grădini antice</p>
----------------------	---	---	--	---	---	---	--	------------------------------------	---	---	--	--	--	--	--	------------------------------	---	--	---	--	---	---	---

Sursa imaginilor	* Zevi, Bruno - <i>Saper vedere l'architettura</i> , Einaudi, Torino, 2004 ** Vasilescu, Sorin - <i>Arhitectura Romei imperiale</i> , Fundația Giulio Magni, București, 2007 *** Krautheimer, Richard - <i>Arhitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid, 2000	*,** (reconstrucție ipotetică a bazilicii) , *** Krautheimer, Richard - <i>Arhitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid, 2000	*Krautheimer, Richard - <i>Arhitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid, 2000	*, **, *** din arhiva personală	*, **, *** Voculescu, Sanda - <i>Curs de istoria arhitecturii</i> , IAIM *** din arhiva personală	*, **, *** Krautheimer, Richard - <i>Arhitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid, 2000	*, **, *** Krautheimer, Richard - <i>Arhitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid, 2000 *** din arhiva personală
------------------	---	---	--	---------------------------------	--	---	---

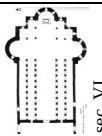
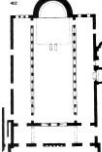
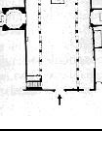
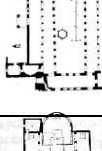
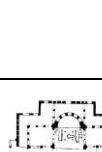
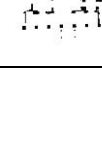
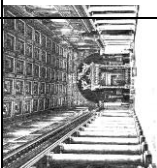
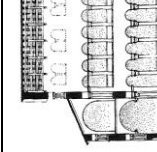
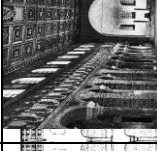
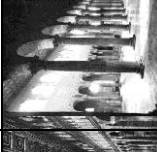
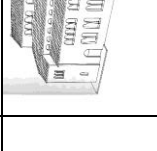
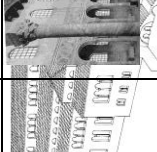
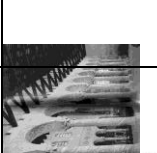
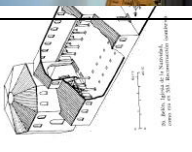
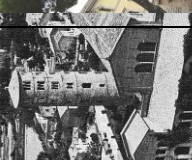
II.1.Arhitectura paleocreștină și bizantină. Planul central.						
Rotonda din Salonic	Biserica din Densuș	Qal'at Si'man	Sfinții Sergiu și Bachus	San Vitale	San Donato	Santa Fosca
Sec. IV	Sec. IV? Sec. XII-XIII	Sec. V	Sec. VI	Sec. VI	Sec. IX	Sec. XI, XII
Salonic	Hunedoara	Siria	Constantinopol	Ravenna	Zara (Zadar)	Torcello
						
						
						
- cupolă imensă	- zidită din amestec de	- 80, respectiv	- variantă a tipului	- coloane	- arcele interioare	- din cupola
						- cupolă sau turlă

de 24 m diametru, aceeași tehnică de zidire ce se va folosi la zidurile Constantinopolului - 8 nișe boltite ușurau grosimea zidului	de 90 m. de la o extremă la alta a crucii - partea centrală construită în jurul stâlpului lui Simeon Stilul - acoperită cu lemn	volumetric pe 2 niveluri : nucleu acoperit cu cupolă, nișe și nave laterale cu tribune - zidărie din cărămidă cu straturi groase de mortar (tehnică specifică locului)	importate din Proconesia, capituluri Constantinopol erau deja demodate - meșteri locali și materiale locale - cărămidă subțire comandată de Iustinian	susținute de 6 pilăstri și 2 coloane, sus un alt ordin - abside în formă de potcovă susțin deambulatorul acoperit cu bolți cilindrice - soliditate "romană"	prăbușită se conservă 2 trompe suprapuse și incluz inferior, - elemente de parament din Constantinopol interpretate "provincial", în stilul bizantin venețian	sprîjiți pe 4 arce (cruce cu brațe egale) - ziduri din straturi înguste de piatră brută alternând cu fâșii de 3 rânduri de cărămidă (tipic în Balcani)
- în apropierea Palatului Imperial, a funcționat în cadrul acestuia ca mausoleu sau sală a tronului, se transformă în biserică Sf. Gheorghe între 400-450; se fac adăugiri	- în Siria este tipică alăturarea pe lângă biserici a edificiilor domestice - planul dreptunghiular - refaceri în sec. XIV, XV - adăugare de încăperi juxtapuse	- înrudită cu Sf. Sofia, construită de Iustinian - adăunată bisericii Sf. Petru și Paul - narțex, atru și propilee comune, comunică cu biserica și cu palatul - expansiunea planului octogonal nu apare din cauza mărimii	- nucleu octogonal boltit, sprîjiți pe 8 pilăstri cu arce, perimetral - deambulatoriu și tribună, 7 nișe și prezbiterul situate în jurul inelului central - bolta construită din amfore înțreșute (tehnică occidentală)	- spațiul central învâluit de deambulator cu tribună - arce oarbe la exterior - tribuna a fost unită cu un alt edificiu (probabil un palat) - reflectă tradiția bisericii lor palatine din vremea lui Constantin	- tipic octogon cruciform - face trecerea către ritualul occidental înlocuind antecorurile închise cu colaterale deschise - porticul exterior este posterior - comparabilă cu exemple contemporane din Grecia	- o singură încăpere de plan pătrat (4 x 4 m), cu absidă semicirculară spre est - schemă tipică de cruce greacă înscrisă (o menționăm aici pentru simetria planului)
Mango, Cyril - <i>Arhitectura bizantină</i> , Electa, Milano, 2002 * din arhiva personală	*, **, *** Krautheimer, Richard - <i>Arhitectura paleocristiană y bizantina</i> , Madrid 2000	*, **** Krautheimer, Richard - <i>Arhitectura paleocristiană y bizantina</i> , Madrid	*** din arhiva personală	*, **, *** Krautheimer, Richard - <i>Arhitectura paleocristiană y bizantina</i> , Madrid *** din arhiva personală	* Concina, Emilio - <i>Le arti di Bisanzio</i> , Bruno Mondadori, Milano, 2002 *** din arhiva personală	*, **** Ionescu, Grigore - <i>Arhitectura pe teritoriul României de-lungul veacurilor</i> , Editura Academiei, București, 1982

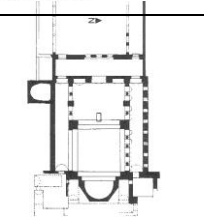
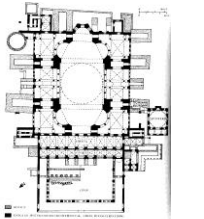
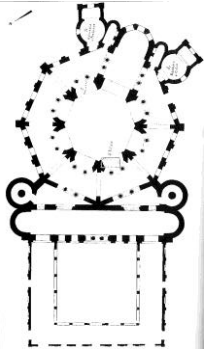
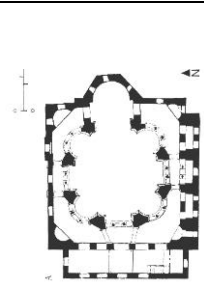
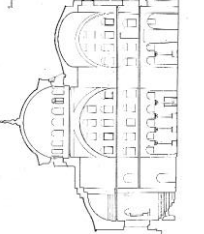
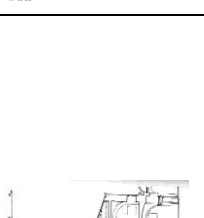
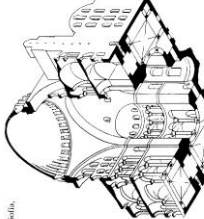
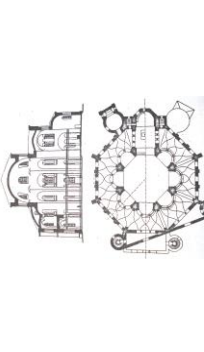
II.2.Arhitectura paleocreștină și bizantină. Planul basilical.						
	San Crisogono	Basilica din Aquileia	Basilica din El-Asnam	Basilica Lateranense	Basilica San Pietro	Basilica San Paolo fuori le mura
	Sec.IV	Sec.IV	Sec.IV	Sec.IV	Sec.IV	Sec. IV (datare V. Părvan)
Per.						
	Roma	Aquileia Grado	El-Asnam (Orléansville)	Roma	Roma	Tropaeum, Dobrogea
Amplas.						
Plan*						
Secțiune**						

Caracteristici	<p>- imagine: reconstituire spațiu de cult creștin preconstantinian</p> <p>- sala rectangulară, o singură navă, posibil cu un portic sau patio adosat</p> <p>- dimensiuni mari (15,5x27 m) și fațada cu 3 arce, ceea ce o proclamă ca edificiu public</p>	<p>- clerul se strângea într-o absidă situată deasupra restului congregației, spre deosebire de Aquileia unde era la nivel</p> <p>- Tr. Aquileia și Orléansville sunt variante de bazilici constantiniene</p> <p>- extreme de apropiată de modelul bazilicii romane (vezi Anexa II.1.4)</p>	<p>- împăratul Constantin a donat bisericii un palat pe locul căruia s-a construit basilica san Giovanni in Laterano, modificată ulterior de Borromini</p> <p>- se păstrează fundațiile și desene care dau o idee despre biserica constantiniană</p>	<p>- navă largă cu laterale duble, susținute de 15 coloane enorme legate de arhitrave</p> <p>- navele laterale separate prin arcade, sprijinite pe coloane din marmură verde</p>	<p>- dedicată memoriei apostolului</p> <p>- cimitir acoperit (<i>martirium</i>) și sală de banchete dimensiuni mari; navele se termină într-un spațiu transversal</p>	<p>- transept terminat cu o mare absidă (adăpostea relicvarul apostolului, venerat de pelerini), separat printr-un arc triumfal de nave</p>	<p>- colonada navei principale susține arce, relicvarul apropiat de navă și înglobat în altar</p> <p>- coloanele reciclate din ruine romane</p>	<p>- naos trinarat, terminat cu absidă, atrium cu baptisteriu adăugat ulterior</p> <p>- baptisteriu adăugat în perioada lui Iustinian</p>
Tehnici și materiale constructive	<p>-cărămida datează de la începutul sec.IV</p> <p>-acoperire în șarpanită de lemn</p> <p>-ziduri păstrate în Roma, la un nivel inferior bazilicii de secol XII</p>	<p>-sub catedrala de secol XI se păstrează pereții și pavajul de mozaic</p> <p>-acoperire plană, mai puțin traveea meridională, acoperită cu boltă cilindrică</p>	<p>- pereți din zidărie de cărămidă alternată cu asize de piatră</p>	<p>- navă largă cu laterale duble, susținute de 15 coloane enorme legate de arhitrave</p> <p>- navele laterale separate prin arcade, sprijinite pe coloane din marmură verde</p>	<p>- dedicată memoriei apostolului</p> <p>- cimitir acoperit (<i>martirium</i>) și sală de banchete dimensiuni mari; navele se termină într-un spațiu transversal</p>	<p>- transept terminat cu o mare absidă (adăpostea relicvarul apostolului, venerat de pelerini), separat printr-un arc triumfal de nave</p>	<p>- colonada navei principale susține arce, relicvarul apropiat de navă și înglobat în altar</p> <p>- coloanele reciclate din ruine romane</p>	<p>- naos trinarat, terminat cu absidă, atrium cu baptisteriu adăugat ulterior</p> <p>- baptisteriu adăugat în perioada lui Iustinian</p>
Foto *** Schite								

Sursa imaginilor	*** Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid 2000	* Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid 2000 *** din arhiva personală	*Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid 2000	*Vasilescu, Sorin - <i>Arhitectura Romei imperiale</i> , Fundația Giulio Magni, București, 2007 ** *** Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid 2000	*, **, *** Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid 2000	*Vasilescu, Sorin - <i>Arhitectura Romei imperiale</i> , Fundația Giulio Magni, București, 2007 *** Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid 2000	* Ionescu, Grigore - <i>Arhitectura pe teritoriul României ...</i> București 1982
------------------	---	---	---	---	--	--	---

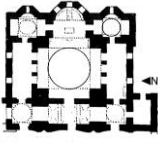
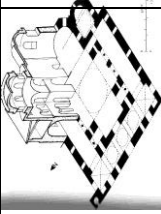
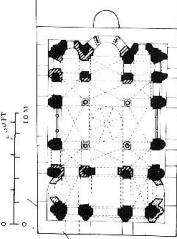
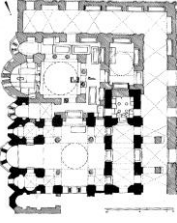
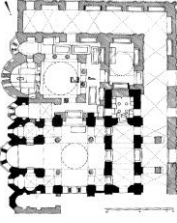
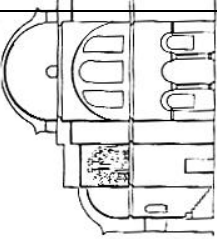
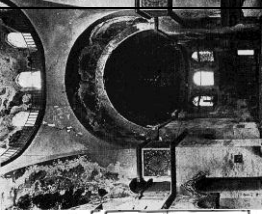
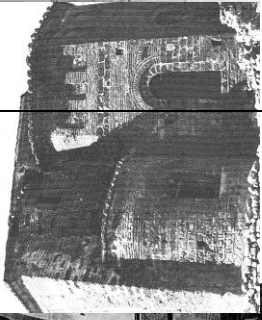
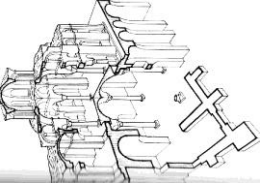
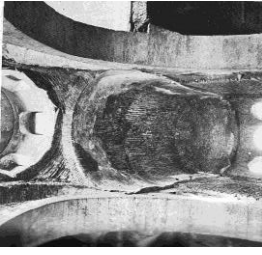
II.2. Arhitectura paleocreștină și bizantină. Planul basilical.							
Biserica Nașterii din Bethleem	Basilica Santa Maria Maggiore	Basilica Acheiropoietos	Basilica Sant Apollinare Nuovo	Basilica Santa Sabina	Basilica Sfântul Dumitru	Basilica Sant Apollinare in Classe	Basilica Santa Maria in Cosmedin
Sec.IV	Sec.V	Sec.V	Sec.V	Sec.V	Sfârșitul Sec.V	Sec. VI	Sec. VI
Bethleem	Roma	Salonic	Ravenna	Roma	Salonic	Ravenna	Roma
							
							
							
- zidărie din blocuri mari de calcar și pardoseală din mozaic - basilica cu 5	- siruri de coloane ionice care susțin un antablament "Clasic", absida acoperită cu o bolă "primitivă"	- pereți exteriori de cărămidă aparentă - pereții navei laterale erau plăcați cu marmură, absida și intradosurile	- zidărie în tehnică milaneză, bolta absidei în tehnică specifică din S Italiei și N Africii - coloane importate	- coloane de marmură cu capitelluri și baze corintice, posibil luate de la un edificiu din sec. II	- nava centrală și transeptul sunt înconjurate pe 3 laturi de exonartex și nave laterale - prezbtiterii ascunde	- plăcajul de marmură al navelor laterale și pavajul din mozaic au dispărut - coloane de	- 3 nave cu portic (construită de papa Adrian I) - navele separate de 4 pilastri și 18 coloane antice refolosite

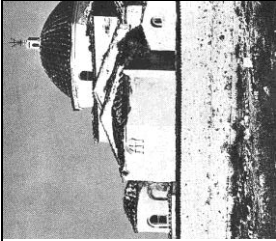
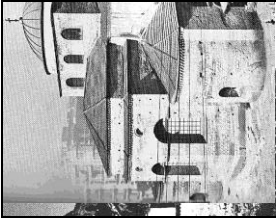
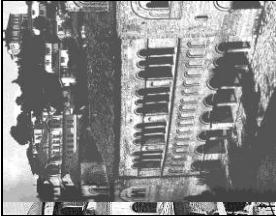
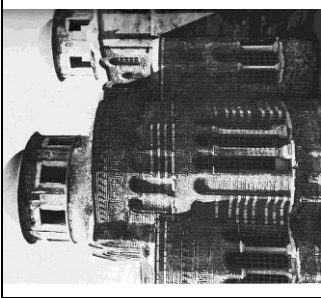
nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- registru de plăștri peste colane	arcadelor cu mozaicuri - pavaj de marmură	din Constantinopol	- pereții erau acoperiți cu marmură și mozaic	altarul	marmură importate	
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale	- construită de Teodoric ca biserică de palat	- incorporează resturi de edificii anterioare	reconstrucție în sec. VII, care nu alterează concepția originală a părților esențiale, edificiul a ars și a fost reconstruit în 1917	- adăugarea unei cripte în sec. IX și înălțarea absidei	- construita pe ruinele templului Herculis Pompeiani, în forum Boarium - denumita Schola Graeca în sec. VII
- nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota națiității	- reprezintă "renasterea sixtină"	- bazilică obișnuită cu tribune, exonartexul a fost decorat cu turle de mici dimensiuni, acesta comunica cu esonartexul printr-un triplon, arcadă triplă, nava centrală e înconjurată pe 3 laturi de exonartex și navele laterale					

II.3. Arhitectura paleocreștină și bizantină. Basilica cu cupolă și modele înrudite.					
	Sfânta Irina	Meramlik (Meryemlik)	Sfânta Sofia	San Vitale	Sfinții Sergiu și Bachus
Perioada	Sec.IV, transf. în sec.VI,VIII	Sec. V (471-94)	Sec.VI	Sec.VI	Sec.IV-V
Amplasare	Constantinopol	Meramlik	Constantinopol	Ravenna	Constantinopol
Plan*					
Secțiune **Schic					

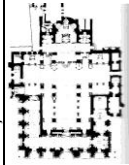
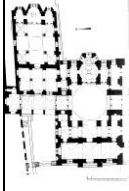
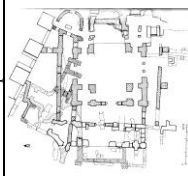
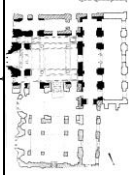
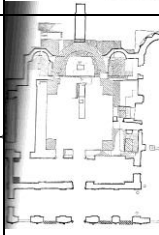
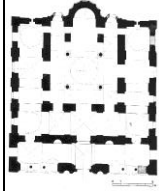
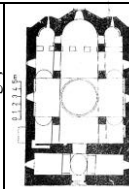
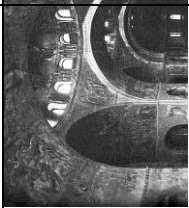
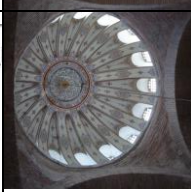
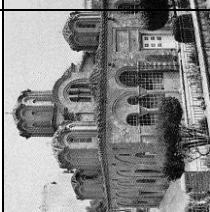
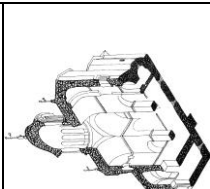
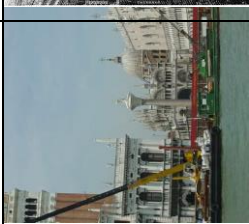
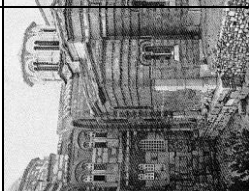
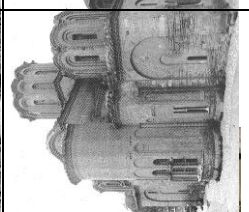
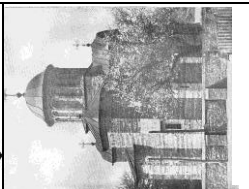
<p>Fotografie</p> <p>***</p>		<p>- navă din 2 travei principale, dintre care prima împărțită în 2 părți acoperite în leagăn, a doua cu cupolă</p> <p>- zidărie de cărămidă - nava, nartexul și atriumul se consideră a fi construite în 532</p>	 <p>- navă centrală scurtă, flancată de travei laterale acoperite cu bolți în leagăn; 2 pilăștri masivi separau spațiul, compartimentări din câte travee din nava centrală acoperită în leagăn, a doua cu cupolă de piatră</p>	 <p>- coloane importate din Proconesia, capiteliuri compozite care în Constatinopol erau deja demodate</p> <p>- meșteri locali și materiale locale</p> <p>- cărămidă subțire comandată de Iustinian</p>	 <p>- varietăți a tipului volumetric pe 2 niveluri : nucleu acoperit cu cupolă, nișe și nave laterale cu tribune</p> <p>- zidărie din cărămidă cu straturi groase de mortar (tehnică specifică locului)</p>	<p>Tehnici și materiale constructive</p>
------------------------------	---	---	---	--	---	--

Caracteristici	<p>- reconstruită de Iustinian în 532, reparată în urma cutremurului din 740; inițial a fost imaginată ca o bazilică cu cupolă cu tribune (stil Meriamlik și Alahan Manastir), după 740 cupola se sprijinea pe bolți transversale (reorganizarea elementelor spațiale)</p>	<p>- edificiu precedat de un <i>patio</i> circular și de un narț exterior - este considerată ca fiind primul exemplu cunoscut de bazilică cu cupolă, urmată de Sf. Polieuctos din Constantinopol (după 50 de ani) - un tip de bazilică întâlnit frecvent în Asia Mică: plan asemănător în cazul bisericii Alahan Manastir, acoperită cu lemn</p>	<p>Arhitecți: Isidor din Milet și Anthemius din Tralles (comandată de împăratul Iustinian) X Tridat: o restaurează în sec. X Gaspare T. Fossati: reparați în sec. XIX - 360 d.C. -prima basilică creștină, 415 - o nouă inaugurare, 562 (23 dec) - deschidere în urma refacerii cupolei prăbușite - 726-842: au fost eliminate imaginile figurative datorită iconoclasmului - biserica a mai suferit avarii datorită unor incendii și cutremure în sec. IX</p>	<p>- nucleu octogonal boltit, sprijinit pe 8 pilaștri cu arce, perimetral -deambulatoriu și tribună, 7 nișe și prezbiterul situate în jurul inelului central - bolta construită din amfore întrețesute (tehnică occidentală)</p>	<p>- înrudită cu Sf. Sofia, construită de Iustinian - adăugată bisericii Sf. Petru și Paul -narțex, atriu și propilee comune, comunică cu biserica și cu palatul - expansiunea planului octogonal nu apare din cauza mării construcției</p>
Sursa	<p>* Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i>, Madrid 2000 ** Mango, Cyril - <i>Architettura bizantina</i>, Electa, Milano, 2004 *** din arhiva personală</p>	<p>* Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i>, Madrid 2000 ** Mango, Cyril - <i>Architettura bizantina</i>, Electa, Milano, 2004 *** din arhiva personală</p>	<p>* Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i>, Madrid 2000 ** Mango, Cyril - <i>Architettura bizantina</i>, Electa, Milano, 2004 *** din arhiva personală</p>	<p>* Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i>, Madrid 2000 ** Mango, Cyril - <i>Architettura bizantina</i>, Electa, Milano, 2004 *** din arhiva personală</p>	<p>* Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i>, Madrid 2000 ** Mango, Cyril - <i>Architettura bizantina</i>, Electa, Milano, 2004 *** din arhiva personală</p>

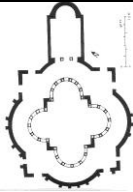
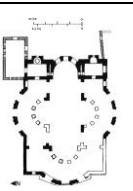
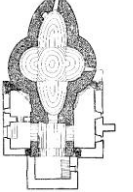
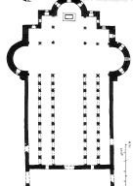
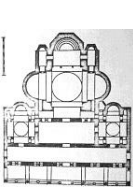
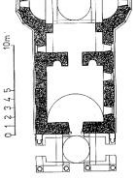
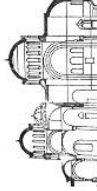
II.4. Arhitectura paleocreștină și bizantină. Planul "în cruce greacă înscrisă" .					
	<i>Καπέρις</i> din Niceea (Iznik)	Sfânta Sofia din Salonic	Sfânta Sofia din Ohrid	<i>Βαθρὺν Καμὶ</i> (<i>Myrelaion</i>)	<i>Φενὰρὶ Ἰσα Καμὶ</i> (Mănăstirea lui Constantinopol Lips)
Perioada	Sec. VIII, refăcută în sec. XI	Sec. VIII	Sec. IX, X Sec. XI	Sec. X	Sec. X
Amplasare	Niceea (Iznik)	Salonic	Ohrid	Constantinopol	Constantinopol
Plan*					
Secțiune**					

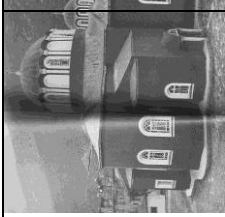
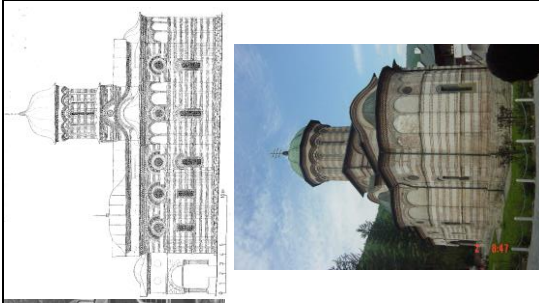
<p>Fotografie, Schițe ***</p>					
<p> Tehnici și materiale constructive</p>	<p>- plinuri robuste, golumi relativ mici, exterior masiv, de formă aproape cubică peste care se distinge doar cupola</p> <p>- tipul spațial "în cruce cu cupolă"</p>	<p>- pilaștri de sprijin, masivi la Niceea, prezintă în partea de vest habitacule acoperite cu bolți încrucișate, la cei din est există tuneluri care conduc din navele laterale în prezbiteriu</p>	<p>- ca imagine constrastează cu arhitectura rafinată de cărămidă din Constantinopol</p> <p>- pereții care despart navele substituți cu pilaștri groși și arce joase</p>	<p>- structură joasă, masivă, provenind probabil dintr-un fost soclu; 4 rânduri de cărămidă peste 5 rânduri din piatră de talie; partea superioară doar din cărămidă</p>	<p>- se păstrează resturi ale paramentului de marmură la interior și la exterior</p> <p>- ferestre semicirculare tripartite</p> <p>- compoziția paramentului similară cu <i>Bodrum Camii</i></p>
<p>Caracteristici</p>	<p>- este considerată ca primul exemplu care aparține genului, planul este mai vechi (sec. VI) - a fost anterior bazilică cu cupolă</p> <p>- a existat anterior un tip "în cruce", dar fără bolți (Antalya, Cusmanin Camii, sec. VI)</p> <p>- tipul se vrea chintesența ordinii liturgice și a celei arhitecturale (este perioada în care s-a consolidat liturgia creștină)</p>	<p>- aparține tot tipului spațial "în cruce cu cupolă", derivat din basilica cu cupolă a lui Justinian</p> <p>- navele laterale și tribunele se deschid către brațele crucii prin arcade duble, față de arcade triple la Niceea</p>	<p>- imită tipologia Skripou (Grecia), fapt frecvent și pentru alte biserici rurale balcanice; model inspirat de arhitectura de curte bulgară din epoca convertirii la creștinism, ca și de legăturile cu Armenia</p>	<p>- ridicată pe o terasă, plan în cruce înscrisă</p> <p>- în centru o cupolă în evantai, pe travele laterale acoperiri cu bolți încrucișate, brațele crucii acoperite cu bolți în leagăn, cu interpenetrații profunde</p> <p>- abside poligonale marcate, cupola centrală pe tambur circular susținut de 8 contraforți triunghiulari</p>	<p>- prelungită cu un exonartex și un <i>parakklision</i> de sec. XIV</p> <p>- nucleu foarte asemănător <i>Myrelaionului</i> ca plan, stil și detalii</p> <p>- s-a păstrat o bună parte a decorației originale, ca și capitulele pilaștrilor din sec. V, refolosite</p> <p>- exonartexul și nava laterală sunt flancate de absidiole și nișe</p>

Sursa imaginiilor	*, **, *** Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid 2000	*, **, *** Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid 2000	**, *** Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid 2000	*, **, *** Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid 2000 *** din arhiva personală	*, **, *** Krautheimer, Richard - <i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i> , Madrid 2000
----------------------	--	---	--	--	---

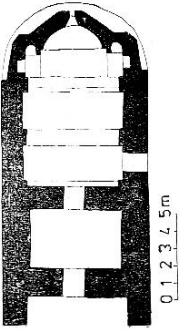
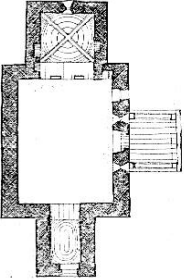
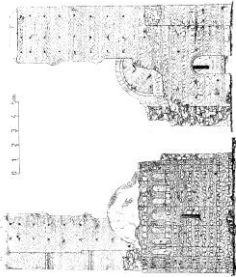
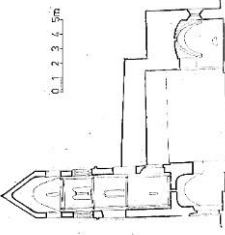
II.4. Arhitectura paleocreștină și bizantină. Planul "în cruce greacă înscrisă" .						
San Marco	Hosios Lukas - Katholikon	Sfânta Maria Kyriotissa (Kalerdhane Camii)	Zeyrek Camii (Mănăstirea Panthocratorului)	Kariye Camii (Mănăstirea Chora)	Sfinții Apostoli din Salonic	Sf. Nicolae
Sec. XI	Sec. XI	Sec. XII	Sec. XII	Sec. XI, XII, XIV	Sec. XIV	Sec. XIV
Veneția	Hosios Lukas	Constantinopol	Constantinopol	Constantinopol	Salonic	Curtea-de-Argeș
						
						
						

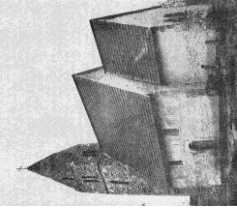
- variația din sec. XI are ca model Apostolele remodelate - după 1204 fațadele exterioare au fost îmbrăcate cu spoliile aduse de la Constantinopol	- trompele unghiulare sprijină pe pilăstri în formă de L, din fiecare latură pleacă brațe ale crucii acoperite în leagăn	- zidărie alternată din cărămidă și piatră de talie, caracteristică în Bizanț - fațade laterale luminate puternic prin ferestre semicirculare de mari dimensiuni - cupola inspirată după Sf. Sofia	- se păstrează aproape în întregime pardoseala din marmură și fragmente din placajul pereților prezbiritelui - ferestrele au fost originale din vitralii cu figuri de sfinți - parament din nișe decorate cu cărămizi formând modele triunghiulare	- interiorul plăcat cu marmură și mozaicuri - cupola articulată cu pilăstri și arce orbe - crește numărul nervurilor cupolei	- înconjurată pe 3 laturi de o galerie acoperită, sub formă de portic - fațada de V era la origine un portic deschis - este posibil ca amplasarea galeriilor să fi fost dictată de ritualul monastic	- conceput după modelul clasic "în cruce greacă înscrisă" - pronosul acoperit de o boltă semicilindrică lungă, lătată de o cupolă elipsoidă - biserică de dimensiuni mari
- prima biserică construită în 830 - fundațiile stălpilor principali și ale pereților exteriori actuali - deja avea formă de cruce și era inspirată din modelul Apostoleiului lui Justinian - răpirea moștelor Sf. Marcu este legată de dorința Veneției de a domina Aquileia prin sediul său din Grado	- împreună cu biserica din Daphni este unul dintre cele mai reprezentative exemple de plan octogonal cruciform (exemple limitate la spațiul peninsulei grecești) - originea acestei tipologii se află în Armenia (trompele unghiulare sunt o caracteristică a arhitecturii armenesti de sec. VII)	* Krautheimer, Richard - <i>Arhitectura paleocristiană y bizantină</i> , Madrid 2000 ***, **** din arhiva personală	* Krautheimer, Richard - <i>Arhitectura paleocristiană y bizantină</i> , Madrid 2000 ***, **** din arhiva personală	* Krautheimer, Richard - <i>Arhitectura paleocristiană y bizantină</i> , Madrid 2000 ***, **** din arhiva personală	- a fost construită ca umbrare a prosperității Salonului în epoca Paleologilor, era la origine o mănăstire dedicată Fecioarei, construită de patriarhul Nifon - are similitudini cu biserica Sf. Pantelimon și biserica Sf. Caterina - naosul are o suprafață de 3 ori mai mică decât aria totală a bisericii, restul îl ocupă galeria în U cu cupole în colțuri	- a existat o ascunzătoare între extrasosurile bolților și înveltoare - cei 4 stâlpi centrali împart spațiul în 3 nave (una centrală și 2 laterale) - trăsături particulare: monumentalitatea naosului, adaptarea arhitecturii exterioare la spațiul interior, simplitatea paramentelor *, ***, **** Ionescu, Grigore - <i>Arhitectura pe teritoriul României de lungul veacurilor</i> , Editura Academiei, București, 1982

II.5. Arhitectura paleocreștină și bizantină. Planul tetraconc și trilobat						
	Martirium în Seleucia-Pieria (plan tetraconc) Sec. V	R'safah (plan tetraconc) Sec. VI	Biserica din Gurasada (plan tetraconc) Sec. XIII	Biserica Nașterii din Bethlehem (plan trilobat) transf. sec. VI, VIII	Marca Lavră (plan trilobat) Sec. X	Biserica mănăstirii Cozia (plan trilobat) Sec. XIV
Perioada						
Amplasare	Samandag, Siria	R'safah, Egipt	Gurasada, Hunedoara	Bethleem	Athos	Cozia, jud. Olt
Plan*						
Secțiune, Schițe **						

<p>Fotografii</p> <p>****</p>							<p>Tehnici și materiale</p>	<ul style="list-style-type: none"> - cuatrifoliu intern determinat de 4 abside susținute de coloane - nucleul central cu pavaj de marmură, deambulatoriu plăcat cu mozaicuri 	<ul style="list-style-type: none"> - construită din blocuri mari de piatră - ancadramele clasice în dreptul ferestrelor și ușilor - acoperire cu șarpantă de lemn, în afară de prezbiteriu (boltit) 	<ul style="list-style-type: none"> - turlă la intersecția celor 4 abside, o putem considera ca aparținând tipului tetraconc 	<ul style="list-style-type: none"> - zidărie din blocuri mari de calcar și pardoseală din mozaic - basilica cu 5 nave se încheia cu un spațiu octogonal, care permitea accesul la grota nașterii 	<ul style="list-style-type: none"> - cupola sprijinită pe pilaștri de unghi 	<ul style="list-style-type: none"> - boltile nu rează direct pe ziduri, ci pe o sută de arce longitudinale cu puncte intermediare de sprijin alipite zidurilor, care amintesc de pilaștrii tipului "în cruce greacă înscrisă" - alternanță de piatră cu cărămidă pe parament, în plus o serie de arcaturi largi
--------------------------------------	--	--	--	--	---	--	------------------------------------	--	--	--	--	--	---

Caracteristici	<ul style="list-style-type: none">- cca. 36 m. în diametru, amintește de San Lorenzo din Milano, cu deosebirea că în partea de est este adăugat un presbiteriu adânc cu absidă- tip apărut în centrele urbane elenizate	<ul style="list-style-type: none">- plan tetraconic lărgit- deambulator separat de nucleul interior prin arce pe coloane- camere laterale (adosate altanului) pe 2 niveluri, una a fost folosită ca baptisteriu- se pare că a fost catedrală și nu martirium	<ul style="list-style-type: none">- aparține tipului structural central, însă este individualizată de cele 4 abside (2 semicirculare, 2 alungite)- prelungită către vest cu un exonartex supralărgit- turnul clopotniță este o intervenție ulterioară, de factură romanico-gotică	<ul style="list-style-type: none">- un patio frontal conducea către o curte interioară, biserica era precedată de o colonadă, gen propilee- a fost înlocuită în sec. VI cu actuala construcție- este posibil ca ample spații exterioare să fi folosit pentru odihna pelerinilor	<ul style="list-style-type: none">- arhitectura mănăstirilor de la Muntele Athos nu a fost studiată în profunzime- nartex adânc (<i>lité</i>)- pare să fi fost construită după modelul bisericii din Maleinos (C. Mango), fondată în jur de 980	<ul style="list-style-type: none">- promaos de formă aproape pătrată, acoperit cu boltă semicilindrică-naos împărțit în 3 părți - una centrală, cu turlă și 2 laterale, acoperite semicilindric- fațade împărțite în 3 zone prin intermediul unor brăde de piatră- plastica arhitecturală urmărește principiul îmbogățirii gradate
Sursa imaginilor	<ul style="list-style-type: none">* Krautheimer, Richard -<i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i>, Madrid 2000	<ul style="list-style-type: none">* **, *** Krautheimer, Richard -<i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i>, Madrid 2000	<ul style="list-style-type: none">* **, *** Ionescu, Grigore -<i>Arhitectura pe teritoriul României de-lungul veacurilor</i>, Editura Academiei, București, 1982	<ul style="list-style-type: none">* **, *** Krautheimer, Richard -<i>Arquitectura paleocristiana y bizantina</i>, Madrid 2000	<ul style="list-style-type: none">* **, *** Voiculescu, Sanda -<i>Curs de istoria arhitecturii</i>, IAIM****Mango, Cyril -<i>Arhitectura bizantina</i>, Electa, Milano, 2002	<ul style="list-style-type: none">*, ** Ionescu, Grigore -<i>Arhitectura pe teritoriul României de-lungul veacurilor</i>, Editura Academiei, București, 1982*** din arhiva personală

II.6. Arhitectura paleocreștină și bizantină. Tipul bisericii-sală		
	Biserica Sîn Nicoară Sec.XIII-XIV	Biserica Strei Sec.XIII
Perioada		
Amplasare	Curtea de Argeș	Hunedoara
Plan*		
Secțiune**		

<p>Fotografie, Schife ***</p>		
<p>Technici și materiale constructive</p>	<ul style="list-style-type: none"> - șiruri de piatră de râu alternate cu câte 3 rânduri de cărămizi (materiale locale) - partea superioară a absidei doar din cărămidă, decorată cu o friză de firide oarbe - turn prismatic din cărămidă, construit în aceeași perioadă 	<ul style="list-style-type: none"> - turnul ține de influența romanică, camera clopotelor de la ultimul nivel e acoperită cu o cupolă elipsoidală, încornată spre exterior cu 4 frontoane triunghiulare supramălțate de un con - zidăria din piatră cioplitură de dimensiuni mici, cu piatră fățuită la colțuri și în jurul golurilor
<p>Caracteristici</p>	<ul style="list-style-type: none"> - se diferențiază clar cele 3 încăperi necesare cultului: naos, pronaos, altar (în absidă) flancat de 2 nișe semicirculare (proscomidia și diaconiconul) - naosul era acoperit cu o boltă semicirculară, întărită cu 2 arce-dublouri, pronaosul cu o boltă semicilindrică simplă, pe direcția nord-sud 	<ul style="list-style-type: none"> - ctitoria jupanului Ambrozie, - zidăria, structura bolților, înfățișarea exterioară sunt argumente pentru a data biserica din secolul XIII (a doua jumătate)
<p>Sursa imaginilor</p>	<p>*, **, *** Ionescu, Grigore - <i>Arhitectura pe teritoriul României de- lungul veacurilor</i>, Editura Acaemiei, București, 1982</p>	<p>*, **, *** Ionescu, Grigore - <i>Arhitectura pe teritoriul României de- lungul veacurilor</i>, Editura Academiei, București, 1982</p>

CAPITOLUL III. SPAȚIU SACRU, SPAȚIU CREȘTIN - TRADIȚIE ȘI EVOLUȚIE. ORTODOXIE. CATOLICISM. PROTESTANTISM. (SCURTĂ PREZENTARE COMPARATĂ)

Templul este spațiul sacru, în așa fel încât și vecinătățile devin sacre în prezența lui.

În Biserică afli că există.

Ce pustiu ar fi spațiul dacă n-ar fi punctat de biserici!

Petre Țuțea

III.1. Coordonate ale spațiului sacru

Arhitectul chemat să proiecteze un spațiu de cult poate înțelege această cerință în două sensuri: **rezolvarea unei funcțiuni**, generată de niște cerințe cuantificabile care țin de desfășurarea ritualului religios sau **situarea într-o perspectivă transcendentă**, cu asimilarea mecanismului spațiului sacru, acceptând să fie un instrument prin care acesta se revelează. Fără îndoială că nu este suficient ca un spațiu să fie "de cult" pentru a fi "sacru" sau un spațiu poate deveni "sacru" fără a folosi în mod exclusiv cultului religios. Sacrul premerge cultului, el fiind prezent în mod *a priori* cu condiția de a fi invocat. El anulează coordonatele geometrice și le instaurează pe cele simbolice.

Însă este trist ca un spațiu proiectat special pentru cult să piardă (sau să nu aibă, de la început) atributele sacralității. De aceea, pentru un arhitect a fi chemat să proiecteze un astfel de spațiu reprezintă o onoare, dar și îndatorirea de a se identifica, umil, cu acesta. Dacă răspunderea pentru o locuință înseamnă, în primul rând, ca ea să rezolve necesitățile și dorințele celor care se vor așeza în ea, a proiecta o biserică înseamnă, nici mai mult nici mai puțin decât a-i face o casă lui Dumnezeu. Pentru aceasta, urmăresc în acest capitol înțelegerea categoriei de *sacru* în relație cu spațiul, care este instrumentul de bază cu care lucrează arhitectul.

În problema definirii spațiului sacru, reperul primordial îl dă fără îndoială opera savantului Mircea Eliade, cel care a instaurat disciplina istoriei religiilor în lumea științei. El a identificat unitatea de limbaj folosită de către majoritatea religiilor în scopul acestei definiții care este impresionantă și a sintetizat-o într-o frază rămasă celebră: *Religiile dacă ar fi mai multe ar fi aceleași, dar, pentru că e una, sunt diferite.*

Ca arhitecți suntem interesați în primul rând de definirea unor repere spațiale ale sacralității. Întotdeauna este vorba de un Centru absolut

(*omphalos*, buricul pământului etc.) și de o Axă a Lumii, *universalis columna*, care face legătura dintre cer și pământ (meridianul ceresc al locului, stâlpul sacru, deseori folosit pentru sacrificiu, care susține bolta cerească să nu cadă peste pământ etc.) - pe care poate că cel mai clar a materializat-o sculptorul Constantin Brâncuși în a sa *Coloană infinită*. (Georgescu Gorjan, 1988) (1)

Înainte de templu a existat casa, și ea însăși era o transpunere a Universului. Ea definea pur și simplu un centru al Lumii (Eliade, 1983) (2). De unde și observația întemeiată că spațiul sacru este un spațiu în care este posibilă existența simultană a unei infinități de centre ale Lumii, ceea ce îl diferențiază pe acesta în mod fundamental de spațiul definit de geometrie, un spațiu profan, care după cum spune Eliade "*are o altă structură și răspunde unui alt tip de experiență*".

Echivalența dintre casă și Univers este atât de puternică încât funcționează și în sens contrar: dacă locuința este un centru al Lumii, bolta cerească poate fi, la rândul ei, un mare cort - *tholos*, în care Steaua Polară corespunde deschizăturii din vârf prin care iese fumul. Astfel încât casa este în același timp centru al Lumii și *imago mundi*, afirmație care esențializează echivalența exprimată mai sus. Această caracteristică primordială stă la baza definirii spațiului sacru. Simbolul care se creează este atât de puternic încât își împlinește semnificația chiar dacă scapă conștiinței raționale.

Sacralitatea unui loc nu vine neapărat deodată cu construcția sanctuarului, ci de multe ori îl precede. Spațiul sacru se naște prin hierofanie sau teofanie (*θεοφανία*) - adică apariția (manifestarea) divinității. El se constituie într-o zonă detașată în cadrul spațiului profan. Spre deosebire de spațiul profan, un spațiu nelimitat și oarecum amorf, spațiul sacru se definește prin **limite precise, centralitate, concentrare**, prin faptul că este **perfect structurat**. El face posibilă trecerea de la un nivel la altul (pământ-cer, viață-moarte). Această proprietate este oglindită în numele multor orașe, cum sunt Nipur, Larsa, Babilon. (Eliade, 1983) (3)

Sacru transcende acestei lumi și se prezintă ca fiind realul prin excelență, iar manifestarea sacrului este o **revelație a ființei**. În afară de hierofanie, spațiul sacru poate fi definit și de om, prin consacrarea anumitor ritualuri. Aceste ritualuri au funcțiunea de a face posibilă trecerea **zonă subpământeană - pământ - cer, om -divinitate** și în special se referă la **sacrificiu** (animal sau chiar uman). (Eliade, 1983)(4) *Creația implică o supra-abundență de realitate, altfel spus o erupție de sacru în lume*, afirmă Eliade. Astfel încât nu este de mirare că fondarea unui oraș, a unui sat, luarea în posesie a unui teritoriu sau construirea unei case sunt o repetare a cosmogoniei, a creației primordiale a lumii. Așa cum Universul pornește de la un centru și se întinde către cele patru puncte cardinale, tot astfel așezarea

omenească ia naștere pornind de la încrucișarea a două axe (drumuri), loc în care de multe ori se lasă un spațiu gol în care mai târziu se va așeza templul. *A construi un templu sau un oraș echivalează cu a reitera construcția Universului: plecând de la un centru se proiectează cele patru orizonturi în cele patru direcții cardinale.*

În ceea ce privește templul, Hermann User este cel care a observat (după cum explică Mircea Eliade) relația etimologică a cuvântului cu *tempus*, care definește o coordonată temporală. Între *templum* și *tempus* se definește întregul orizont spațio-temporal. Templul este *timp materializat* (după formula lui Paul Mus). El are rolul de a regenera timpul, creându-l din nou. (Eliade, 1983) (5)

Această viziune cosmogonică a centrului care face legătura dintre cer (care adesea poate fi identificat ca o succesiune de șapte sau nouă trepte) și pământ are o vechime impresionantă, putând fi atestată atât în cultura mesopotamiană, cât și în Asia centrală. Cerul este un imens cort susținut de stâlpul central, adică *axis mundi*, mai ales la populațiile arctice, nord-americane și nord-asiatice. Este stâlpul la picioarele căruia se fac sacrificiile în onoarea ființei supreme.

A locui un teritoriu (a se instala în el), ca și a construi o casă este totdeauna o decizie colectivă, a întregii comunități. Teritoriul devine un Univers - replică a celui creat de zei. De asemenea, pentru a subzista, orice construcție are nevoie de viață, pe care o obține prin sacrificiu - viața celui sacrificat trece în construcția respectivă. *Pentru a trăi în propria lume*, spune Eliade, *aceasta trebuie creată, oricât de mare ar fi prețul care trebuie plătit pentru a efectua și face durabilă această creație.*

Am văzut că simbolismul templului ca *centru al lumii* este ulterior simbolismului locuinței. Ambele însă se pot omologa deasemenea corpului uman. În realitate corpul uman se asimilează Cosmosului. Eliade enumeră numeroase analogii între părți ale corpului uman și elemente arhitecturale (Eliade, 1983) (6). Dar și de această dată funcționează echivalența: dacă corpul uman este asimilat obiectului arhitectural, în egală măsură templul (sau casa) este un corp, un organism viu. De câte ori nu am auzit spunându-se, de pildă, că ferestrele sunt *ochii* casei! Este interesant de asemenea de extrapolat această concepție asupra înțelegerii bizantine a bisericii ca organism viu, compus din "mădule" și măsurat cu dimensiuni derivate din corpul uman.

Până la urmă, esențializând - orice teritoriu locuit - așezare, casă, corp este un Cosmos.

Ca o concluzie, Mircea Eliade remarcă unitatea simbolurilor care se referă la locuirea umană, ceea ce demonstrează o experiență existențială

umană comună fundamentală, originară, experiența sacrului - care se referă în fapt la situarea omului în Cosmos.

III.2. Spațiul sacru în ortodoxie, catolicism și protestantism.

La început, lipsa materialelor de construcție mi-a creat dificultăți, dar, ca la un semn prestabilit, a venit spre mine ca o comoară ajutorul Maicii Domnului. Descoperirea materialului necesar a ieșit la iveală, un miracol la vedere, această găsire neașteptată a varului în împrejurimi și a unui izvor de apă. Astfel de la o lipsă la început am ajuns la abundență și am văzut materialul pentru toate de care aveam nevoie lăsat de Dumnezeu din belșug.

Isaac Komnenos, ctitorul mănăstirii Kosmoteira, sec. XII, după Ousterhout, Robert - *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press, 1999

Într-o lucrare faimoasă, intitulată "*Banchetul*" marele filosof al Antichității Platon pune în gura lui Socrate învățătura despre esența iubirii, pe care o învățase el însuși de la o femeie înțeleaptă, Diotima: iubirea pentru un corp și un suflet frumos conduce către iubirea pentru toate corpurile și sufletele frumoase, și apoi treptat către iubirea pentru Eterna Frumusețe care nu are corp, nici suflet, ci este revelată prin corpuri și suflete.

Platon a arătat că esența Universului este lumea ideilor, pe când cea a simțurilor, în care trăim, nu este decât o copie a lumii ideale dată de ego-ul nostru subiectiv. Artistul nu știe nimic, el primește revelația realului, pe care o transmite celorlalți. (Platon, 1985)

Plotin a urmărit și continuat același raționament, afirmând că obținerea cunoașterii este posibilă doar prin intuirea profundă a lumii ideale, dată de comunicarea cu divinitatea în stare de extaz spiritual. Plotin a considerat că omul este capabil să reprezinte Ideea și să facă toată suflarea să o contemple. (Plotin, 1982)

Această concepție a antichității grecești este în directă continuitate, din punct de vedere al gândirii estetice, cu lumea bizantină, la a cărei graniță ne situăm și noi, o lume care revendică o ortodoxie pură, așa cum a fost ea moștenită de la începuturi prin apostolat și ulterior prin experiența generațiilor de sfinți și martiri. Ortodoxia se vrea a fi o credință-mamă pentru lumea creștină, arătându-și permanent preocuparea pentru autenticitatea lucrurilor, a trăirii. Această concepție ajunge să reflecte și în arhitectură, unde principala caracteristică este *respectarea materialului de construcție, efortul făcut ca să transpară rațiunea (logos-ul) materialului - posibilitățile logice ale materiei - ca să se realizeze legătura dintre arhitect și materialul lui* (Yannaras, 2004). Christos Yannaras, pe care l-am citat

anterior, definește arhitectura de factură bizantino-ortodoxă prin comparație cu arhitectura Greciei Antice - o arhitectură a analogiilor cu armonia cosmică, ce sugerează prin proporțiile neschimbate între elementele sale legile Universului și cu arhitectura gotică - creatoarea unui sistem de reguli de factură *intelectuală*, care luptă cu materialul pentru a-l supune și a-i extrage cele mai nebanuite posibilități. Aceste uimitoare construcții gotice vizează reprezentarea supranaturalului, a măreției lui Dumnezeu. Un supranatural atins însă prin calcul și gândire analitică, după cum demonstrează și Erwin Panofsky atunci când explică paralela dintre arhitectura gotică și gândirea scholastică. După cum observă Christos Yannaras, materialul natural al goticului nu este *mântuit*, transformat în *logos*, *transfigurat*, ci e *domesticit de o forță înfinit superioară*. Yannaras îl citează în continuare pe Michelis care spune: *Nervurile și conformarea lor plastică arată cu prisosință că aici ele sunt cele care concentrează toată acțiunea forțelor și constrâng materia să se înalțe spre cer*. (Yannaras, 2004)

Cu totul altfel se manifestă arhitectura bizantină, care propune un *dialog* între arhitect și materialul pe care acesta îl folosește. Materialul este pentru arhitect ceea ce trupul este pentru ascet: un înveliș corporal aflat în armonie cu partea interioară - sufletul - care ajută asceza, o determină chiar. Templul bizantin are viață în sine, este un organism viu. Ca o consecință a acestui fapt: *orice templu bizantin este o individualitate, el nu ascultă de nici un tip... Exactitatea ajustării și regularitatea traseului nu joacă un rol important. Zidurile nu se întâlnesc întotdeauna în unghi drept, acoperișurile au uneori pante diferite... planurile (unghiurile? - n. aut.) nu sunt strict de 90°, cupolele nu totdeauna sunt absolut circulare pe bazele lor, liniile sunt neregulate iar cărămizile sunt ajustate cam la nimereală. Din punct de vedere al exigenței noastre de mare rigoare, un plan bizantin este întotdeauna o greșeală, dar una acceptabilă, care reușește...Totul nu e decât o muzică, pe care dexteritatea arhitectului o interpretează de fiecare dată altfel, iar reușita era de asemenea natură încât excludea repetarea*. Arhitectul are rolul de a conduce materia pe calea pe care ea ajunge să constituie însăși carnea lui Dumnezeu Cuvântul. După cum spune Sfântul Maxim Mărturisitorul, creația însuflețită și cea inanimată ajung să se găsească într-o comuniune care exprimă același lucru - iubirea. Întreaga lume (deci și materia, și situl pe care e construit templul, și templul însuși) participă la *dimensiunile vieții Împărăției* și devine întrupare a Cuvântului.

La nivel arhitectural, construcția pare că începe cu cupola (*de sus în jos* după cum observa Michelis - citat de C. Yannaras), extinsă prin pandantivi, continuându-se apoi cu arce, abside și arcade sprijinite pe coloane al căror rol de suport este aproape imperceptibil, aceasta apare ca

dematerializată, transfigurată, aflată în afara legilor observabile ale staticii. La Sfânta Sofia, de exemplu, numărul golurilor se multiplică pe verticală - de la cele cinci deschideri ale arcadelor de la sol până la cele patruzeci de ferestre ale cupolei.

Materia este expresia unor energii, a unor linii de forță, după cum Sfântul Grigorie de Nyssa spunea despre trupul omenesc: *Nimic din ceea ce este considerat ca atribut al trupului nu e trupul, nici forma, nici culoarea, nici greutatea, nici întinderea, nici mărimea, nici altceva din cele considerate din punctul de vedere al calității, ci fiecare din acestea este o rațiune. Convergența lor una spre alta și unirea lor formează trupul.* În plus, construcția bizantină este extrem de legată de trupul omenesc, fiindcă unitățile de măsură bizantine sunt toate preluate de la corpul și proporțiile umane. Unitățile de măsură bizantine erau luate direct din elementele corpului uman: piciorul (πους) era împărțit în șaisprezece "degete" (δάκτυλοι). Acest mod de măsurare contribuie la interpretarea materialului de construcție ca un corp, adăpostul unui suflet interior care este parte din lumea adevărată, divină (Ousterhout, 1999). Biserica însăși (ca alcătuire materială) celebrează împreună cu credincioșii existența lui Dumnezeu.

Christos Yannaras asociază comparației dintre civilizațiile gotică și bizantină confruntarea dintre Răsărit și Apus, ca spiritualitate, atitudini și *moduri de folosință* ale lumii, *morale ale tehnicii*. Deși este conștient de apartenența sa la lumea bizantină, Yannaras observă totuși cum fiecare dintre cele două civilizații s-a înfundat pe un drum ce a dus fie la exacerbară tehnicii și alienarea individului (Occidentul), fie la aservire și asimilare de către alte religii sau culturi (Bizanțul). Tot în ideea acestei comparații, Richard Kieckhefer face referire în cartea sa *Theology in Stone* (Kieckhefer, 2004) la contrastul între două concepții sintetizate ca: *un Dumnezeu înalt și transcendent* versus *un Dumnezeu apropiat și immanent*. Catholicism versus ortodoxie.

Arta bizantină este un exemplu viu de reprezentare artistică a unui obiect care nu există în lumea fizică, percepută prin simțuri (ceea ce nu înseamnă că nu există deloc). Scopul său este figurarea lui Dumnezeu și a împărăției sale, cu îngerii, sfinții și întreaga sa poveste. Este o artă care funcționează în mod exclusiv prin revelație, fără nici o imitare a lumii umane. Este arta inimii - în care icoana lui Dumnezeu devine Dumnezeu atunci când inima Îl recunoaște. Coborârea Sa în imaginea pictată (realizând practic o *θεοφανία*, după definiția eliadiană) este sigură pentru că artistul L-a chemat prin rugăciune, în intimă comuniune mistică.

Cum s-a aplicat această concepție arhitecturii? Se pare că începând cu o anume perioadă, legată de zbuciumata istorie a Bizanțului și poate de era iconoclastă, construcțiile au încetat să mai fie bazate pe planuri

preliminare, în ciuda faptului că în tradiția romană se lucra cu planuri, elevații și chiar perspective (Ousterhout, 1999) (7). Într-o anumită perioadă istorică arhitectul cu educație aleasă a fost înlocuit de meșterul format pe șantier (Ousterhout, 1999) (8). Interpretarea actului construirii ca acțiune unică, revelată de Dumnezeu pe un sit unic, cu ajutorul unor materiale și tehnici folosite armonios în relație cu locul, a putut fi deasemenea un motiv pentru a renunța la desenele preliminare.

Așa cum am arătat mai sus, arhitectura bizantină era bazată pe respectul pentru substanța construcției, ceea ce genera efortul de a evalua logica interioară (*λόγος*) a materialului - comunicare intimă a constructorului cu opera sa. După cum am arătat mai sus, materialul joacă pentru biserica bizantină același rol pe care corpul îl are pentru suflet în religia creștină - un înveliș care ajută evoluția interioară către Dumnezeu (Yannaras, 2004). Templul bizantin are propria viață, fiind un organism cu o aparență unică, și acest lucru explică faptul că schițele și proiectele devin de prisos, precum ecuațiile matematice în aducerea pe lume a unui copil.

Altă particularitate a arhitecturii bizantine era importanța ctitorului unei construcții, care nu era "sponsorul" sau "clientul" de astăzi, ci avea responsabilitate completă pentru actul sacru de a construi, de multe ori ctitorul fiind un sfânt dacă edificiul era o biserică (Ousterhout, 1999) (9). Ctitorul era important pentru că era persoana care a luat decizia actului zidirii, fiind direct inspirat de către Dumnezeu. Din acest motiv lui îi revenea cea mai înaltă responsabilitate în legătură cu șantierul.

Construirea arhitecturii bizantine *de sus în jos* nu este altceva decât materializarea exprimării actului construcției sub revelația lui Dumnezeu. Fiecare reprezentare sfântă capătă proprietățile icoanei - chiar și un perete care înfățișează Cetatea Paradisului sau un oraș. Scopul este evitarea copierii lumii materiale înconjurătoare așa cum se arată ochiului, pentru ca privitorul să își poată imagina (și să poată simți) *lumea adevărată*, cu ajutorul Duhului Sfânt. Imaginea ortodoxă are ambiția (sau mai bine zis convingerea) de a conduce persoana care o privește într-o lume **reală**, diferită de cea pe care ne-o înfățișează simțurile noastre trădătoare. Această imagine este un instrument și nu un scop în sine. Reprezentarea ortodoxă nu este virtuală, ci este cheia spre lumea reală; nu este rezultatul imaginației, ci o transmitere detaliată a realității revelate de către Duhul Sfânt, prin intermediul unui canon teologic care asigură condițiile pentru această comunicare. Aceasta explică printre altele refuzul inovației în arta și arhitectura de tradiție bizantină.

În concluzie, putem afirma că Bizanțul consideră reprezentarea (picturală sau arhitecturală) nimic altceva decât un instrument în definirea realității - expresia autentică a *adevărului* concentrat în Dumnezeu, care este

pentru meșterul bizantin o prezență concretă și nu doar o idee. Adevărul este exprimat în toate: de la compoziția spațială la revelarea principiilor intrinseci ale materialului de construcție și la înlănțuirea armonioasă de arte care se întâlnesc în spațiul ritual: arhitectură, mozaic, pictură, decorație interioară, muzică (cântările după canoanele bizantine cu acustica lor specifică) etc.

O antiteză între lumea orientală și cea occidentală nu își are rostul, nici măcar din perspectiva unei comparații. Nu credem într-o ruptură între cele două culturi. Condițiile istorice au făcut poate lumea vestului mai sensibilă la concepte precum eficiența (din punct de vedere tehnic și economic), ceea ce a produs dorința de dominare a materialului de construcție și acest fapt a condus pur și simplu către un destin cultural diferit.

Lumea occidentală a plecat de la modelul Imperiului Roman de Răsărit (rămas în picioare după căderea Romei), dar a evoluat pe calea standardizării unor principii și legi ale materialelor de construcție. Romanicul s-a despărțit de influența bizantină în momentul în care a pornit în căutarea unor modele repetabile, a unor scheme de eficientizare a construcției, pentru a culmina apoi în gotic, care este în arhitectură apogeul gândirii logice, intelectuale. Goticul are în comun cu arhitectura Greciei antice *aceeași supunere a materialului unei concepții logice în mod aprioric* (Yannaras, 2004). Meșterul gotic forțează piatra pentru a obține echilibrul final, logic al clădirii, care poate fi interpretat în mod filosofic ca o nevoie de unitate și supunere socială în fața regulilor date de Dumnezeu, pe care Biserica le administrează pentru toată lumea.

Goticul este un exemplu de sinergie între șantier și reprezentarea arhitecturală. Desenul, reprezentare logică, nu sărăcește construcția de sâmburele său transcendent de idei și principii. Villard de Honnecourt (începutul sec. XIII) (Biermann et al., 2003), maestru al goticului timpuriu, ne-a lăsat o culegere de desene care nu erau planuri de proiect, ci mai degrabă o enciclopedie de folosit pe șantier. Chiar dacă bazată pe o terminologie brută, opera lui Villard este prima încercare de a crea un sistem derivat din practica de construcție și desen în lumea occidentală, după antichitate. Reprezentarea era pentru arhitectura gotică transmiterea unei cunoașteri universale, incluzând gândirea scholastică și prescripții tehnice de construcție legate în mod inseparabil.

Atât arhitectura Greciei antice cât și cea gotică dezvoltă o relație vie între proiect și construcție, în perfectă continuitate - ceea ce înseamnă deasemenea o relație armonioasă între credință și rațiune. (Ousterhout, 1999) (10)

O analiză cronologică a stilurilor arhitecturale nu se poate dovedi

decât superfluă. Raportarea la originile modelelor arhitecturale de bază aduce aici beneficiul înțelegerii unei evoluții diferite în lumea catolică și în cea ortodoxă.

Biserica catolică a avut tradiții puternice, fiind din punct de vedere simbolic mult mai mult decât o sală de întruniri. Referindu-ne strict la modul său de funcționare, putem spune că în perioada romanică și, apoi, în cea gotică existau reguli stricte pentru ierarhizarea locurilor participanților la serviciul religios. În unele situații o parte din aceste reguli s-au păstrat până astăzi. În bisericile monastice, una dintre cerințe era evitarea amestecului călugărilor cu mulțimea de credincioși - pentru aceasta monahii ocupau în general galeria superioară, urmărind slujba prin ferestre de tip "triforii". Transeptul, ca spațiu perpendicular pe nava centrală, contribuia la dilatarea spațiului central - cu timpul el a început să folosească și la adăpostirea autorităților civile și religioase, ceea ce a dus la deschiderea de intrări laterale în brațele sale (de obicei conducătorii laici și clericii vizitatori se adăposteau în partea de nord, iar clerul obișnuit în cea de sud). Din această concepție spațială și funcțională s-a născut modelul denumit *cruce latină* - intersectarea unei nave principale longitudinale cu transeptul mai scurt, perpendicular pe ea și care o împarte în două părți inegale: nava propriu-zisă și zona corului.

Tipologia spațială a fost însă adaptată în funcție de concepțiile regionale. De pildă, în Castilia (Spania) nu a fost practică ierarhizarea socială în spațiul religios, fiind vorba de o societate de oameni liberi-mici proprietari de pământuri, așa încât s-a ajuns la construirea de biserici uninavate fără transept, însă cu portice în partea de nord și de sud destinate întrunirilor cetățenești. Stilul romanic, care a dorit și a reușit să unifice creștinismul occidental, a moștenit la origine modelele spațiale ale Imperiului Roman de răsărit (de exemplu tripartiția altarului, care treptat în cultul catolic și-a pierdut funcțiunea inițială). (de Hoz Onrubia et al, 2006)

Perioada romanică a adus de altfel în arhitectura occidentală o tipologie specială de spațiu de cult: **biserica de pelerinaj**, în care se practica cultul relicvelor (diversele rute de pelerinaj au devenit ulterior căi de comunicare și legătură în lumea creștină occidentală). În perioada preromanică apăruseră deja spații precum cripta, deambulatoriul capelele radiale către care dădea acces sau cu capelele alipite transeptului și absidei altarului. Aceste capele erau concepute în scopul de a permite pelerinilor să se închine la moaștele pe care le conțineau fără a disturba serviciul religios. O astfel de biserică era compusă din: **nartex** (vestibulul de intrare); **nava** principală flancată sau nu de colaterale și cu tribune la etaj sau nu; **transeptul**, uneori dublu; **cripta**, unde se păstrau oseminte; **corul**, situat între navă și altar; **altarul**, adăpostit în absida sa, **capelele** perimetrale

altarului, accesate prin deambulator; **clopotnița**, amenajată într-unul dintre turnurile bisericii sau separată. Capelele perimetrale s-au păstrat timp de secole în spațiul catolic, generând altarele secundare din bisericile de dimensiuni ceva mai mari, care de multe ori sunt închise cu grilaj. Spațiul romanic părăsește claritatea antică și devine un spațiu mistic, unde divinitatea este sugerată prin simbol, iar forța ei copleșește. Putem spune că odată cu romanicul lumea occidentală se îndepărtează de gândirea antică romano-elenistică, lăsând loc unor noi concepții care se înscriu în ceea ce s-ar putea numi gândirea medievală. Deși tipologia folosită este în mare tot cea bazilicală, ceea ce intervine puternic este materializarea structurii, care ritmează spațiul, îl face comprehensibil, axial, orientat și îl face să funcționeze ca un sistem ale cărui elemente nu au sens decât împreună, în relație de interdependență. Sub cor este introdusă cripta, ceea ce înalță zona altarului, făcând-o să domine și ajutând astfel la ierarhizarea spațiilor.

O principală diferențiere față de basilicile creștine din zona bizantină este acuzarea lungimii, care ajunge să se situeze în raportul 1/10, 1/12 cu lățimea, față de 1/3-1/5 la bisericile bizantine. Acest fapt se explică prin introducerea ritualurilor de procesiune și asocierea parcurgerii bisericii cu un drum al spiritului spre mântuire. La acesta contribuie și gradarea luminii către centru, unde turnul transeptului și ferestrele altarului o amplifică.

Se poate spune că în lumea occidentală biserica a căutat să se adapteze felului de a fi al societății pe care o servea, pe când în cea orientală, ortodoxă, ea a încercat să constituie permanent un reper nemișcat, bazat pe tradiție, pentru ca societatea să o poată urma. Este de discutat în ce măsură acest obiectiv a fost (sau este) îndeplinit, fiindcă el este unul ideal, iar influențele din partea societății se resimt tot mai puternic și pe căi nebănuite.

Ceea ce s-a păstrat ca principiu comun spațiilor de cult ortodox și catolic este altarul (corul la catolici) rezervat în exclusivitate clerului, folosit după cum dictează liturgia specifică celor două religii. Un element fundamental al acestuia care s-a păstrat este masa altarului, întotdeauna fixă, pe care se savârșește *eucharistia*. (11)

Diferența fundamentală dintre spațiul de cult ortodox și cel catolic ori evanghelic este închiderea altarului în primul caz prin catapeteasma cu trei rânduri de uși, dintre care în centru se află ușile împărătești.

Odată cu Reforma se desprinde din credința creștină a Occidentului o nouă ramură - religia protestantă, sau evanghelică. Interesul ritualului se mută asupra predicii. Preocuparea pentru predică exista deja în tradiția catolică - amvonul fiind un element arhitectural cu foarte bună vizibilitate și acustică (Kieckhefer, 2004). Biserica devenise deja în Apus un spațiu în care

se predica nu doar credincioșilor practicanți, ci și unei numeroase mulțimi laice. Este posibil ca în acest scop să fi fost introduse și băncile pentru credincioși, către sfârșitul Evului Mediu.

La început adepții reformei au reamenajat bisericile deja existente conform propriilor necesități. Christopher Wren, unul dintre primii arhitecți de biserici anglicane, propunea încă drept punct de focalizare a ritualului masa altarului mai degrabă decât amvonul.

Luteranii au adoptat tradiționalul spațiu longitudinal pentru ritualurile lor, însă au acordat actului de a predica rolul central. Calvinistii au adoptat și un model central - al spațiului octogonal cu accesul pe una din laturi și amvonul pe latura opusă, celelalte laturi beneficiind adesea de o galerie perimetrală. (Kieckhefer, 2004)

Caracteristic spațiului de cult protestant este dispariția modelului bisericii de pelerinaj, ceea ce a condus la simplificarea modelelor spațiale utilizate.

În 1835 Charles Finney (*Lectures on Revivals of Religion*) a adus în discuție, în cadrul unei concepții numite *revivalism*, o serie de aspecte ca: acceptarea orgii în spațiul de cult, deși prezența instrumentelor muzicale era negată de primii protestanți, cântarea de imnuri specifice, folosirea vocii firești în cadrul predicii, dirijarea rostirii rugăciunilor de către laici.

Bisericile, mai ales în Lumea Nouă, evoluează către modelul arhitectural al unor auditorii și chiar teatre. Nu tradiția constrânge noile construcții, ci considerente pragmatice precum acustica, numărul de credincioși, vizibilitatea, confortul utilizării spațiului. Spațiul tradițional se păstrează numai în măsura în care răspunde acestor cerințe, în rest formele devin libere, conduse de imaginația arhitecților. Această evoluție este valabilă în egală măsură pentru lumea catolică, care fixează câteva norme de bază în cadrul Conciliului Ecumenic *Vatican II* (1962-1965), permițându-se o arhitectură și o artă religioasă libere, simbolistica acestora fiind în majoritatea cazurilor lăsată la latitudinea arhitectului care concepe spațiul de cult sau a artistului care îl decorează, cu aprobarea episcopiei locale (12).

La polul opus, lumea ortodoxă încearcă să apere canoanele milenare ale creștinismului în artă și arhitectură; însă are de făcut față provocărilor aduse de folosirea unor materiale complet noi față de cele tradiționale (care au generat aceste canoane) și de sincopile intervenite în decursul sutelor de ani în concepțiile și cunoștințele oamenilor datorită unor variate împrejurări istorice.

Note la Capitolul III

(1) Ștefan Georgescu Gorjan - *Amintiri despre Brâncuși*, Editura Scrisul Românesc, Craiova 1988

Apropo de denumirea corectă, *Coloana infinită*, Ștefan Georgescu Gorjan afirmă: *De cele mai multe ori Brâncuși îi spunea numai "coloana", fără vreun adjectiv, însă titulatura întreagă, pe care a folosit-o de nenumărate ori, a fost "Coloana infinită". În cataloagele expozițiilor sale de la New York, coloana de lemn din atelierul sculptorului figurează sub denumirea "Column without end", expresie tradusă în românește prin "coloana fără de sfârșit". Când strecura vreo frază franțuzească în conversație, Brâncuși nu spunea "la colonne sans fin", ci "la colonne infinie".*

Eliade însuși a înțeles perfect această materializare a axei lumii în coloana inspirată din arhitectura populară românească. El spune: *Brâncuși a conceput Coloana infinită ca pe un axis mundi cu ajutorul căruia poți atinge Cerul, și după ce a creat această capodoperă el nu mai avea nimic de creat, care să fi fost demn de geniul său.*

(2) *Un hindus afirmă, de exemplu, că locuința sa se află în "centrul lumii", vom accepta credința sa ca pe un adevăr trăit și, plecând de la aceasta, ca pe o realitate spirituală.* (tr. aut.) -

(Mircea Eliade: *Architecture sacrée et symbolisme*)

Casa omului arhaic nu era o "mașină de locuit", ci, ca tot ce imagina și făcea el, un punct de intersecție între mai multe niveluri cosmice. Adăpostindu-se într-o casă, omul arhaic nu se izola de Cosmos, ci, dimpotrivă, venea să locuiască în chiar centrul lui.

(Mircea Eliade - *Comentarii la legenda meșterului Manole*, Editura Humanitas, București 2004)

(3) *De exemplu Babilon=Bâb-ilani, poartă a zeilor*

(4) *Putem reduce miturile cosmogonice și antropogonice (...) la următoarele scheme:*

1. *Cosmosul a fost făcut de zeul suprem sau de zei prin sacrificarea unui Gigant (Purusha, Ymir) sau a unui monstru marin (Tiamat);*

2. *Cosmosul a luat ființă pentru că a fost "însuflețit" prin moartea rituală care a avut loc "în timpul acela";*

3. *Însuflețirea "nu constă în simpla transmisiune a vieții și sufletului Gigantului în Cosmos", ci în primul rând în magia sacrificiului, care face posibilă prelungirea "vieții" Gigantului în forme multiple de existență;*

4. *În tradițiile care nu cunosc un Antropocosmos, ci numai un monstru marin primordial (de exemplu Mesopotamia), omul e creat prin sacrificarea unui zeu (Kingu) sau autosacrificii zeului suprem (Marduk);*

5. *Nimic viu nu poate dura dacă nu i se conferă "viață" și "suflet" prin sacrificarea unei alte vieți;*

6. *Numai moartea rituală (moartea violentă) este creatoare, pentru simplul motiv că ea întrerupe firul unei vieți care nu și-a consumat toate posibilitățile, care nu și-a îndestulat destinul; de asemenea, moartea rituală (și, prin generalizare, orice "moarte violentă" împlinită cu sens, adică un sacrificiu, iar nu*

un accident) declanșează o forță care nu numai că face posibilă "transmiterea" vieții, ci asigură perenitatea noii creații căreia i-a dat naștere (Mircea Eliade - *Comentarii la legenda meșterului Manole*, Editura Humanitas, București 2004)

(5) este interesantă observația pe care Eliade o face cu privire la unele populații (Yokut) pentru care termenul "lume" este sinonim cu termenul "pământ" și cu termenul "an"

(6) În ritualurile implicând psihologia subtilă a structurii yogice, coloana vertebrală este asimilată stâlpului cosmic sau muntelui Meru, suflul este identificat vânturilor, buricul sau inima "centrului pământului" etc. (...)

Corpul uman, omologat ritual Cosmosului sau altarului vedic (imago mundi) este în plus asimilat unei case. Un text hatayogic vorbește de corp ca "o casă cu o coloană și nouă uși". (tr. aut.) - Mircea Eliade: *Architecture sacrée et symbolisme*

(7) (...) did Byzantine masons use architectural drawings? None is mentioned in the vita of Nikon, and the phrase "in accord with God's plans" (κατὰ γνώμην Θεοῦ) sounds more to our purposes in the English translation; it actually refers to God's knowing / his judgement - rather than to his blueprint. It is known from Vitruvius that Roman architects utilized plans, elevations and perspectives and that this practice continued at least through the seventh century, when architects were still trained in the classical tradition. In the sixth century, Paul the Silentiary praised the architect Anthemios, who was "skilled to draw a circle and set out a plan". In the same period, Cassiodorus's formula for the palace architect also notes the significance of setting out ideas on paper. In such texts, such a plan is called *skariphos* (σκαρίφος) in contrast to the *thesis* (θέσις), which was marked on the site (...). Although no proper drawings have been preserved from this period, an enigmatic sketch of the plan of an Early Christian basilica was found on a brick that had been reused at the medieval church of Saint Sofia in Ohrid., Robert Ousterhout - *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press, 1999

(8) The architectural profession was transformed in the Transitional period, with the theoretical orientation of the university-trained architect giving way to the practical orientation of the workshop-trained master builder. Did design practices continue unchanged? There are no clear references to Byzantine architectural drawings in the period after the Transitional period, and it would appear that, for most examples, drawings were not used., from Robert Ousterhout - *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press, c1999

(9) the saint (Bithynian Saint Ioannikios- cca.752-846, n.auth.) determined the plan (τεὺς οἰκόμενς σκέμα) of a church of the Prodomos for the builders. (...) Ioannikios had drawn (σκεμάτησας) the place and outlined (διόγραψας) the edifice for the church of the martyr Eustathios. Afterwards he instructed the workers and departed for the desert. , from Robert Ousterhout - *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press, c1999

(10) Perhaps it is more important to think of design and the construction not as two separate exercises but as interrelated and simultaneous activities; as Coulton insists for Greek ancient architecture, planning continued through construction process., from Robert Ousterhout - *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press, c1999

(11) Prima referire la această masă se găsește în Vechiul Testament (*Ieșirea*, cap.

27): să faci un jertfelnic din lemn de salcâm, lung de cinci coți, lat de cinci coți. Jertfelnicul să fie în patru colțuri și înălțimea lui de trei coți (...)

(12) Citez din documentele acestui Conciliu, nerecunoscut de Biserica Ortodoxă: *Sfânta Scriptură are o foarte mare importanță în celebrarea liturgică. Din ea se citește lecturile și se explică în familie, din ea se cântă psalmii; sub inspirația și din spiritul ei au izvorât rugăciunile și imnurile liturgice, și din ea își primesc semnificația acțiunile și semnele liturgice. De aceea, pentru a promova reforma, progresul și adaptarea liturghiei, trebuie să se favorizeze acea cunoaștere gustată și vie a Sfintei Scripturi despre care dă mărturie tradiția venerabilă a Riturilor atât orientale cât și occidentale.* (Sursa: www.intratext.com)

CAPITOLUL IV. ASPECTE TEHNICE ÎN PROGRAMELE ARHITECTURII DE CULT CREȘTIN ÎN ROMÂNIA

Acest capitol este dedicat observării modului de funcționare al bisericilor de la noi, comparându-l cu cerințele normelor actuale de proiectare și cu o serie de alte criterii de performanță folosite în România. Se cere făcută o diferențiere între bisericile noi pentru care criteriile de bază la care trebuie să răspundă sunt asimilabile cu cerințele ce se impun unei construcții noi în general (începând cu cele menționate în legea 10/1995) și bisericile cu valoare de patrimoniu supuse restaurării sau reabilitării, pentru care aplicarea criteriilor despre care am vorbit poate fi cel mult o recomandare care nu trebuie să altereze valoarea lor arhitecturală, culturală și istorică. În trecutul apropiat, tragedia petrecută în clubul Colectiv pe data de 31 octombrie 2015 a rescris atitudinea civică, administrativă și tehnică față de aplicarea normativelor de siguranță în construcții și mai ales în spațiile publice aglomerate, obligându-ne ca proiectanți a trata funcționarea clădirilor cu maximă responsabilitate. Spațiile de cult ridică probleme suplimentare în acest sens tocmai pentru că sunt spații în general aglomerate, cât și datorită configurării lor stricte, adaptate unor modele spațiale istorice.

Prof.dr.arh. Rodica Crișan observă faptul că normativele *au la bază caracteristicile de repetabilitate ale producției curente de clădiri, în sensul asigurării unui anumit nivel standard de calitate, prin valori -etalon atribuite unor parametri de performanță ce definesc calitatea ca "medie statistică". Or în reabilitarea clădirilor istorice (chiar cu valoare culturală minoră) demersul are ca obiectiv principal tocmai conservarea și valorizarea caracteristicilor de irepetabilitate, de raritate și originalitate.* (Crișan, 2004)

Cerințele de calitate normate la care trebuie să se raporteze îndeobște o clădire nouă sunt: rezistență și stabilitate, siguranța în exploatare, siguranța la incendiu, igiena și sănătatea oamenilor și protecția mediului, izolare termică, hidrofugă și economie de energie și protecția la zgomot (L 10/1995). De curând, în scopul îmbunătățirii relației cu mediul a construcțiilor și obținerii unor notabile economii de energii, a fost introdus un nou criteriu, denumit generic *sustenabilitate*.

Se poate considera că o biserică nou construită trebuie să satisfacă aceste criterii în totalitatea lor (deși sub pretextul că funcțiunea de cult este mai specială, în multe cazuri se cer sau se asumă direct derogări). Este de

văzut însă în ce măsură o biserică ce are deja o anumită vechime (și valoare arhitecturală recunoscută) poate sau trebuie adaptată la normele la care ne referim.

În *Reabilitarea locuirii urbane tradiționale*, se folosește definiția de dicționar a termenului "calitate" (*totalitatea însușirilor și laturilor esențiale în virtutea cărora un lucru este ceea ce este, deosebindu-se de celelalte lucruri*) pentru a explica ce înseamnă de fapt "calitatea în construcții". Aceeași sursă menționează că în cazul unui obiect calitățile sunt *primare* sau *obiective* (proprietățile sale inerente) și *secundare* sau *subiective* (posibilitățile de a produce senzații) (Crișan, 2004). Legislația în construcții nu ține și un poate ține cont decât de prima dintre aceste categorii (cea obiectivă).

Poate că în cazul lăcașurilor de cult calitățile subiective, care implică o valoare simbolică, primează oarecum asupra celor obiective, care rămân undeva în umbră, asigurând doar buna funcționare a spațiului respectiv. Și totuși, fără această bună funcționare, percepția subiectivă a spațiului este profund alterată.

În reabilitare construcția asupra căreia se operează a ajuns să fie considerată *un organism viu, cu o istorie personală, cu un "caracter" al său* a căru compatibilitate cu noua funcțiune propusă se cere verificată. Acest organism are un mare "potențial de transformabilitate" care urmărește echilibrarea performanțelor pe care clădirea le poate oferi cu exigențele de utilizare actuale. (Crișan, 2004)

IV.1. Câteva constatări cu privire la modul de folosire al bisericilor noastre astăzi

În România credința ortodoxă și-a recapătat începând cu anii '90 un loc firesc în viața societății după aproape 50 de ani de comunism care au distrus în mare parte modelul parohiei ca unitate urbană ordonată în jurul bisericii. Cartiere întregi de blocuri cenușii de beton s-au văzut lipsite de centrul spiritual pe care biserica îl reprezenta altă dată. Cu fervoare a început așadar construcția a sute de biserici noi și restaurarea sau doar "recondiționarea" celor vechi. Odatăcu anii 2000, însă, s-a pus o nouă problemă: aceea a supraîncărcării societății cu informație și cutumă bisericească sau așa-zis bisericească. Acest fapt a radicalizat o parte a societății, îndepărtând-o în oarecare măsură de o gândire justă și practică a lucrurilor, iar pe alții i-a îndepărtat de valorile reale ale credinței, aducându-i într-o postură mai degrabă atee.

Mobilul acestei discuții este generat de o serie de observații personale despre modul de folosire (în ultimii 20 de ani) al edificiilor de cult din România (în special la cele ortodoxe, care sunt majoritare). Este de

menționat faptul că în ultimii ani s-a constatat o preocupare mai pregnantă în rezolvarea aspectelor menționate în continuare, pe fondul încercărilor de aliniere la anumite norme europene și al experienței acumulate în urma unor dezastre de tipul celui de la clubul Colectiv sau din pandemia Sars-Cov 2. Astfel:

1. Bisericile românești sunt în majoritatea lor de dimensiuni medii și mici. Ele sunt deseori folosite peste capacitatea maximă în zile de sărbători sau slujbe deosebite, generându-se aglomerație. Acest fapt pune în pericol sănătatea și chiar viața credincioșilor în caz de incendiu, seism etc. (evacuare greoaie - de multe ori chiar și ușile de evacuare sunt subdimensionate și amplasate doar pe fațada de vest, invocându-se tradiția arhitecturală a spațiului de cult ortodox). În plus chiar accesul și circulația fluentă pe durata slujbei sunt împiedicate în multe situații, culoarul necesar pe mijlocul bisericii fiind mai tot timpul ocupat. Ne putem lesne imagina ce se întâmplă într-un astfel de spațiu într-o situație generatoare de panică. Am observat situații (rare, ce este drept) în care preotul paroh își pune problema unei alte uși de evacuare în partea opusă a bisericii (în vecinătatea iconostasului și a altarului, de pildă).

2. De multe ori în bisericile noi, cât și în cele vechi în care se fac intervenții disperate de "reparație" sau "recondiționare", materialele folosite pentru pardoseli sunt inadecvate atât din punct de vedere estetic, cât și din cel al siguranței în exploatare - mochetă sau gresie ieftină, fără proprietăți antiderapante, covoare de linoleum etc. Același lucru se poate spune și despre sistemele de scări (fără rampe de acces) și balustradele lor. Există deasemenea situații în care bisericile sunt amplasate pe terenuri accidentate, în puncte înalte, fără a avea asigurat accesul persoanelor în vârstă sau cu deficiențe locomotorii. (Un exemplu în acest sens pe care îl cunosc este biserica parohiei Dărmănești din orașul Piatra-Neamț).

3. Orice preot, chiar și dintr-o parohie modestă, visează să asigure enoriașilor un confort interior la standardele "de acasă" - există o vagă idee despre izolarea termică, ceea ce implică folosirea din abundență a geamurilor de tip "termopan" și deasemenea se dorește păstrarea unui microclimat constant, motiv pentru care se apelează la instalații de aer condiționat care agresează estetic, dar și fizic, construcția bisericii. Am constatat o deplorabilă tendință a ultimilor ani de a se închide pridvorul bisericilor, de multe ori monument istoric, cu tâmplării fixe de tip termopan, ceea ce compromite ventilarea acestor spații și agresează vizual, alterând modele spațiale cu valoare arhitecturală și istorică (exemple: bisericile Sf. Nicolae dintr-o Zi, Schitul Maicilor din București).

4. O altă problemă este aceea a difuzoarelor prin care slujba este transmisă în afara bisericii, cât și pentru cele din interior. Nu există în cele

mai multe cazuri studii de acustică pentru amplasarea și dimensionarea acestora, ele denaturând adesea calitatea informației sonore transmise.

5. În ultimii ani se observă o preocupare mai accentuată de a proteja frescele din interiorul bisericilor de fumul lumânărilor aprinse de credincioși. Aceștia sunt îndrumați către suporturi metalice prevăzute la exterior - însă nu întotdeauna aceste suporturi sunt corect amplasate și nu beneficiază de coșuri cu tiraj corespunzător, periclitând în unele cazuri paramentul exterior al bisericii.

6. Semnalez, chiar dacă nu voi intra în detalii, un aspect legat de consolidarea clădirilor de cult pe structură de zidărie din România, dintre care multe sunt declarate monument: soluțiile de consolidare, invocând necesitatea de a face față cutremurelor, sunt bazate aproape în exclusivitate pe betonul armat, fără a ține cont de:

- viața limitată a acestuia
- ireversibilitatea intervenției
- incompatibilitatea cu materialul original (în cele mai multe cazuri zidărie de cărămidă)
- încărcarea exagerată a structurilor existente (Crișan, 2003)

Nu doresc să intru într-o polemică cu inginerii de rezistență, totuși atrag atenția asupra necesității de a se investiga asupra unor mijloace moderne, reversibile de intervenție structurală și asupra aplicării lor în țara noastră.

În anexa la prezentul capitol am introdus un tabel comparativ pentru a avea câteva repere dimensionale despre câteva biserici de referință din arhitectura românească, corelate cu date despre vechimea acestora și cu estimarea unui posibil număr maxim de utilizatori.

Tabelul stă în sprijinul afirmației că în mod obișnuit bisericile din România sunt construcții de dimensiuni medii și mici, fapt rezultat din folosirea anumitor tehnici și materiale de construcție (impuse de modele spațiale de tradiție bizantină, ca și a zidăriei și bolților de cărămidă în principal), dar și dintr-o anumită concepție a spațiului ortodox românesc ca un spațiu al smereniei, de așteptare a lui Dumnezeu într-o comunitate locală, restrânsă. Sigur că de la Sfânta Sofia sau de la impunătoarele mănăstiri din Constantinopol până la biserica Sf. Nicolae Domnesc de la Curtea-de-Argeș, de pildă, drumul este lung – mai mult decât în sensul evoluției arhitecturale e drumul de la o religie imperială la religia ca armă apărătoare a unor mici principate amenințate din multe părți. Și poate că această smerenie a dimensiunii și materialului ne-a protejat, în felul ei, în decursul istoriei noastre.

Bisericile pe care le-am prezentat în tabelul menționat variază ca amprentă în plan de la cca. 600 mp (Văcărești) la cca. 250 mp (Sf. Nicolae

Domnesc), fără a menționa cazuri speciale cum sunt basilicile de la Tropaeum sau biserica de la Densuș (de dimensiuni foarte mici) sau biserica Sf. Mihail din Cluj (catolică, în stil gotic, ce practic depășește ca scară toate exemplele menționate – cca. 1900 mp în plan). Putem aprecia în medie că o biserică ortodoxă obișnuită, printre cele mai mari din Țara Românească, poate avea o suprafață construită de 4-500 mp și una utilă de 3-400 mp. Trebuie ținut cont că în aceștia sunt incluse și altarul cu proscomidia și diaconiconul și eventualele spații de acces (pridvor, windfang), care cumulate pot ocupa cam o treime din suprafața totală, rămânând un spațiu util pentru credincioși de cca. 200-300 mp. *Manualul arhitectului* (Neufert, ediția a 37-a, tradusă în limba română) face referire în exclusivitate la biserici catolice și protestante, considerând spațiul necesar unei persoane așezate într-un spațiu de cult ca fiind cuprins între 0,63-1,00 mp. și pe cel necesar unei persoane în picioare de cca. 0,35 mp. Descoperim astfel că o biserică de dimensiuni medii din Țara Românească are capacitatea de a adăposti maximum 200-250 de credincioși, cifră depășită frecvent la marile sărbători și chiar la liturghie în multe cazuri. În unele situații clerul tinde să compenseze caracterul neîncăpător al bisericilor ținând slujbele în aer liber la marile sărbători (Înviere, Bobotează), ceea ce generează în multe cazuri un conflict de fluxuri între credincioșii care doresc totuși să accedă în biserică pentru diferite motive, cei care doresc să iasă pentru că au fost prinși acolo de începutul slujbei etc. Aceste situații de aglomerație le cunoaștem cu toții și sunt regretabile, mai ales în niște spații de cult.

Bisericile noastre sunt frecvent supra-încărcate de credincioși, ceea ce constituie un real pericol din punct de vedere al siguranței în exploatare și siguranței la incendiu, mai ales că în timpul multor servicii religioase se folosește în ritual și focul deschis (lumânări aprinse).

Dacă adăugăm la acest fapt intervențiile agresive și nepotrivite ce urmăresc să asigure rapid un confort sporit al spațiului bisericii (înțeles din păcate în termenii confortului "de cartier", cu instalații de aer condiționat și geamuri de tip termopan) fără să se protejeze de multe ori valoarea arhitecturală a acestuia, observăm că o cercetare profesionistă dedicată exclusiv funcționării corecte a clădirilor de cult în România este de dorit. Lucrarea de față nu oferă suficient spațiu pentru o astfel de cercetare, dar semnalează necesitatea acesteia.

IV.2. Cerințe de calitate și niveluri de performanță. Cerințe de confort ambiental

Prin extrapolarea unui termen din vocabularul economic, "calitatea" unui produs poate fi considerată pe baza răspunsului la unele "cerințe de performanță". Cerințele de performanță pot fi **esențiale**

(condiționează în mod fundamental desfășurarea activităților) sau **suplimentare** (rezultă din exigențe speciale de utilizare). Pentru a satisface aceste cerințe, construcția trebuie să răspundă unor "criterii de performanță" care însumează proprietăți fizice, chimice, mecanice, funcționale. *De regulă, în țări în care există deja constituit și operant un cadru legislativ complex (...) criteriile de performanță alcătuiesc, la nivel de normativ, o listă de bază concepută ca listă deschisă*", așa încât clădirii i se atribuie un "potențial de performanță" O altă observație este aceea că "sistemul construit este definit prin performanțele sale, dar și prin tehnologia ce a făcut/face posibilă obținerea respectivelor performanțe. (Crișan, 2004)

Stabilirea performanțelor unei construcții existente se face prin procedeul numit **diagnoză**. Intervenția de reabilitare poate propune *refacerea, ameliorarea sau adaptarea* nivelului de performanță al clădirii la normele actuale.

Revenind pe cordonatele arhitecturii de cult, nu putem ignora faptul că de la basilicile paleocreștine, la catedralele romanice sau gotice, la bisericile baroce sau la cele contemporane diferențele sunt mari: în primul rând de **înțelegere spațială** și de **funcționare**. În capitolul anterior am făcut referire la percepția specifică dată de **religia** ortodoxă, catolică sau protestantă, apoi de **scară** (ceea ce implică o capacitate de utilizare diferită), de **situarea în context** (relația cu orașul, cu cadrul natural etc.) și, firește, de vechime și valoare istorică și arhitecturală.

Îndeobște se consideră că în cazul unui monument de arhitectură construcția trebuie păstrată ca atare, cu intergralitatea elementelor sale valoroase, cu sau fără funcționalizarea ei. Cu cât este mai valoros monumentul, cu atât se admit mai puține intervenții legate de punerea sa în uz, acestea putând afecta materialul original al construcției care se dorește păstrat. Se ajunge de multe ori într-o atare situație la restrângerea accesului în respectivul monument, pentru a se asigura numărul just de utilizatori (sau vizitatori) astfel încât să poată fi preîntâmpinate eventuale accidente generate de dificultăți de exploatare a clădirii sau de evacuarea forțată în caz de incendiu, dezastru natural etc. Rezistența și stabilitatea unei biserici nu ar trebui să intre în discuție din acest punct de vedere, aceasta nefiind "negociabilă" – obligația consolidării corecte și responsabile a unui monument trebuind să existe indiferent de funcțiunea care i se atribuie (în caz că i se atribuie vreuna).

Din păcate normele de proiectare în cazul bisericilor sunt destul de puține și de evazive. După cum spuneam, *Manualul arhitectului* (Neufert, 2004) face referire în exclusivitate la biserici catolice și protestante. Marea varietate formală permisă la ora actuală în cadrul spațiilor de cult ale acestor religii (după *Conciliul Vatican II*, la catolici - vezi subcapitolul III.2.) a făcut

ca din punct de vedere al proiectării ele să fie asociate până la urmă cu niște săli aglomerate, de multe ori dotate cu spații anexe (zonă administrativă, centru parohial, grupuri sanitare etc.). Această interpretare, pe lângă faptul că simplifică nedorit de mult programul religios, reducându-i dimensiunea sacră, face posibilă în același timp confuzia între biserică și o serie de alte funcțiuni cu care poate fi asimilată (sală de concerte, sală de rugăciune, de întâlniri etc.). În aceste condiții, nu trebuie să ne mirăm că ideea conversiei bisericilor apare instantaneu, generând chiar convingerea că ele pot căpăta o funcțiune mai "profitabilă" care să le "salveze". Acest tip de gândire ajunge să aibă nici o incompatibilitate cu lumea protestantă, de pildă, care nu consideră "sacralitatea" lucrurilor și acceptă în fond spațiul bisericii sinonim cu acela al unui edificiu pentru întruniri. Însă în percepția ortodoxă negarea sacrului este de neimaginat – el trebuie să fie prezent în totul: compoziție arhitecturală, materiale și tehnici de construcție folosite, modul de parcurgere a spațiului, decorarea lui. Ceea ce nu înseamnă că spațiul de cult nu trebuie să țină cont în egală măsură și de exigențele de proiectare menționate în legislație și să răspundă unor criterii rezonabile de confort.

În *Manualul arhitectului* (Neufert, 2004) se precizează: "bisericele regionale, respectiv episcopii, au linii directe speciale privitoare la construcția bisericilor din teritoriile aferente". Referirea se face probabil la bisericile catolice, așa cum sunt ele gândite în contemporaneitate – fiindcă în cazul celor ortodoxe mai degrabă decât pe o sumă de norme proiectarea se bazează pe o tradiție milenară, "adaptată" la materialele actuale și la unele idei arhitecturale ale momentului.

Se pare că orice încercări de normare în cazul bisericilor sunt condamnate la a rămâne doar standardizări seci. *Neufertul* prevede un necesar de 0,4-0,5 mp de persoană așezată pe o banchetă de biserică evanghelică, fără banchetă de îngenunchere (fără a lua în calcul culoarul de evacuare) și 0,43-0,52 mp de persoană așezată pe o banchetă de biserică catolică, cu banchetă de îngenunchere (fără a lua în calcul culoarul de evacuare). În bisericile ortodoxe introducerea scaunelor mobile pe centrul bisericii este o tendință nouă, care nu ține de tradiție. Ar trebui ținut cont în aceste cazuri de necesitatea unei ancorări stabile a scaunelor în pardoseală sau de compactarea acestora pe pachete de scaune. Tradiționale în spațiul ortodox sunt stranele perimetrare pereților bisericii, dimensionate din punct de vedere ergonomic în așa fel încât să stimuleze mai degrabă statul în picioare (sprijinit) decât șezutul.

Alte elemente arhitecturale interioare care intervin în desfășurarea liturgică sunt amvonul și confesionalul (la catolici). Ele lipsesc de multe ori din bisericile contemporane, care tind să simplifice la maximum funcțiunea liturgică pentru a specula diverse efecte arhitecturale sau artistice. De multe

ori adosată zonei de altar a unei biserici catolice sau evanghelice se găsește sacristia, cu funcția de a păstra obiectele, veșmintele de cult și tezaurul bisericii, o funcție similară cu cea pe care o are diaconiconul ortodox.

Pe lângă dimensionarea corectă a căilor și fluxurilor de evacuare pentru credincioși, preocuparea pentru siguranța în exploatare (pardoseli antiderapante și rezistente la uzură, balustrade sau parapete acolo unde este cazul, dimensionarea corectă a treptelor scărilor de acces etc.), pentru a creea condiții optime de utilizare a unui spațiu de cult trebuie să existe preocupare și pentru:

- asigurarea **confortului ambiental**, cu componentele sale specifice, dintre care cele mai importante sunt: ventilarea corespunzătoare, izolarea termică și hidrofugă corespunzătoare, încălzire
- din aceeași perspectivă a confortului ambiental trebuie insistat pe asigurarea **unui nivel acustic corespunzător** - evitarea pe cât posibil a instalațiilor de sonorizare, cu microfon la altar sau amvon – recomandare corectă având în vedere că de cele mai multe ori spațiile de cult creștin au o acustică naturală specifică generată de volumul spațial interior și de materialele cu care acesta este finisat) (Neufert, 2004) (1)
- asigurarea **accesului persoanelor cu handicap** în interiorul bisericilor, ceea ce presupune dimensionarea în consecință a căilor de evacuare și acces și asigurarea de rampe de acces cu înclinație corespunzătoare
- **rezolvarea unor anexe corespunzătoare** (grupuri sanitare, parcări). Din punctul nostru de vedere (creștin ortodox) există o incompatibilitate majoră între funcțiunile anexelor necesare, precum grupurile sanitare, și amplasarea acestora în biserică – fapt datorat percepției noastre pentru spațiul bisericii ca fiind ”sacralizat”, atât în ansamblu cât și la nivelul componentelor sale (materiale de construcție, mobilier, obiecte de cult etc.). Singura soluție acceptabilă în acest caz este prin urmare prevederea pe lângă biserici a unor construcții anexe – de tip centru parohial, care să preia în egală măsură funcțiunea de întâlnire a credincioșilor (discuții, mese comune), administrarea parohiei (birouri) etc.
- preocuparea pentru **eficiența energetică** în proiectare și exploatare, precum și pentru **protecția mediului** trebuie să constituie un deziderat major pentru orice construcție în zilele noastre.

În general clădirile de cult sunt exceptate de la cerințele normativelor referitoare la eficiența energetică, fiind considerate construcții speciale. Aceasta nu înseamnă că nu este necesară preocuparea pentru utilizarea lor justă, cu consumuri cât mai mici de energie, dar fără compromisuri în ceea ce privește calitățile spațial-arhitecturale sau confortul ambiental (în bibliografia lucrării am inclus o listă de normative consultate în acest sens).

Rodica Crișan grupează cerințele de performanță care se cer îndeplinite de o clădire în următoarele categorii: *siguranță, confort ambiental, funcționalitate, eficiență energetică, protecția mediului* (Crișan, 2004). Aceasta este o nuanțare a cerințelor de calitate în construcții pe care le-am enumerat în deschiderea acestui capitol. Siguranța se referă la *ansamblul condițiilor privind integritatea utilizatorilor, protecția lor și prevenirea daunelor legate de factori accidentali* și include cerințele de rezistență și stabilitate, siguranță în utilizare și siguranță la foc.

Deși teoretic bisericile sunt asimilate unor săli aglomerate din perspectiva majorității normativelor, mai ales în cazul celor ortodoxe volumetria specială și modul de desfășurare al serviciului religios împiedică aplicarea strictă a normelor, iar prevederea de norme speciale pentru proiectarea bisericilor ortodoxe a fost considerată până la această oră ca fiind un demers mai degrabă oneros. Există, totuși, excepții în acest sens. Astfel, normativul P118/1999 pentru siguranța la foc a construcțiilor dedică o parte o serie de articole specifice din subcapitolul 4.2. (4.2.124 - 4.2.137) clădirilor de cult, subliniind însă în primul rând faptul că acestea trebuie să îndeplinească mai întâi toate performanțele corespunzătoare cuprinse în celelalte capitole ale normativului.) (2)

Confortul ambiental este *ansamblul condițiilor ce definesc raporturile între mediul ambiant și senzațiile organismului uman*. (Crișan, 2004) Această noțiune conține exigențe cuprinse în criteriile de calitate "D. Igiena și sănătatea oamenilor și protecția mediului" și "E. Izolare termică, hidrofugă și economie de energie"(L 10/1995)și are drept componente confortul legat de iluminarea și acustica corespunzătoare a unui spațiu, confortul higrotermic, antro-po-dinamic, sano-genetic, psihologic.

Tot din lucrarea anterior menționată (*Reabilitarea locuirii urbane tradiționale*, semnată de arhitecta Rodica Crișan) preiau și definițiile pentru **funcționalitate** - *ansamblul condițiilor privind aptitudinea sistemului construit de a fi folosit corespunzător de către utilizatori*, **eficiența energetică** - *ansamblul condițiilor privind economia energetică de funcționare a sistemului construit* și **protecția mediului** - *ansamblul condițiilor privind menținerea și ameliorarea stării suprasistemelor din care sistemul construit face parte*. (Crișan, 2004)

IV.3. Propuneri de îmbunătățire a confortului ambiental în spațiile de cult

Conceptul de confort în analiza unui spațiu arhitectural este complex și *esențial pentru crearea ambiențelor umane sănătoase. Trebuie să înglobeze aspectele termice, de umiditate, ventilație și iluminare* (Edwards, 2008).

Ca instrument de lucru general, Brian Edwards propune în lucrarea sa *Rough Guide to Sustainability* un "formular de autoevaluare" al unui proiect sustenabil, ajungând la concluzia că 30% din meritul unui astfel de proiect se datorează corectei implantări în sit (plan de situație, strategie), 30% proiectării obiectului arhitectural în sine, iar restul de 40% proiectării de detaliu, cu înțelegerea și justificarea corectă a strategiei folosite. Această evaluare se poate aplica și proiectului de reabilitare/restaurare a unei clădiri, așa cum este în cazul nostru intervenția asupra unor edificii de cult existente. Aplicând principiul lui Edwards, constatăm că pentru un astfel de proiect ar conta în proporție de o treime păstrarea unei relații corecte cu mediul înconjurător (sau îmbunătățirea acesteia, după caz), o altă treime gândirea intervenției arhitecturale asupra clădirii și în proporție de 40% proiectarea de detaliu și îmbunătățirea prin aceasta a confortului interior.

Dacă adăugăm la aceasta observația aceluiași Edwards (care de fapt rezumă aici unele concepții generale referitoare la faptul că sunt recomandabile materialele naturale de construcție (sunt garantat sănătoase, estetice, prietenoase cu mediul), adică pământul, piatra, lemnul, mortarele de var, materialele izolante de natură organică, vopselele de apă, și în speță materialele și tehnologiile locului, avem aproape o strategie completă de a proiecta nu neapărat o biserică, ci orice casă care se revendică de la atributul de a fi situată în calea unui anume meridian ceresc, pentru a parafraza o metaforă filosofică românească.

Izolare termică, hidrofugă și încălzire

În ceea ce privește izolarea termică, teoretic elementele care închid spațiile aflate în contact cu exteriorul trebuie aduse la nivelul standardelor din breviarele de calcul specifice. Dar de multe ori paramentul exterior al unei biserici posedă o decorație remarcabilă, iar interiorul este acoperit cu fresce, ceea ce face practic imposibilă o reabilitare termică. Însă în cazul bisericilor ortodoxe tradiționale din cărămidă se poate considera că grosimea mare a pereților asigură un coeficient corespunzător de izolare termică, în același timp deschiderile vitrate fiind de dimensiuni relativ reduse în raport cu suprafața plinurilor.

Dar bisericile noi din România se construiesc astăzi din beton armat. Uneori doar ca schelet structural, umplut cu zidărie permeabilă la

vapori, alteleori însă turnat pur și simplu (diafragme drepte sau curbe). O termoizolație din polistiren și o tâmplărie din PVC sunt, în plus, exact ceea ce lipsește pentru ca biserica să decadă de la condiția de construcție nobilă, parte integrantă a lumii, oferită Dumnezeuirii la aceea de copie tristă a unei societăți în derivă care încearcă să pară altceva decât este.

Normativul C107/2-2006, referitor la "calculul coeficientului global de izolare termică la clădiri cu altă destinație decât cea de locuit", clasifică construcțiile de acest tip în "clădiri de categoria 1, cu ocupare continuă" și "clădiri de categoria 2, cu ocupare discontinuă", care permit ca abaterea de la temperatura normală de exploatare să fie mai mare de 7° C pe o perioadă de 10 ore pe zi. Pentru simplificare, spațiile de cult s-ar putea încadra în această ultimă categorie, deși ele sunt exceptate de la metodologia de calcul uzuală, conform *MC 001-2006*. Calculul unui coeficient global de izolare termică s-ar dovedi prea dificil pentru un spațiu de cult cu o formă complexă, dificultatea demersului făcându-l irelevant.

O altă componentă importantă a confortului ambiental este corecta izolare hidrofugă a fundațiilor și soclului. Apa capilară trebuie drenată spre exteriorul bisericii. Problema apei capilare care urcă prin baza unei zidării de cărămidă este aproape omniprezentă, fiind tipică pentru multe construcții de acest fel. De multe ori se practică și soluția unui dren interior, care să permită uscarea rapidă și protecția paramentelor și frescelor interioare.

Încălzirea bisericilor, într-o climă cum este a noastră, este o necesitate indiscutabilă, care trebuie rezolvată corespunzător. Tradiționalele sobe, așezate într-o poziție cât mai centrală, undeva la granița dintre naos și pronaos, au fost înlocuite cu radiatoare perimetrale și uneori chiar ventiloconvectoare sau încălzire prin pardoseală.

O primă observație ar fi legată de faptul că iconografia ortodoxă constituie un sistem complex de parament interior, care acoperă aproape fiecare centimetru pătrat de suprafață desfășurată interioară - pentru fiecare loc e prevăzută o scenă sau măcar o decorație, care face biserica să "vorbească" precum un organism viu. În aceste condiții, orice aparat aparținând vreunui anume tip de instalație este perceput ca un corp străin. În acest sens sunt prezentate fotografiile din anexa la prezentul capitol, cu exemple de la noi, dar și din biserici ortodoxe din Grecia. Efectul vizual negativ este evident.

Ce este de făcut? Proiectarea tehnică de detaliu are în acest caz o mare responsabilitate. Din păcate la noi este prea înrădăcinată concepția conform căreia "instalațiile sunt treaba inginerului de instalații", "structura este treaba inginerului de rezistență" etc. Asta în situația fericită în care aceștia sunt consultați! Ca și cum ar putea face arhitectură trei oameni diferiți, între care unul să se ocupe de *utilitas*, altul de *soliditas* și altul de

venustas. Într-un sistem complex, așa cum este spațiul bisericii ortodoxe, nu se poate interveni decât după înțelegerea profundă a componentelor sale.

Așadar, poate că merită studiate sisteme mai discrete de încălzire, eventual combinate cu cele de ventilare, cu un design neutru, pe cât posibil, și situate în alt plan decât cel al pereților, care sunt acoperiți cu fresce (sau mozaicuri) în majoritatea covârșitoare a cazurilor. În completarea documentației anexate acestui capitol sunt prezentate câteva astfel de sisteme.

Pe de altă parte, degeaba încălzim dacă nu reușim să păstrăm energia produsă pentru cât mai mult timp. Există necesitatea asigurării unei izolații termice corespunzătoare, chiar dacă aceasta un se poate cuantifica în mod mulțumitor cu ajutorul unor instrumente de calcul.

Umiditate

Controlul umidității ambientale dintr-un spațiu este una dintre cerințele de bază în asigurarea unui microclimat sănătos, atât pentru oamenii care folosesc spațiul respectiv cât și pentru elemente de valoare ce se cer păstrate: pictură, fresce, sculptură în lemn. Dau aici un singur exemplu trist: datorită depozitării într-un spațiu necorespunzător, cu prea multă umezeală, și a ambalării în folie de plastic s-a pierdut catapeteasma bisericii mănăstirii Probota din Nordul Moldovei (3). Cine vizitează astăzi acest monument de arhitectură de valoare excepțională, nu poate vedea decât închiderea rudimentară a altarului cu un perete de lemn încropit la repezeală.

O anvelopantă "care respiră" (pereți din cărămidă, lemn, pământ) asigură prin definiție circulația corectă a vaporilor prin spațiul interior. Uneori se comite eroarea de a se aplica pe paramentul exterior pelicule impermeabile care stopează această circulație, alteori se consruiește chiar masa peretelui din materiale impermeabile (așa cum este betonul armat). Salvarea nu mai poate fi decât un sistem de ventilare artificial - dar cu ce costuri pentru mediu?

Ventilație

După cum observam mai sus, ventilarea naturală este necesară. În mod tradițional aceasta se putea face prin deschideri situate la partea superioară a turlor, permițând ieșirea aerului cald. În plus zidăria de cărămidă asigura un grad mulțumitor de permeabilitate la vaporii, facilitând circulația aerului. În noile spații de cult etanșe datorită pereților de beton și tâmplăriei de tip "termopan" aerul devine de multe ori înăbușitor. Pentru ameliorarea climatului intern se montează adesea instalații de aer condiționat care agresează prin prezența lor atât volumul exterior, cât și spațiul interior al bisericii (vezi *Anexa* capitolului IV, cu planșe de

documentare fotografică (10)). Am avut prilejul să constat recent cum în cazul bisericii Sf. Gheorghe Nou din București, odată cu începerea lucrărilor de pictură în naos, au fost eliminate aparatele de aer condiționat prezentate în documentația fotografică anexată. Rămâne de văzut cu ce vor fi înlocuite...

Ultimii ani au adus la noi veri peste măsură de fierbinți, puse în genere pe seama încălzirii globale, astfel încât instalațiile de aer condiționat au devenit necesare, mai ales în spații aglomerate. În documentația anexată se prezintă o variată colecție de imagini în care se observă cum inserția unor aparate de aer condiționat ieftine, lipsite de orice eleganță, agresează puternic atât imaginea exterioară, cât și pe cea interioară, a unor biserici din București de valoare excepțională - monumente de arhitectură. Este un exemplu de cum piața de construcții mutilează bisericile noastre, în absența unei proiectări profesioniste de ansamblu și, fără îndoială, a conștiinței că aceasta este necesară.

Iluminat

Vorbind strict de lumina naturală, ne putem referi la necesitatea de asigurare a unui nivel de însorire corespunzător, ținând cont mai ales de particularitățile programului de cult în ceea ce privește lumina și dirijarea ei. În cultura ortodoxă, putem remarca faptul că bisericile bizantine constantinopolitane de secol IX-XIV se caracterizează printr-un nivel ridicat de iluminare naturală, laturile de nord și sud ale naosului la spațiile în cruce greacă înscrisă fiind de multe ori acoperite cu ferestre generoase de sus până jos, ceea ce ar putea constitui o sursă de inspirație pentru arhitecții de biserici de astăzi.

Biserica *Sfânta Maria Kiriotyssa* din Constantinopol (fig. 28)

Lucrarea de față nu își propune să dea noțiuni tehnice de iluminat, după cum nu a intrat în detalii nici referitor la celelalte aspecte tehnice dezbătute, mulțumindu-se să semnaleze o serie de aspecte care conduc către o viziune generală.

Iluminarea naturală din biserica ortodoxă era de asemenea abundență în modelele arhitecturale anterioare de biserici (sec. IV-VI). Este suficient să ne gândim la spațiul interior al Sfintei Sofia, cu cupola sa care plutește, încadrată la bază de cele 40 de ferestre, cu pereții săi iluminați de ferestre vaste și absidele desemenia sparte din loc în loc la partea superioară. Din păcate astăzi unii arhitecți își imaginează că o biserică ortodoxă este un fel de hrubă, cel mult cu vreo fantă prin care pătrunde o rază care iluminează scenografic un colț de perete...

Acustica și protecția la zgomot

La nivel simbolic, corespondența dintre sunet și număr, dintre muzică și arhitectură, capătă o conotație specială, pe baza unor noțiuni comune de ritm, accent, ton etc., cu atât mai mult în definirea unor spații de cult.

Relația puternică dintre arhitectură și muzică este intuită atât de arhitecți, cât și de muzicieni. Școala Pitagoreică s-a ocupat de transcrierea armoniilor musicale cu ajutorul numerelor și măsurilor, ceea ce a dus la minunate relații între lumea materială și muzică și a explicat Universul ca fiind bazat pe *muzica sferelor*. Mai târziu au apărut alte demersuri științifice, ca de pildă definirea unei corespondențe între scala muzicală și spectrul culorilor, bazată pe observațiile lui Newton asupra *legii proporțiilor armonioase ca model cosmologic al reflectării macrocosmosului în microcosmos* (Biermann et all., 2003).

Din punct de vedere tehnic, spațiul de cult pune probleme complexe de acustică, deoarece cumulează cerințele de bună audiență a vocii umane cu cele de audiență muzicală și de absorbție a sunetelor superflue.

O prezență caracteristică interiorului unei biserici ortodoxe este candelabrul central din naos, de mari dimensiuni, uneori dublat de un altul amplasat în pronaos. Acesta era în mod tradițional făcut din fier, alamă, în general metale grele și reflectante sonor. Fiind legat cu lanțuri în cele patru puncte ale nașterii pandantivilor, lesta structura turlei principale. În același timp el împiedica ecoul care s-ar fi creat pe pereții interiori ai turlei naosului, păstrând sunetul produs de vocea preotului la nivelul capetelor credincioșilor și generând în egală măsură un efect de reflexie sonoră a undelor generate de preotul care vorbește sau cântă practic sub candelabru. Oare câți dintre parohii de astăzi care comandă candelabre noi din aluminiu

sau plastic, poleite frumos și ornate cu imagini de sfinți dubioase își mai pun aceste probleme?

Spațiul catolic pune deasemenea probleme de acustică dificile, el trebuind să se adapteze atât la parametrii vocii umane, cât și la cei ai sunetului instrumental (produs de orgă). *Conciliul Vatican II* apreciază cântul tradițional gregorian dar impune și orga ca instrument specific cultului catolic. Se lasă de asemenea la latitudinea unităților bisericești teritoriale folosirea altor instrumente, dacă se consideră necesar (4). Amplasarea orgii în spațiul bisericii este o problemă aproape la fel de complexă ca și fabricarea ei. Organistul stă cu spatele la nava principală, undeva la nivelul galeriei superioare, și uneori urmărește serviciul religios prin intermediul unei oglinzi. Poate cea mai reprezentativă orgă din România se află în biserica evanghelică din Sibiu. Orga în stil baroc, amplasată în corul situat la balconul laturii de sud este realizată de un meșter slovac în 1671, care a înlocuit prima orgă adusă la Sibiu în 1585. În 1914 a fost instalată marea orgă al bisericii, cea mai mare orgă din sud-estul Europei.

Acustica spațiului interior al unei biserici este așadar un deziderat complex, cu o importanță majoră în desfășurarea serviciului religios. Cu toate că în biserica ortodoxă nu se folosesc instrumentele muzicale, problemele de acustică din spațiul acesteia sunt legate de aproape toate condițiile necesare inteligibilității comunicării verbale și reprezentațiilor muzicale. Acest fapt presupune combinarea celor două tipuri de condiții.

Se cere studierea atentă a suprafețelor de reflexie și a celor absorbante, care trebuie utilizate deliberat cu scopul de a asigura reflexiile necesare și de a le atenua pe cele perturbante. Distribuția inegală a sunetului, deficiențele, de pildă ecourile sau concentrația acustică datorate suprafețelor sferice etc., reprezintă probleme des întâlnite în biserici. Unele dintre acestea se pot evita dacă se utilizează materiale fonoabsorbante. (Bibliografie web - /www.isover.ro/aplicatieacustica.php)

S-a constatat experimental că fresca bizantină executată în rețeta tradițională are proprietăți fonoabsorbante remarcabile (o observație a arh. Gabriela Mindu).

În mod tradițional, în pereții bisericilor noastre erau introduse oale de lut, care acționau ca rezonatori, creând un efect acustic bazat pe amplificare și mărirea duratei de reverberație, ceea ce îmbunătățește audierea slujbei religioase, creând și o sonoritate specifică (practică curentă în Moldova, dar putem cita și biserica fără turlă zidită din piatra cetății Histria, în ale cărei ziduri au fost îngropate 52 de amfore din aceeași cetate).

Reproduc aici o mărturie culeasă de către un reporter în vizita sa la biserica îngropată din Căușeni, în Basarabia, o biserică al cărei exterior

modest nu trădează bogăția spațiului de dedesubt:

"De pildă, acustica... Cu o măiestrie incredibilă, meșterii au făcut ca înăuntru cântările să se audă divin, iar afara să nu răzbată nimic. Mi-o dovedește: o șoapta rostită în altar capătă o rezonanță înălțătoare, umplând biserica. Însă chiar dacă strigi, afară este tot liniște... Îmi arată sus, câteva găuri făcute în bolțile naosului, în locuri "anumite" - acolo, sub frescă, vechii meșteri au montat niște vase largi de lut, în puncte doar de ei știute, tocmai pentru a da naștere acestei acustici uluitoare. Acum trei ani, chiar de Paște, a trecut pe aici un cor de călugări din Iași, în drum spre mănăstirea Noul Neamț. Maria i-a poftit în biserică, ei au cântat și atunci s-a auzit rezonanța aceea magnifică a zidurilor medievale. Ascultându-i, Maria a plâns. Era pentru prima dată când auzea un cor românesc cântând în biserica de la Căușeni. "Știți cum se auzea?!... Uite, și acum am furnici pe mână...." (Bibliografie web)

Deși nu este textul unui profesionist l-am reprodus pentru felul simplu în care ilustrează impactul pe care îl poate avea asupra credincioșilor acustica unui spațiu religios.

În ceea ce privește relația cu zgomotul exterior, idealul este de a avea un cadru natural, cu vegetație abundentă, care să protejeze și să îmbogățească spațiul bisericii. Acest lucru nu este întotdeauna posibil în centrul orașului, așa încât rămân pentru protecție fonică zidurile groase, windfangul de acces, tâmplăria izolantă. Deasemenea asigurarea unui nivel corespunzător de sonorizare în afara bisericii, care să nu agreseze împrejurimile, este un deziderat necesar.

Protecția mediului și conlucrarea cu mediul

Poate mai mult decât orice altă construcție, o biserică trebuie să se încadreze armonios în cadrul natural existent. În mod tradițional silueta elansată a acesteia schița profilul unei întregi așezări, devenind pentru aceasta simbol și reper - element de identificare.

Chiar dacă în oraș biserica este în cele mai multe cazuri depășită dimensional de multe alte construcții, ea trebuie și poate să își găsească identitatea volumetrică, astfel încât să rămână un reper urban puternic.

În ceea ce privește poluarea, ne putem referi în primul rând la poluarea fonică. Dacă un spațiu de cult trebuie protejat, pentru a se asigura liniștea necesară meditației și serviciului religios, el trebuie în același timp să nu agreseze fonic vecinătățile, ceea ce se întâmplă uneori datorită unei sonorizări necorespunzătoare a slujbelor.

Tot de protecția mediului ține și folosirea materialelor naturale, pe cât posibil locale, care pot face ca lăcașul de cult să fie perceput ca integrat

locului în care a apărut.

Necesități funcționale suplimentare

În ceea ce privește dotarea cu spații sanitare, într-un subcapitol anterior observam faptul că spațiul bisericii ortodoxe, sacralizat prin definiție, este incompatibil cu această funcțiune. Însă aceasta nu înseamnă că nu se pot amenaja anexe care să preia această funcțiune, împreună cu altele colaterale serviciului religios propriu-zis - birouri de administrație, sală de mese (masa în comun este congruentă cu ritualul creștin din cele mai vechi timpuri), dar și parcări, amenajări exterioare.

Observație

Capitolul al IV-lea este oarecum atipic în construcția lucrării, în sensul că mută destul de brusc concepția de la o definiție și clarificare a spațiului sacru creștin către unele "aspecte tehnice" legate de folosirea acestuia. Consider, însă, acest capitol necesar pentru deschiderea unei părți secunde a lucrării, dedicate conceptului de **conversie** aplicat în arhitectura de cult, odată cu capitolul al V-lea.

Note la Capitolul IV

(1) O observație din doctoratul arh. Gabriela Mindu (UAUIM) se referea la studiul în laborator al proprietăților fonoabsorbante remarcabile ale unei fresce bizantine, care proprietăți decurg din chiar compoziția acesteia, dacă este realizată prin rețeta tradițională

(2) Rezum aici cerințele specifice la care făceam referire mai sus:

- *bisericile se amplasează de regulă independent față de clădirile învecinate (cele ortodoxe în general) - ele trebuie să țină cont de distanțele minime față de vecini specificate și în cazul celorlalte clădiri. Atunci când sunt adosate altor clădiri, ele trebuie tratate ca și compartimente de incendiu independente*

- *bisericile cu o capacitate maximă simultană de 200 de persoane pot fi realizate din materiale din clasa de combustibilitate C4, cele cu capacități simultane mai mari vor fi asimilate unor săli aglomerate. (Cu alte cuvinte, nu se acceptă biserică de lemn cu o capacitate mai mare de 200 de persoane! Și totuși, în*

Maramureș există numeroase exemple de biserici recent construite care contrazic această regulă - exemple care îmi vine în minte sunt cea de la Săpânța-Peri, sau cea de la Bârsana, de dimensiuni considerabile.)

- toate bisericile, mai puțin cele de capacitate maximă simultană de 30 de persoane, vor avea asigurate cel puțin două căi de evacuare, distincte și independente. (Câte biserici ortodoxe de la noi răspund oare acestei cerințe?)

- în cazul clădirilor de cult cu gradul III...V rezistență la foc, subpanta de pe latura de vest poate găzdui cel mult 30 de persoane, a căror evacuare se poate face printr-o scară deschisă în parterul bisericii. Aceste scări sunt de multe ori insuficient dimensionate, neconfortabile datorită dispunerii în colimașon, cu soliditate redusă.

- bisericile cu subsol dedicat cultului vor avea prevăzute pentru acesta uși cu rezistență la foc de 30 de minute, echipate cu dispozitive de autoînchidere sau închidere automată în caz de incendiu;

- utilizarea focului deschis este permisă numai în locurile amenajate corespunzător și cu asigurarea măsurilor specifice de stingere a incendiilor;

- clădirile de cult cu capacitate mai mare de 30 de persoane vor avea ușile de evacuare cu deschidere către exterior (o cerință care nu este întotdeauna respectată în practică)

- mobilierul (scaune, bănci, strane) va fi fixat în pardoseală sau pereți, sau solidarizat pe pachete de scaune (o altă cerință foarte rar respectată)

- la lungimea căilor de evacuare am făcut referire în deschiderea acestui subcapitol, este de consultat în acest sens tabelul 4.2.134 din normativul citat mai sus

- clădirile de cult trebuie dotate cu echipamentele tehnice specifice de prevenire și stingere a incendiilor și trebuie să asigure accesul autospecialelor de intervenție în caz de incendiu

(3) sursa informației: Diana Moise, restaurator de pictură. În iulie 2008 am vizitat biserica, observând catapeteasma nouă, extrem de simplistă, necorespunzătoare ca dimensiuni.

(4) Biserica recunoaște cântul gregorian ca fiind propriu liturgiei romane; de aceea, în acțiunile liturgice, în condiții egale, el trebuie să ocupe primul loc.

Celelalte genuri de muzică sacră, și mai ales polifonia, nu sunt câtuși de puțin excluse de la celebrarea slujbelor divine, cu condiția să fie conforme cu spiritul acțiunii liturgice, după norma art. 30.

În Biserica latină se va bucura de mare apreciere orga cu tuburi, ca instrument muzical tradițional, al cărui sunet poate să adauge o strălucire minunată ceremoniilor Bisericii și să înalțe puternic sufletele spre Dumnezeu și spre cele de sus.

În privința altor instrumente, ele pot fi admise în cultul divin după aprecierea și cu consimțământul autorității bisericești teritoriale competente, după norma art. 22 & 2, 37 și 40, în măsura în care sunt sau pot fi adaptate uzului sacru, sunt adecvate demnității templului și favorizează într-adevăr edificarea credincioșilor. (Documentele Conciliului Vatican II, de pe site-ul www.intratext.com)

**TABEL COMPARATIV. DIMENSIUNI ALE UNOR BISERICI
REPREZENTATIVE DE PE TERITORIUL ROMÂNIEI**

Nr. crt.	Biserica	Vechime	Dimensiuni, descriere	Număr maxim de utilizatori simultani estimat*	Tip spațial	Observații
1.	Bazilica "de marmură" din Tropaeum	Sec. IV (după V. Pârvan)	gabarit general în plan (aprox): 4 x 10 m	40	basilical	una dintre primele biserici creștine de pe teritoriul României
2.	Biserica din Densuș	Sec. XII - XIII	gabarit general în plan (aprox): 8,5 x 12,5 m (8,5 x 8,5 m corpul de plan pătrat)	70	central	înglobează resturi din edificiile romane
3.	Biserica din Gurasada	Sec. XIII	gabarit general în plan (aprox): 9 x 17,5 m (incluzând exonartexul rectangular și turnul)	70	tetraconc	tipul de plan poate fi considerat și central
4.	Biserica din Cisnădioara	Sec. XIII	gabarit general în plan (aprox): 19 x 22 m (până la punctul cel mai îndepărtat al absidei centrale)	100	basilică trinavată cu 3 abside	biserică în stil romanic
5.	Biserica Sântă Nicoară din Curtea de Argeș	Sec. XIII-XIV	gabarit general în plan (aprox): 8,5 x 18 m (incluzând contraforții de pe fațada de vest)	80	biserică-sală	spațiul interior bine delimitat în naos, pronaos și altar
6.	Biserica Sf. Mihail din Cluj	Sec. XIV-XV	gabarit general în plan (aprox): 28 x 68 m (incluzând contraforții perimetrali)	800	basilică trinavată în stil gotic	dimensiuni mult mai mari datorită stilului și ariei geografice
7.	Biserica domnească Sf. Nicolae	Sec. XIV	gabarit general în plan (aprox): 14 x 22 m (incluzând	200	cruce greacă înscrisă	

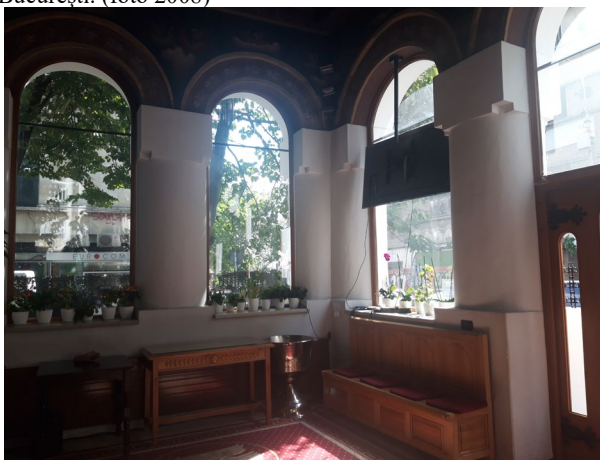
	din Curtea de Argeș		contraforții de pe fațada de vest)			
8.	Vechea Mitropolie din Târgoviște	Sec. XV-XVI	gabarit general în plan (aprox): 14 x 41 m (fără micul pridvor de acces)	400	cruce greacă înscrisă	dărmată de Lecomte du Nouy
9.	Biserica mănăstirii Dealu (Târgoviște)	1500	gabarit general în plan (aprox): 8 x 22,5 m	130	trilobat	
10.	Biserica Arbore (N. Moldovei)	1502	gabarit general în plan (aprox): 8,5 x 23,5 m (incluzând contraforții de pe fațada de vest)	120	biserică-sală cu bolți moldoven ești	
11.	Mihai-Vodă (București)	1589-1594	gabarit general în plan (aprox): 7,5 x 25 m, 1 turlă peste naos, 2 turle laterale peste proscomidie și diaconicon	110	trilobat	biserică de dimensiuni medii
12.	Sf. Gheorghe Nou (București)	1669-1707	gabarit general în plan (aprox): 16 x 37 m, 1 turlă peste naos, 1 turlă peste pronaos	350	trilobat	biserică de dimensiuni mari
13.	Mitropolia (București)	1654-1658	gabarit general în plan (aprox): 19 x 35 m 1 turlă peste naos, 1 turlă peste pronaos, 2 turle laterale peste partea din față a pronaosului	270	trilobat	biserică de dimensiuni mari
14.	Mănăstirea Văcărești (București)	1716-1722	gabarit general în plan (aprox): 17 x 41 m 1 turlă peste naos, 1 turlă peste pronaos, 2 turle peste pridvor	380	trilobat	biserică de dimensiuni mari
15.	Biserica Teiul Doamnei (București)	1833	gabarit general în plan (aprox): 12 x 16 m (fără pridvorul de acces) 1 turlă peste naos	100	elipsoidal	biserică de stil baroc

* Estimarea este aproximativă, orientativă și s-a făcut ținând cont de forma planimetrico-volumetrică a fiecărei biserici, de grosimea zidurilor și elementelor de rezistență și de modul de funcționare specific cultului religios.

DOCUMENTARE FOTOGRAFICĂ

Biserica Schitul Maicilor din București – închiderea pridvorului cu tâmplărie de tip "termopan" urmărește probabil îmbunătățirea performanțelor termice, însă aduce inconveniente în ventilarea spațiului interior și în percepția estetică a bisericii. Tendința de închidere a pridvoarelor unor biserici-monument pare a fi devenit o "modă" în București. (foto 2008)

Biserica Sf. Nicolae dintr-o Zi din București (sec. XVIII -1702) – pridvor închis și refuncționalizat (foto 2022)

PLANȘA 1. PORTALURI ȘI UȘI DE ACCES DE DIMENSIUNI REDUSE COMPARATIV CU NUMĂRUL DE UTILIZATORI
(foto iunie 2008)

Ușa de acces în **Biserica Kretzulescu** (începutul sec. XVIII) din București
Ușa de acces în **Biserica Curtea Veche** (începutul sec. XVI) din București

Ușa de acces în **Biserica Colțea** (sec.XVI) din București
Accesul în **Biserica Sf. Maria Acheiropoietos** (sec.V) din Salonic, Grecia

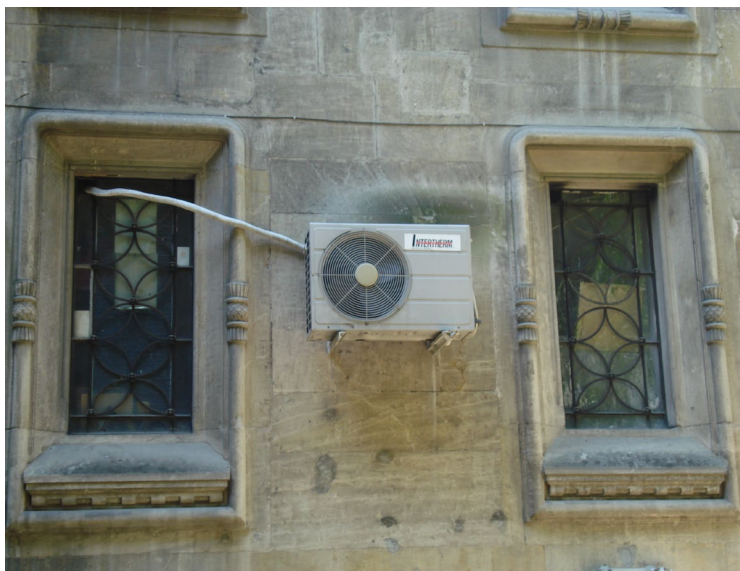

**PLANSA 2. INSTALAȚII DE AER CONDIȚIONAT CARE
AFECTEAZĂ PARAMENTUL EXTERIOR ȘI CALITATEA SPAȚIULUI
INTERIOR**

(foto iunie 2008/ septembrie 2022)

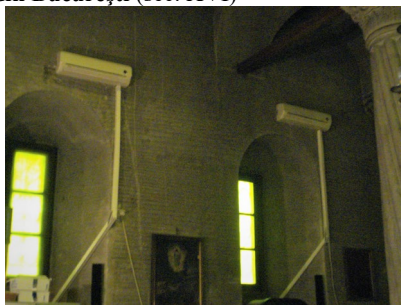
Biserica Kretzulescu din București (sec. XVIII)

Biserica Kretzulescu din București (sec. XVIII)
Biserica Rusă (Sf. Nicolae) din București (începutul sec. XX)

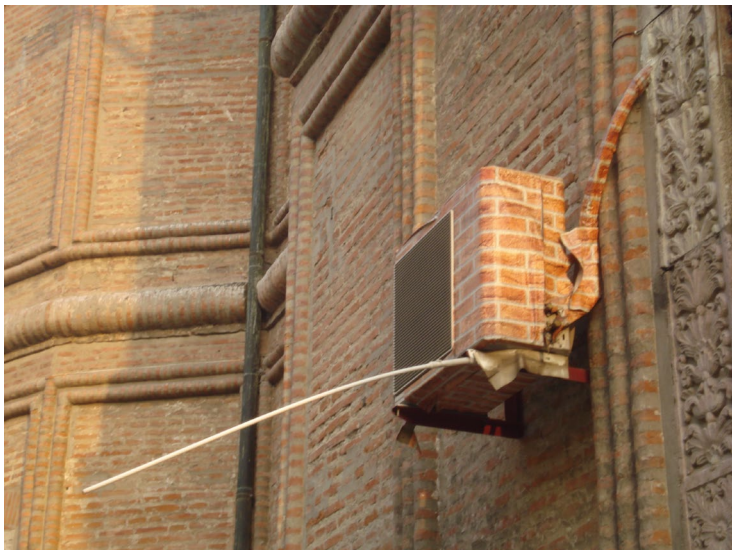
Biserica Curtea Veche din București (sec. XVI)

Biserica Sf. Gheorghe Nou din București (sec. XVIII)

Coș pentru eliminarea fumului lumânărilor în **Biserica Sf. 12 Apostoli** din Salonic, Grecia. (începutul sec. XIV)

Biserica mănăstirii Antim din București (sec.XVIII) – detaliu cel puțin inabil de instalație de ventilație (foto 2008)

Biserica Sf. Spiridon Nou din București (sec.XVIII) – instalație de aer condiționat vizibilă pe parament (foto 2022)

**PLANSA 3. ZIDĂRIE PERICLITATĂ DE FUMUL
LUMÂNĂRILOR (foto iunie 2008)**

**Biserica Curtea Veche din București (sec. XVI)– zona special amenajată pentru
aprinderea lumânărilor – deja afectată, ca și pardoseala ei**

Biserica Curtea Veche din București (sec. XVI)– zidăria bisericii afectată de fumul lumânărilor înainte ca locul de aprindere al acestora să fi fost mutat

Biserica Sf. Ioan din București (sec. XVIII) – fațada de vest a bisericii afectată de fumul de lumânare

**PLANSA 4. LOCURI SPECIAL AMENAJATE PENTRU
APRINDEREA LUMÂNĂRIILOR ȘI ANEXE (foto iunie 2008/ septembrie
2022)**

Biserica Curtea Veche din București (sec. XVI)

Amenajarea de spații suplimentare pentru aprinderea lumânărilor - **Biserica Curtea Veche** din București (sec. XVI)

Amenajarea de toalete în anexele bisericii - **Biserica Curtea Veche** din București (sec. XVI)

Corp de desfumare amplasat deasupra unei **biserici-catacombe** (Sf. Ioan) în care se aprind lumânări - Salonic, Grecia (perioada creștină timpurie)

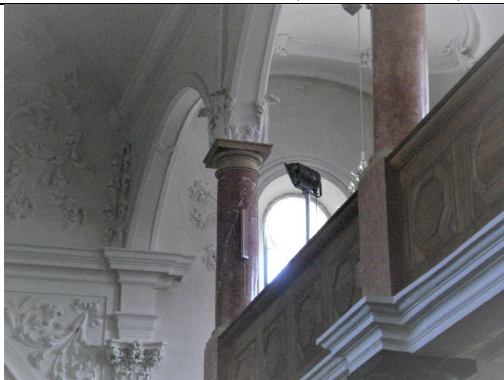
Spațiu pentru aprinderea lumânărilor în curtea Bisericii Sf. Dumitru din București (sec. XIX)

**PLANȘA 5. PREOCUPAREA PENTRU EVITAREA UNEI IMAGINI
NOCIVE DATE DE INSTALAȚII DE CONDIȚIONARE (foto iunie 2008/
septembrie 2022)**

Sistem de tubulaturi de ventilație ascunse sub supanta corului, invizibile după
finisarea acesteia - **Biserica Sf. Nicolae dintr-o Zi** din București (sec. XVIII -1702)

**PLANȘA 6. ÎNCADRAREA ARMONIOASĂ A INSTALAȚIILOR ÎN
SPAȚIUL BISERICII (foto iulie 2008)**

Difuzoare și reflectoare - biserică protestantă de sec. XVIII din Zürich, Elveția (foto iulie 2008)

Detaliu difuzoare - preocupare pentru integrarea formală și cromatică - biserică protestantă de sec. XVIII din Zürich, Elveția (foto iulie 2008)

CAPITOLUL V. DESACRALIZAREA SPAȚIULUI DE CULT CREȘTIN. CAUZE ȘI EFECTE

Fântâna, castelul, biserica, au marcat profund viața locuitorilor: Surse de viață, de siguranță și credință, erau parte integrantă a cadrului trăit. Când a dispărut funcțiunea (castelanul exilat, sanctuarul dezafectat sau aducțiunea de apă construită, s-a distrus forma cu titlu simbolic (ca la Revoluția de la 1789)...

Pierre Guinchat - *La réaffectation des usines? Une opportunité...*

V.I. Schimbarea funcțiunii spațiilor de cult creștin. O privire asupra fenomenului

În cartea sa *Adaptations. New Uses for Old Buildings*, Philippe Robert observă cât de fundamental este în înțelegerea arhitecturii termenul de *palimpsest* (Robert, 2003). *Conversia* joacă aici un rol de importanță majoră, fiind prin definiție un motor al **re-scrierii** spațiului(1). Diferite intervenții sau modificări în timp au un spectru extrem de larg, putându-se referi nu doar la schimbarea funcțională, ci și la succesiunea stilurilor pe o fațadă, înlocuirea unor elemente de decorație și chiar și, simbolic, după cum observă autorul, suprapunerea foițelor transparente în căutarea unei soluții de arhitectură. Mai mult, însăși influența stilistică (de pildă influența arhitecturii antice asupra Renașterii etc.) poate fi considerată ca făcând parte din aceeași familie a *rescrierii* arhitecturii. Concluzia este una singură: așa cum omul nu poate exista în absența memoriei, nici creația sa nu se poate suprapune decât pe un solid fond existent.

Locurile pe care ni le amintim și cele pe care le anticipăm sunt îngemănate în prezent. Memoria și anticipația, de fapt, constituie adevărata perspectivă a spațiului, dându-i adâncime. (Aldo Van Eyck) (Robert, 2003).

Problema compatibilizării funcțiunii propuse cu forma moștenită este cheia conversiei. *Din întâlnirea între vechea anvelopantă și noile cerințe și mijloace se va naște un obiect unic care nu este o juxtapunere, ci o sinteză a construcției și arhitecturii.* (Claude Soucy) (Robert, 2003). Philippe Robert face o afirmație care trebuie să dea de gândit în cazul transformării funcționale a bisericilor: *Funcțiunea pe care o clădire o capătă în urma conversiei trebuie să exprime o încărcătură simbolică cel puțin egală cu cea originală* (2).

Arhitecții zilelor noastre devin tot mai conștienți de necesitatea de a gândi spații flexibile, deschise către dinamica schimbării funcțiunii, ceea ce explică observația arhitectului olandez Rem Koolhaas: *S-ar putea să ajungem la o prezervare prospectivă, și nu retrospectivă.* (Algreen-Ussing, 2006)

Concepția britanică asupra conversiei am întâlnit-o ilustrată sugestiv în cartea *Creative Re-use of Buildings* (Donhead, 2000). Lumea britanică, cu pragmatismul ce o caracterizează, a sesizat poate cel mai bine beneficiile acestor tipuri de intervenții sub aspectul regenerării urbane și sociale. În multe cazuri se caută asocierea mai multor funcțiuni compatibile, eventual preluate de mai multe organizații care devin tot atâtea contribuabili la gestionarea obiectului arhitectural convertit. Această politică a fost aplicată în cazul mai multor conversii de biserici, printre care și câteva pe care le prezentăm și noi în studiile de caz fișate pentru acest capitol.

Se observă importanța unei intervenții de reabilitare a unei clădiri cu funcțiune comunitară asupra vecinătăților. Obiectul arhitectural refuncționalizat devine un catalizator al întregii zone și un pol de viață socială, cu condiția ca intervenția să fie reușită și însoțită de populația locală.

O frumoasă definiție din aceeași carte (*Creative Re-use of Buildings*) afirmă: *Conservarea este mai mult decât simpla preservare a istoriei trecute. Ea se referă la menținerea sănătății orașelor și satelor noastre.* Acest tip de conservare este numită chiar "reutilizare creativă", termen preluat chiar de titlul cărții. Cartea pledează deasemenea pentru refuncționalizarea clădirilor considerate ca având valoare arhitecturală minoră, punând în evidență faptul că aceste clădiri oferă o permisivitate mai mare de intervenție și face o observație interesantă: adevăratele limitări ale intervențiilor de refuncționalizare nu sunt de ordin arheologic, estetic, economic sau funcțional, ci psihologic - limite create de idei preconcepute și lipsa imaginației. Este o observare a adaptabilității, a supraviețuirii, într-un anume sens, situată la polul opus față de rigiditatea conservării caracterului sacru, definit în mod tradițional, al unui spațiu.

Transformarea spațiilor religioase în spații laice a început sub presiunea ineficienței economice a celor dintâi. În majoritatea cazurilor acestea sunt înlocuite cu centre comunitare, grădinițe, cluburi de tineret, ceea ce dă locuitorilor zonei o mai mare senzație de apartenență la noul spațiu și de utilitate a acestuia. Acest lucru se întâmplă mai ales în congregațiile slăbite ca număr de membri și putere economică, care nu întotdeauna iau decizia transformării bisericii în mod voluntar.

Odată această decizie luată, se ține cont de o serie de principii: păstrarea elementelor spațiale și decorative valoroase, subdivizarea spațiului doar dacă concepția inițială o permite, comunicarea vizuală în caz că se propune o intensificare a utilizării suprafeței construite pe verticală (3).

În ceea ce privește funcțiunile pe care le primesc bisericile transformate, sunt preferate cele de tip comunitar, astfel încât spațiul să rămână, într-un fel, în custodia comunității locale. Deasemenea sunt

încurajate funcțiunile legate de fundații și organizații caritabile. În alte cazuri bisericile sunt transformate în biblioteci, muzee, săli de teatru și concert, dar și în spații sportive sau de dans, datorită dimensiunilor vaste. Există însă și situații, șocante din punct de vedere al mesajului transmis, în care acestea devin baruri, cluburi etc.

Recomandările sunt în favoarea unor funcțiuni flexibile, reversibile, care să nu altereze spațiul, permițând oricând revenirea la forma inițială. Birourile, atelierele, comerțul și serviciile sunt considerate recomandabile față de funcțiunea rezidențială, de pildă. Însă aceasta asigură restaurarea inițială a clădirii și menținerea ei în timp, utilizatorii fiind mai ușor de implicat în menținerea clădirii. Se consideră însă că diviziunea ireversibilă a spațiului trebuie ferm evitată. Intervenția "ideală" păstrează nealterat spațiul navei și tribunei, spațiile private de cazare orientându-se spre turnuri, capele adăugate, galerii interioare, șarpantă. În multe cazuri se practică adăugarea unui nivel intermediar, un fel de mezanin-supantă.

În orașe mari, de tip metropolă, este mai dificilă însușirea bisericii transformate de către o comunitate locală. Din această cauză transformările sunt mai radicale, deseori făcând obiectul unor investiții imobiliare (apartamente etc.). În Marea Britanie există foruri care expertizează valoarea bisericilor și decid dacă intervențiile propuse sunt acceptabile sau nu (*Redundant Churches Fund, Advisory Board for Redundant Churches*) sau propun funcțiuni compatibile pentru acestea, fără a se exclude posibilitatea folosirii temporare pentru cult. Finanțarea acestor organizații se face de către Biserică, stat și din donații voluntare.

În unele cazuri, aceste asociații preiau bisericile, asumându-și obligația de a le conserva. Astfel, în cazul localității Norwich, citată de Șerban Cantacuzino în cartea sa *New Uses for Old Buildings* s-au creat cu acest scop *Societatea Prietenilor Bisericilor din Norwich* și *Fondul pentru Bisericile din Norwich*. Acestea au organizat concursuri de arhitectură pentru a selecta cele mai valoroase idei de conversie.

Există diverse cauze pentru care spațiile de cult rămân goale: fie înglobarea lor în zone ultracentrale, cu caracter predominant comercial, unde pur și simplu nu există o populație locală care să se identifice cu ele (așa cum este cazul *City*-ului londonez), fie migrarea populației spre periferiile orașelor, centrele medievale rămânând deasemenea văduvite de comunități rezidențiale puternice (Cantacuzino, 1989).

O altă problemă semnalată este aceea că investitorii imobiliari se concentrază mai ales pe păstrarea unor detalii interioare (arce, profilaturi) care pot spori valoarea locuințelor vândute, însă neglijează și strică de multe ori exteriorul, văduvind orașul de o imagine arhitecturală valoroasă.

Ne putem întreba dacă atributul sacralității unui spațiu chiar dispare odată cu schimbarea funcțiunii sale. În fond primii creștini se întâlneau în propriile lor case sau în construcții antice refolosite, care nu căpătaseră încă statutul de "biserici". Necesitatea prezervării ritualului religios într-un spațiu de cult trebuie înțeleasă în sensul respectării unei activități cu valoare de monument în sine (4), așa cum într-o fabrică, de pildă, procesul industrial este însăși rațiunea de a fi a acelui loc.

În cartea sa *New Uses for Old Buildings*, arhitectul român Șerban Cantacuzino, deși dovedește că și-a însușit pragmatismul gândirii britanice, rămâne totuși fidel simțirii lumii natale latino-răsăritene, atunci când afirmă: *Aici nu se apără atitudinea de a considera bisericile clădiri caracteristice ale vecinătății lor, cu valoare estetică proprie, care trebuie să supraviețuiască abandonului prin adaptarea la noi funcțiuni (...), conversii parțiale sau folosirea în comun de către mai multe confesiuni religioase. Se poate evita ca o biserică să capete calificativul de "inutilă" sau "superfluă", dacă responsabilitatea economică pentru menținerea și conservarea sa cade în sarcina comunității locale. La fel cum unitatea fațadelor și centrul unei piețe în stil georgian interesează locuitorii din vecinătatea acelei piețe, la fel conservarea unui monument dintr-o așezare, cum este biserica, trebuie să îi intereseze pe locuitorii acelei așezări.* (Cantacuzino, 1989) Autorul oferă așadar și mecanismul de salvagardare al obiectului religios, observând că dedicarea pentru cult nu este decât un argument în plus pentru definirea acestuia ca monument, în sensul utilizat de Françoise Choay în *"Alegoria Patrimoniului"* - de obiect al memoriei. Șerban Cantacuzino observă deasemenea că bisericile sunt cu atât mai expuse acestor transformări cu cât sunt mai slab protejate din punct de vedere al legislației monumentelor și că de multe ori forurile ecleziastice preferă să dețină biserici de mici dimensiuni la periferie - ușor de întreținut cu costuri reduse, în locul unora de mari dimensiuni în centrul orașelor (5).

În cartea sa *Architecture in Conservation (Managing Development at Historic Sites)*, Routledge, London & New York 1994, James Strike prezintă, printre altele, valoarea clădirilor ca simboluri ale orașului și observă că, de pildă, un turn-clopotniță duce instantaneu cu gândul la o biserică. Mă întreb: ce mutații se produc în psihologia colectivă atunci când se constată că edificiul dotat cu turn-clopotniță e de fapt o bibliotecă (centru cultural, restaurant, sală de sport etc.)? Cred că singura soluție rezonabilă, atunci când transformarea funcțională este de ne-evitat, este aceea de a lăsa biserica să trăiască *dincolo* de noua funcțiune, printr-o raportare respectuoasă și în orice caz reversibilă. De fapt acesta este însuși secretul conversiei reușite: în ea coexistă viața cea veche și cea nouă, în mod armonios. E adevărat că simbolurile se pot schimba, pot căpăta alt sens sau

se pot înlocui, însă trebuie să lăsăm ca acest lucru să se facă firesc, fără a distruge. Persoanele "inconștiente vizual", cum le numește James Strike - adică cei care nu detectează simbolul arhitectural, sunt comparabile cu persoanele analfabete. El îl citează de asemenea pe eminentul scriitor Umberto Eco care consideră că orice lucrare de artă (deci inclusiv de arhitectură) are un final deschis, depinzând mai degrabă de experiențele observatorului decât de cele ale autorului. În sensul acestei "deschideri" trebuie să înțelegem transformarea funcțiunii clădirilor, permițând prin noua intervenție devenirea viitoare.

Trebuie deasemenea să ne întrebăm în ce măsură vina "desacralizării" o poartă biserica însăși - facilitând acest fenomen, devierea sa în forme vulnerabile, care își pierd semnificația inițială, transcendentă. Pe această temă au meditat mai mulți autori români în ultima vreme (6). Lucrarea de față se referă la principalele trei concepții creștine: ortodoxie, catolicism și protestantism. Am introdus însă și exemple sau studii de caz referitoare la alte confesiuni derivate din creștinism, considerând spațiile de cult respective ca fiind suficient de relevante pentru a fi prezentate.

V.2. Funcțiuni adoptate pentru bisericile transformate

Se propune în cele ce urmează o scurtă trecere în revistă și clasificare a celor mai utilizate funcțiuni pentru bisericile transformate. Pentru clasificarea acestor exemple s-a realizat o documentare extinsă, sintetizată într-o serie de fișe de studiu detaliate, care au fost incluse ca atare în ediția precedentă, dar care au fost eliminate din ediția de față, făcându-se referire doar la informațiile incluse în unele dintre ele și la bibliografia din care proveneau. Deasemenea am avut șansa de a studia unele dintre exemplele prezentate printr-o experiență nemijlocită, in situ. Scopul este acela de a investiga compatibilitatea dintre spațiul religios și cerințele necesare fiecărui program în parte, în scopul descoperirii modului în care aceste cerințe au fost satisfăcute și cum au afectat funcțiunea sacră.

Menționez un prim exemplu, emblematic pentru demers, cazul mănăstirii din localitatea Dornach, de lângă Basel, în Elveția, care a fost transformată în hotel și restaurant. Actualii proprietari încearcă să "vândă" cât mai bine trecutul religios al construcției, considerând ca acesta are un potențial comercial deloc neglijabil. Acest lucru se poate observa, printre altele, din designul meniului restaurantului, cât și din însăși denumirea localului, care poate suna straniu într-o traducere *mot-a-mot*: "Kloster Dornach", adică "Mănăstirea Dornach". Este interesant faptul că biserica mănăstirii, juxta pusă ansamblului și făcând parte integrantă din acesta, și-a păstrat totuși destinația de cult, ajungând să funcționeze complet separat față de hotelul-restaurant, cu un acces propriu dintr-o direcție opusă. Din păcate

ea este frecventată de mult mai puțini utilizatori decât complexul dedicat alimentației publice și cazării.

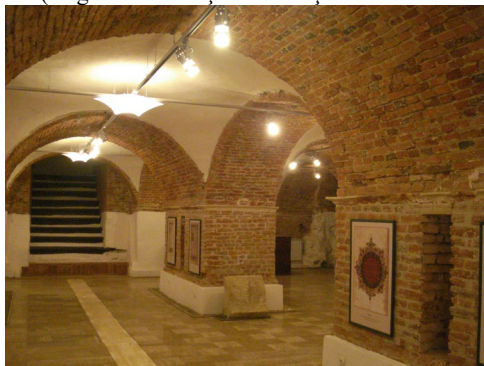
Un alt exemplu recent cu care am interacționat, în țara noastră, care merită cunoscut pentru calitatea intervenției de restaurare, este transformarea subsolului catedralei romano-catolice din Piața Mare din Sibiu în sală de conferințe și expoziție. Am vizitat-o cu această funcțiune în anul 2008. Lucrarea fusese finalizată recent, în urmă cu aproximativ un an, iar calitatea spațiului interior, înainte nefolosit, era remarcabilă, acesta beneficiind în plus și de o acustică deosebită. Actualmente spațiul are funcțiunea de librărie, deasemenea compatibilă cu funcțiunea inițială.

Mănăstire din Dornach, Elveția, transformată în hotel și restaurant - vedere de ansamblu, biserica (singura construcție care nu și-a schimbat funcțiunea) (fig. 29)

Mănăstire din Dornach, Elveția, transformată în hotel și restaurant - vedere de ansamblu, biserica (singura construcție care nu și-a schimbat funcțiunea) (fig. 30)

Subsolul catedralei romano-catolice din Sibiu transformat în sală de expoziție și conferințe – decembrie 2008 (fig. 31, 32)

V.2.1. Biserica transformată în muzeu, expoziție

În documentarea extinsă am descoperit câteva situații de biserici (sau mai bine zis de ansambluri religioase) transformate în muzee: *Augustiner Kirche* din München (Mostaedi, 2003), *La Commanderie des Templiers* din Coulommiers, Franța (Cantacuzino, 1979), *Charterhouse of Ittigen* din Thurgau, Elveția (Cantacuzino, 1989) și *Convento de los Agustinos Descalzos* din Barcelona, Spania (Bibliografie web). Situațiile au fost alese de pe coordonate geografice diferite și sunt în sine diverse, atât în cazul clădirilor de origine (mănăstire catalană din perioada barocă, mănăstire cu corpuri de clădire din diferite perioade - sec. XVI, XVII, XVIII - din Elveția, reședință a templierilor din Franța, biserică din perioada goticului timpuriu cu transformări baroce, Germania) cât și al felului în care a fost tratată funcțiunea de muzeu (centru de artă contemporană în primul caz, muzeu de mașini și produse ale industriei hârtiei - propus în proiect - în cel de-al doilea, muzeu de artă combinat cu sală de concerte și chiar cu servicii religioase temporare în cel de-al treilea și o destinație foarte precisă de muzeu al vânătorii și tirului în cel de-al patrulea).

Muzeul este perceput ca o funcțiune respectuoasă, oarecum neutră, în care spațiul bisericii devine cadru de expunere al unor obiecte care alcătuiesc un discurs de o anumită coerență. Perfect posibil atunci când ocupă o anexă a unui ansamblu religios (în fond aproape în fiecare mănăstire sau catedrală există un muzeu local de obiecte de artă religioasă). Însă atunci când muzeul funcționează chiar în spațiul bisericii se produce o nedorită contradicție între obiectele expuse ca poli de interes și gândirea arhitecturală specifică spațiului religios: axialitate, gradarea spațiului, ierarhizarea treptată a percepției către punctul culminant reprezentat prin cupolă, turla Panthocratorului în bisericile ortodoxe, prezbiteriu etc. În cazul centrului de artă Santa Mònica (*Convento de los Agustinos Descalzos* din Barcelona) care include funcțiunea de muzeu, dar dezvoltă o temă de proiect mai complexă, s-a simțit nevoia intervenției în claustrul mănăstirii cu elemente noi de arhitectură, prelungite apoi prin extinderea modernă, poate tocmai pentru a redefini spațiul conform cerințelor noului program.

În privința expunerii operelor de artă Neufert-ul face o sumă de recomandări de bază. În ceea ce privește picturile se spune, de pildă: *Pentru fiecare grup de picturi se va utiliza, pe cât posibil, o încăpere, pentru fiecare pictură, un perete. Acest lucru face necesare încăperi mai mici. Față de încăperile mari, acestea oferă în plus pereți de expunere mai generoși în raport cu suprafața...* (Neufert, 2004) Iată o cerință pe care o biserică nu o poate satisface în mod normal (doar dacă ne referim la capele, lăcașuri de mici dimensiuni etc.) În continuare, prin referirea la studiul vizibilității optime, se arată că ochiul uman are un unghi de percepție de 27 de grade

deasupra liniei orizontului, ceea ce impune amplasarea tablourilor între înălțimea acesteia (considerată standard 1,80 m) și un maxim de 4,90 m deasupra ei, în cazul în care percepția s-ar face de la o distanță de 10 m (*Neufert*). Într-o biserică acesta este un interval în care cu siguranță se întâlnesc arcade sau ferestre și nu pereți plini, ceea ce îngreunează expunerea. Dacă o pictură are nevoie de cca. 3-5 mp. de perete și o operă de artă de alt tip (sculptură, de pildă) de cca. 6-10 mp. (*Neufert*), iar o biserică ortodoxă are desfășurata interioară compusă în majoritate din abside și arcade despărțitoare, fără a mai pune la soocoteală faptul că în multe cazuri ea este deja pictată, și una catolică sau protestantă este ori multinavată ori are pe fațadele laterale ferestre de mari dimensiuni, capele etc., ne putem întreba dacă expunerea parietală are vreun sens într-o biserică. Firește că rămân multe alte modalități de expunere (panouri, sisteme suspendate etc.) însă cu siguranță acestea, dacă sunt incorect dozate, pot afecta calitățile intrinseci ale spațiului religios. În orice caz se produce o contradicție, o dualitate ierarhică între discursuri paralele: discursul spațiului sacralizat și acela al artei (sau al mases de exponate) care nu este în legătură cu spațiul care o găzduiește.

O altă discuție se poate deschide asupra luminii. Dacă într-un muzeu se preferă lumina artificială sau lumina dinspre nord, o biserică este gândită cu un mod de iluminare specific (gradarea luminii, filtrarea sa prin vitralii etc.). Este o lumină care urmărește să pună în valoare spațiul în sine și nu un obiect anume.

Totuși, manualul *Neufert* face următoarea recomandare: *Cetățile, castelele, mănăstirile și alte clădiri similare care nu sunt utilizate se pretează cel mai bine la rolul de muzee. Aceste construcții oferă un cadru adecvat, preferabil muzeelor impersonale, așa-zis moderne, în special în cazul exponatelor istorice.* (*Neufert*, 2004) Nu putem decât trage de aici concluzia că acele spații pe care le putem transforma cu succes în muzee sunt anexele bisericesti sau mănăstirești și nu spațiul liturghiei în sine. Este adevărat că amplasarea unui muzeu într-o clădire valoroasă se poate transforma pentru acesta în premiza unei reușite, este de văzut însă și ce aduce muzeul acelei clădiri valoroase, care în cazul nostru este sau a fost dedicată cultului religios.

Biserică romanică din Sepúlveda (Segovia, Spania) transformată în muzeu de științe naturale (fig.33, 34)

V.2.2. Biserica transformată în centru administrativ (birouri)

În documentația pe care am studiat-o apare cazul mănăstirii *Nuestra Señora de la Merced* din Logroño, Spania (Jiménez Martínez, 1989), transformată în sediu al administrației locale dotat de asemenea cu funcțiuni culturale (această mănăstire iese în evidență prin faptul că în secolul XIX și începutul secolului XX a funcționat ca fabrică de tutun), pe cel al unei mănăstiri madrilene de secol XVII transformate în Secretariat U.G.T. ("Uniunea Generală a Muncitorilor") (Bibliografie web), al *Nonconformist Meeting Hall* din Hove, Sussex, Marea Britanie (Cantacuzino, 1979) - biserică a unei secte dizidente din biserica anglicană transformată în birouri și pe al St Michael's Church, biserică din perioada victoriană din Derby, Marea Britanie, deasemenea transformată în birouri (Donhead, 2000). În afară de acestea, putem observa că funcțiunea de birouri/administrație intervine ca funcțiune secundară în cazul bisericilor transformate în centre culturale, de conferințe, biblioteci, arhive.

Din nou este valabilă discuția deschisă la analiza funcțiunii de muzeu: anexele unei mănăstiri, cu chiliile repetate dispuse în lungul unor coridoare, se pot dovedi propice pentru a amenaja diverse încăperi de birouri, spațiul unei biserici însă pierde în mod evident din calitatea sa arhitecturală în urma încărcării sale cu mobilier, cărți, dosare. Insist din nou asupra diversității exemplelor prezentate în documentația anexată, care provine din diversitatea abordărilor religioase: sigur că este mult mai ușor acceptabilă transformarea unei biserici care a fost din start gândită funcțional ca o "casă de întâlnire și rugăciune" decât a uneia investită prin definiție cu atributele sacralității încă de la construcția ei.

Dintre toate exemplele analizate, cel al mănăstirii *Nuestra Señora de la Merced* din Logroño este poate cel mai spectaculos, deoarece la data transformării sale în centru administrativ și cultural construcția îngloba deja modificări din etapa de funcționare anterioară, ca fabrică: astfel existau un planșeu metalic intermediar și un coș de fum din cărămidă, ca și lift, mașinării etc. O amenajare interesantă, care merită semnalată, este cea a claustrului mănăstirii care a devenit sală de consiliu - s-a propus acoperirea acestuia cu o structură boltită din metal și sticlă și introducerea unor gradene care să genereze spațiul sălii.

În ce privește mănăstirea din Madrid menționată, aceasta, fiind amplasată în zona de maximă protecție conform Planului General al Madridului (c/Hortaleza, Pelayo), a trebuit să se supună reglementărilor specifice. Intervențiile au constat în recuperarea conformației originale a bisericii, cu suprimarea paramentelor ornamentale interioare și a bolților false, lăsând aparentă structura acoperișului; deasemenea s-a avut în vedere demontarea fațadei neo-mudéjar - însă forurile de protecția patrimoniului au

cerut prezervarea bisericii în starea de la momentul respectiv. Principiul a devenit asumarea unei "logici istorice" a straturilor succesive, intervenindu-se cu un nou plafon fals "tehnologic" situat sub bolți, care conține instalațiile de proiecție, climatizare și acustică ale sălii de întruniri. Din păcate a fost astfel sacrificată vizibilitatea bolților dinspre interior.

Situațiile din Marea Britanie prezentate se caracterizează printr-un mai mare pragmatism al intervenției. În cazul *Nonconformist Meeting Hall*, transformată în birouri ale companiei *British Olivetti Ltd.*, a fost adăugat un etaj sprijinit pe stâlpi de beton și s-a construit o scară nouă din oțel și ardezic. În ceea ce privește *St Michael's Church* din Derby intervenția este descrisă de sursa care o prezintă (Donhead, 2000) ca fiind extrem de creativă și înobilând spațiul bisericii, considerat până atunci banal, convențional (s-a practicat adăugarea unui nivel intermediar sub galeria de deasupra, placarea interioară cu lemn de cireș) (Donhead, 2000). Cu siguranță că o intervenție de arhitectură poate înobila spațiul unei biserici, ne îndoim totuși că acest fapt se poate produce prin schimbarea funcțiunii sale. Din păcate constatăm iarăși o interpretare la nivelul formalului, a aparențelor, fapt grav care dovedește neînțelegerea în profunzime a unei religii care încearcă să supraviețuiască mai ales prin experiența autenticității.

V.2.3. Biserica transformată în centru de întruniri, conferințe

Deși între funcțiunile de centru de conferințe, centru cultural, centru comunitar etc. delimitarea nu este strictă, se comentează în acest subcapitol acele biserici care în urma conversiei au căpătat în principal o funcție de întâlnire și interacțiune a utilizatorilor, în scopuri diverse. Includem în această serie mănăstirea *Nuestra Señora de Valverde* din Spania, transformată în centru de interpretare a naturii și muntelui, adică un fel de "club" al iubitorilor muntelui (Fernández Talaya, 2005), biserica *St James the Less* din Guernsey, Marea Britanie (Cantacuzino, 1989), care a devenit sală de concerte și conferințe, biserica din Limburg, Germania (Paulhans, 1977), transformată în centru parohial, biserica metodistă din Putney, Londra (Donhead, 2000) și Biserica parohială Sfânta Maria din Herten-Langenbochm, Germania (DETAIL, 1991), cărora li s-au adăugat spații comunitare în cadrul aceleiași anvelopante și *Auferstehungskirche* (Biserica Învierii) din Berlin (Bibliografie web) transformată în centru de conferințe, extrem de activ în ultimii ani.

Toate aceste intervenții au în comun dorința de a transfera rolul polarizator al bisericii către o nouă comunitate, legată prin preocupări comune. Unele dintre ele păstrează parțial funcțiunea religioasă, legând-o în continuare de activități suplimentare ale parohiei. Ce păcat totuși că s-a pierdut sensul major al liturghiei, al oficierei sacre, care nu poate supraviețui

în cel mai bun caz decât ca o parte din programul unei comunități care se organizează foarte bine, dar începe să uite în ce scop face acest lucru.

În rezolvarea sălilor de conferințe și întruniri, conversia bisericilor începe să se apropie de problematica normativelor pentru sălile aglomerate. În acest context vizibilitatea poate deveni o problemă, spațiul interior al bisericilor nepermițând în general o rezolvare în amfiteatru. În acest context vizibilitatea poate fi asigurată doar de înălțarea estradei scenei (amplasată în zona fostului altar) și de corecta dimensionare a distanțelor dintre rândurile de scaune (asimilabile cu distanțele propuse de *Neufert* între băncile din bisericile catolice și protestante - 90 cm pentru cele catolice cu banchetă de îngenunchere și 85 cm pentru cele protestante fără banchetă de îngenunchere).

În ceea ce privește corecta evacuare a utilizatorilor, aceasta poate fi rezolvată în acord cu standardele, nemaexistând condiții impuse de ritualul religios (coridor pe mijloc pentru ceremoniile catolice, un anumit număr de locuri pe fiecare bancă etc.)

V.2.4. Biserica transformată în centru cultural, bibliotecă

Cele mai multe dintre exemplele studiate se înscriu în această categorie - a bisericilor transformate în centre culturale, biblioteci, arhive etc. Astfel sunt: *Abbaye de Montmajour* (abație medievală din Franța (Mostaedi, 2003) transformată în centru de informare), Centrul Cultural *Templul San Marcos* și Arhiva Municipală din Toledo (într-o fostă biserică ruinată) (Mostaedi, 2003), Biserica Sf. Maria din Müncheberg, Germania (Mostaedi, 2003), transformată în bibliotecă, mănăstirea Sf. Augustin din Valladolid, Spania, transformată în arhivă municipală (ARQUITECTURA IBERICA, 2006), mănăstirea *Nossa Senhora dos Remédios* din Evora, Portugalia - centru de conservare și restaurare, centru cultural (ARQUITECTURA IBERICA, 2007), *Iglesia de las Escuelas Pías de San Fernando* din cartierul madrilen Lavapiés, transformată în bibliotecă universitară (bibliografie web), Colegiul Național *La Enseñanza* din Mexico City, Mexic - bibliotecă, săli de conferințe (Powell, 1999), biserica St. George's din Charlotte Square, Edinburgh, Marea Britanie, transformată în bibliotecă, expoziție, arhive, birouri (Cantacuzino, 1979), *St Sampson's Church* din York, Marea Britanie - centru cultural (Donhead, 2000) și în fine Templul Teozofic din Amsterdam - bibliotecă publică (Cantacuzino, 1989).

Ca o observație generală, observăm că în spațiul iberic (Spania, Portugalia, dar și America de Sud) există o preocupare deosebită pentru căutarea funcțiunii culturale ca substitut al celei religioase rămasă din păcate redundantă - în această arie geografică propunerile arhitecturale au o mai

mare sensibilitate și coerență, chiar dacă, din păcate, liturghia creștină a fost pierdută în mod ireversibil din spațiile transformate. Există numeroase cazuri de biserici schimbate în biblioteci și în alte zone (se citează aici Marea Britanie și Olanda) - în spațiul iberic însă acest tip de conversii au o notă aparte, materialul original extrem de expresiv al bisericilor fiind pus în evidență prin contrast cu noua intervenție, prin efortul de a crea o intervenție non-agresivă, rafinată din punct de vedere artistic.

Caracteristic bibliotecilor este mobilierul rafturilor de stocare a cărților care se constituie în modul de definire a spațiului interior. Firește că din cauza acestei mobilări compoziția inițială a spațiului de cult are în cele mai multe cazuri de suferit, ca să nu mai vorbim despre pierderea caracterului sacru al folosirii spațiului pe care am punctat-o în cazul fiecăreia dintre intervențiile menționate.

Să urmărim pe scurt exemplele la care am făcut referire mai sus.

În cazul abației benedictine de la Montmajour, amenajarea centrului de informare din subsol este o intervenție minimă de funcționalizare, care face parte din deschiderea unui circuit de vizitare al obiectivului și oferă o imagine de contrast vechi-nou bazându-se pe elemente reversibile (scări pe structură metalică, pasarelă de sticlă, lumini pe bază de fibră optică și spoturi etc.). Este un demers discret, dus până la capăt în mod corect și fără a altera nici una dintre valorile spațiului religios.

Centrul Cultural *Templul San Marcos* și Arhiva Municipală din Toledo, Spania a apărut în jurul unei biserici în ruină, asupra căreia s-a intervenit în trei etape: 1. consolidarea ruinei existente pentru a evita căderea sa; 2. reabilitarea sa ca centru cultural; 3. extinderea pentru a cuprinde Arhiva Municipală din Toledo. Extinderea este o structură de beton, introvertită. Putem să ne întrebăm dacă să ne bucurăm pentru salvarea bisericii în ruină sau să deplângem faptul că aceasta și-a pierdut funcțiunea inițială (situație des întâlnită în suita de studii de caz prezentate). Probabil că cea mai corectă soluție ar fi fost înglobarea în soluția funcțională a unui spațiu de cult religios, gândit în armonie cu restul programului adoptat.

Biserica de sec. XIII din Müncheberg, Germania a fost simbolul cel mai emblematic al orașului, distrusă aproape complet în timpul celui de-al doilea război mondial. În noua intervenție, chiar dacă s-a pierdut utilizarea religioasă, este lăudabilă preocuparea pentru reversibilitate. Corpul bibliotecii constituie un volum separat, care sugerează un vapor, clădirea interioară fiind autonomă din punct de vedere climatic și acustic și putând fi folosită de asemenea pentru conferințe, întruniri etc. Structura este un schelet de oțel total independent față de clădirea istorică, cu contravântuiri și traverse pe care sunt montate rafturile de cărți, planșeele interioare sunt din beton armat cu sistem de încălzire integrat. Nu putem să nu admirăm

ingeniozitatea acestei intervenții și să sperăm că într-o bună zi biserica va avea șansa de a-și recupera vechea destinație, acest lucru fiind permis de reversibilitatea intervenției actuale.

Conversia mănăstirii Sf. Augustin din Valladolid, Spania, în arhivă municipală este deasemenea spectaculoasă. La data hotărârii de refuncționalizare luată de către primăria orașului (1999) monumentul se afla în stare de degradare, iar arcele claustrului fuseseră demontate din cauza trasării unei străzi învecinate și expuse în muzeul local de sculptură. Propunerea arhitecturală a încercat reconstituirea parțială a claustrului și o apropiere respectuoasă de spațiul bisericii. O mare parte din funcțiunile necesare au fost introduse în subteran și s-a optat pentru stocarea documentelor bibliotecii în lungul pereților perimetrali pentru a păstra centrul bisericii degajat - locurile de studiu constituind o replică a băncilor enoriașilor din fosta biserică.

Mănăstirea *Nossa Senhora dos Remédios* din Evora (Portugalia) este un ansamblu de început de secol XVII, într-un stil baroc specific zonei vestice a Peninsulei Iberice, cu aparență mediteraneană. Volumul se caracterizează prin albul fațadelor și prin simplitatea și austeritatea mijloacelor formale. Intervenția arhitecturală a fost benefică, eliberând spațiul *patio*-urilor de volumele parazitare care li se adăugaseră în timp și realizând conexiunea între niveluri prin circulații verticale noi. Ca stil intervenția este în consonanță cu arhitectura originară, fără să creeze contrast. Biserica rămâne un spațiu integrat în noul centru cultural, fără a se pune problema redării ei pentru funcțiunea religioasă.

Iglesia de las Escuelas Pías de San Fernando din cartierul madrilen Lavapiés, transformată recent de către arhitectul José Ignacio Linazasoro în bibliotecă a UNED (*Universidad Nacional Española a Distancia* - Universitatea Națională Spaniolă la Distanță) este o prezență inedită și puternică într-una dintre cele mai pitorești zone ale capitalei spaniole (vechiul cartier mauro-evreiesc din centrul istoric al orașului). Intervenția de arhitectură a fost completată cu una urbanistică ce dăruiește cartierului o piață pietonală de dimensiuni generoase, punându-se astfel în valoare și clădirea bisericii. Piața a devenit un pol de interes și un pol de revigorare pentru întregul cartier (locul era înainte mai degrabă rău famat), în paralel cu remodelarea pieței rezolvându-se și un parcaj subteran pentru zonă. În ceea ce privește biserica, aceasta nu se păstrase în integritatea sa, suferind distrugerii în timpul invaziei napoleoniene (1808) și în războiul civil (1936). Intervenția arhitecturală a păstrat un caracter respectuos față de ruinele existente și un caracter reversibil (structură metalică independentă de zidurile existente). Proiectul arhitectului José Ignacio Linazasoro își asumă o perspectivă pe cât de minimală, pe atât de dramatică și originală: aceea de

a păstra turla bisericii în stadiul de ruină (cu minime consolidări) și a amenaja noua funcțiune prin intervenții minimale la interior (mobilier, iluminat etc.). Nu putem nega faptul că spațiul interior rezultat, amenajat ca bibliotecă, este spectaculos, intervenția fiind o reușită din punct de vedere arhitectural.

Colegiul Național *La Enseñanza* din Mexic, una dintre cele mai cunoscute instituții din centrul metropolei Mexico City, a fost inițial complex mănăstiresc și de învățământ (sfârșitul sec. XVIII). Acesta și-a schimbat funcțiunea de mai multe ori în ultimii 200 de ani (unele părți din el au folosit ca închisoare, tribunal, școală pentru orbi, hostel studențesc). Intervenția actuală este un proiect pilot pentru regenerarea construcțiilor valoroase din centrul istoric al orașului, incluzând funcțiunile de: bibliotecă, săli de lectură, refectoriu, birouri și sală de conferințe. Intervenția este elegantă, însă destul de puternic marcată. S-au practicat deschideri în acoperiș pentru iluminare și porțiuni de pardoseală din dale de sticlă a permis pătrunderea luminii la nivelurile inferioare, s-au introdus lifturi panoramice și s-au folosit materiale cu o puternică expresie a texturii, precum betonul aparent și lemnul.

Exemplele britanice nu diferă cu mult de cele prezentate în cadrul exemplificării celorlalte categorii de funcțiuni. Biserica *St. George's* din Charlotte Square, Edinburgh (începutul sec. XIX) își încetase funcționarea încă din 1962 și ar fi fost probabil demolată dacă nu ar fi intrat în custodia Ministerului Clădirilor și Lucrărilor Publice care a transformat-o într-un complex format din bibliotecă, săli de expoziție, arhive, birouri. Nava a fost subîmpărțită în nu mai puțin de cinci niveluri, ceea ce ne dă o idee despre gradul în care a fost afectată percepția interioară asupra spațiului. *St. Sampson's Church* din York era de asemenea nefolosită din 1962, amenajarea ei fiind una dintre primele conversii de biserici (1968). Ea a fost transformată în centru de zi, cu sală de mese, sală de dans, bibliotecă și a rămas folosită pentru servicii de cult săptămânale. Putem comenta că este regretabilă inversarea proporției între utilizarea religioasă și cea laică a unui spațiu care fusese conceput în exclusivitate pentru cult.

Templul Teozofic din Amsterdam este un exemplu atipic între studiile de caz prezentate, în sensul că a fost de la început conceput în spiritul unei arhitecturi moderniste (1927, arhitecți J. Brinkman și L.C. van der Vlugt), destul de îndepărtate de modelele tipice de biserici creștine, fie ele de religie ortodoxă, catolică sau protestantă. Arhitecții au propus dintru început o interpretare originală a unui spațiu definit în plan de un sfert de cerc, iar în secțiune de un tavan care urcă și de o pardoseală care coboară, marcând un punct culminant în care se situează predicatorul. Este interesant că acest spațiu a funcționat o vreme și ca moschee marocană. Rafturile de

cărți au fost amplasate atât perimetral, cât și radial, creând între ele alveole în care să se poată așeza cititorii.

V.2.5. Biserica transformată în locuință

A locui într-o biserică poate suna ca o provocare. Dacă în Evul Mediu interiorul bisericii conferea *a priori* protecție oricui se retrăgea în el (este antologic în acest sens un pasaj din celebrul roman *Notre Dame de Paris* de Victor Hugo) probabil că și astăzi subconștientul nostru tânjește după aceeași protecție oferită de spațiul sacru. Între templu și locuință există dealtfel o interdependență ancestrală, la care făceam referire într-un capitol anterior (capitolul III). Înainte de templu a existat casa, și ea era o transpunere a Universului, era pur și simplu un centru al Lumii (7). În ce măsură este însă legitim să alterăm spațiul templului cu locuirea noastră cea de toate zilele, o ancorare concretă în lumea profanului, este o întrebare pe care merită, poate, să ne-o punem.

În documentarea noastră prezentăm varii exemple de biserici-locuințe (atât individuale, cât și colective): *St Oswald's Old Church* din Fulford, Yorkshire, Marea Britanie - locuință privată (Cantacuzino, 1989), *Convento dos Loios* din Arraiolos, Portugalia – hotel (Mostaedi, 2001), *Charles Street Meeting House* din Boston, SUA- apartament, birou și atelier de arhitect (Cantacuzino, 1989). Extrem de provocator este proiectul de transformare a *Spaarnkirche* din Haarlem, Olanda (Paulhans, 1979) în ansamblu de locuințe colective, proiect inclus în documentația prezentată pentru originalitatea sa (arh. Nico H. Andriessen, anii '70).

St Oswald's Old Church din Fulford, Yorkshire, o biserică- sală de secol XIV, de mici dimensiuni, a fost închisă oficial în 1973, urmând apoi o perioadă în care au fost propuse circa 20 de funcțiuni pentru conversia sa. Într-un final, ea a fost cumpărată de către un particular (dl. Roy Grant) care a păstrat intactă nava ca spațiu care să îi adăpostească colecția de mobilă de stejar și artă medievală (deci i-a dat funcțiune de expunere) și a mai amenajat în aceasta sufrageria și o bibliotecă. În zona turnului au fost introduse un nou planșeu și un șemineu, iar șarpanta acoperișului a fost restaurată cu lemn refolosit. Elementele noi (ca de exemplu scara) au fost patinate pentru a corespunde imaginii vechi, contrazicând ideea de intervenție nouă extrem de evidentă. Conversia este interesantă și discretă, respectând spațiile valoroase ale bisericii.

Dacă locuința individuală este poate mai ușor de rezolvat din punct de vedere funcțional, hotelul este deja un program complex care în asociere cu spațiul unei mănăstiri poate genera efecte deosebite, care nu au rămas neobservate de investitorii imobiliari. Este cazul mănăstirii *dos Loios* din Arraiolos, Portugalia. Cu siguranță că modulul impus de chiliile călugărești

își poate găsi un corespondent în unitățile de cazare care stau la baza planului-tip al unui hotel. Spațiile anexe și sala de conferințe sunt rezolvate în demisol, iar parterul adăpostește spațiile principale grupate în jurul *patio*-urilor existente; corpurile noi de clădire ale extinderii sunt în continuarea celor vechi. Deși este vorba despre un hotel de lux, s-a urmărit păstrarea aspectului umil, auster; de pildă finisajele exterioare ale pereților s-a optat pentru tencuieli de var, pentru a-i încadra stilistic cu imaginea tradițională a incintei. Volumul bisericii a fost păstrat doar formal, neglijându-se funcțiunea religioasă.

V.2.6. Biserica transformată în spațiu al spectacolului

S-a spus uneori de către persoane care nu înțeleg suficient liturgia creștină și sensul autenticității din spațiul de cult creștin că biserica ortodoxă nu “ține pasul” cu schimbările societății moderne și nu se străduiește suficient să “atrage” credincioșii, mai ales pe cei tineri. Se cere făcută aici o observație despre diferența dintre ritualul religios și spectacol: chiar dacă amândouă vizează într-o anumită măsură latura emoțională a receptorului, participarea efectivă a privitorului și vor să îl facă să se identifice cât mai mult cu reprezentația, în cazul slujbei religioase credinciosul nu este de fapt un spectator (dacă se întâmplă așa este extrem de regretabil!) ci un participant cu drepturi depline, un ”mădular” al întregului, pe care preotul, în calitate de reprezentant al divinității, are doar rolul sa-l îndrume. Pentru acest motiv ritualul religios nu este un spectacol, în nici una dintre religiile pe care le-am menționat și, credem, în nici o altă religie. A reduce biserica doar la un spațiu în care se pot viziona și audia reprezentații, oricât de înălțătoare spiritual ar fi acestea, constituie o deviere gravă de la sensul ei fundamental.

Și, totuși, nimic nu pare mai firesc decât un concert de muzică clasică într-o biserică. Iar când muzica este și religioasă, se pare că nu există ceva mai potrivit. Ceea ce vrem să punctăm aici este tocmai pericolul devierii ritualului religios în spectacol, tocmai pentru că aparent nu există nici o problemă (vezi (6), referirea la *biserica-muzeu*). Tocmai abuzul de această dimensiune a spectacolului poate transforma pe nesimțite credinciosul în simplu spectator.

Pe de altă parte, muzica face parte integrantă din serviciul religios. Dacă în biserica ortodoxă, în tradiția bizantină, nu se admit decât cântări ale vocii umane, după anumite canoane (cântări gregoriene), în cea catolică și protestantă un loc important îl joacă orga – instrument care ajunge să se integreze în arhitectura bisericii și care trebuie să țină cont de o serie de reguli clar definite (amplasare potrivită în spațiul interior, numărul de registre este raportat la numărul de locuri pe scaune și la volumul bisericii

etc.) (Neufert, 2004). Am făcut referire în capitolele anterioare (III, IV) la normele Conciliului *Vatican II*, care se referă la acest subiect în mod detaliat - se poate vedea pasajul referitor la acustică din capitolul IV). Alte prezențe sonore importante și specifice sunt clopotele și toaca (la ortodocși). Pentru a ne da seama de complexitatea lucrurilor, cităm următoarea frază din *Neufert*: *...ca funcțiune, clopotnița este un instrument muzical solo care, împreună cu clopotnițele învecinate, formează o orchestră*. Adăugând la această observație toată știința necesară despre dimensiunile clopotelor, frecvența sunetelor și propagarea lor, materialul din care sunt făcute instrumentele (bronz, oțel), putem avea o sumară idee despre cât de vast este domeniul. Dar nici clopotul, nici toaca nu sunt instrumente ale spectacolului – rolul lor este să dialogheze cu credincioșii, să îi cheme la rugăciune.

Sunt în documentația pe care am alcătuit-o câteva exemple de biserici care au devenit spații ale spectacolului: Mănăstirea Ursulinelor din Montpellier, Franta, transformată în Centru Coregrafic Național (Le Moniteur Architecture - AMC Annuel. 1997), *Biserica Hospitalet* din Ibiza, Spania - spațiu de expoziții și concerte, arhitect Elias Torres (Cantacuzino, 1989) și alte câteva pe care le-am menționat deja atunci când am vorbit de săli de conferințe și centre culturale.

Centrul Coregrafic Național din Montpellier (construit după proiectul arhitecților Florence Lipsky, Pascal Rollet în 1990) funcționează în incinta fostei mănăstiri a Ursulinelor. Intervenției îi este caracteristică dublarea fațadei principale cu un sistem de lamele de lemn care asigură protecția solară și creează o membrană exterioară paramentului de piatră. S-a acordat o mare atenție tratamentelor fonice: dublarea fațadelor dinspre stradă pentru izolare fonică, pereții și plafoanele îmbrăcate în finisaje fonoabsorbante, un plașeu special, amplasat pe dală flotantă, care permite "suplețea" solului. Aripa de est a suferit o demolare radicală, păstrându-se doar fațada spre stradă - noua fațadă spre curtea interioară reia ritmul arcelor existente, în spatele găsindu-se studioul principal al centrului.

O construcție mediteraneană tipică, *Biserica Hospitalet* din Ibiza, Spania, a fost restaurată în anii '80, moment în care a fost înălțată fațada de vest și schimbată poziția clopotniței, modificându-se silueta construcției (într-un mod destul de arbitrar, credem, având în vedere interpretarea oarecum "artistică" a noii poziții a clopotniței). Sacristia a devenit hol de intrare și vestiar la etaj, culorile puternice folosite în interiorul acesteia sunt justificate de faptul că sunt tradiționale zonei. Biserica a fost transformată în spațiu de expoziții și concerte. Este interesant că ocazional au loc în aceasta servicii religioase, pentru acestea fiind adus un altar mobil. Alternarea funcției religioase cu cea laică în spațiul unei biserici apare aici ca un concept de "flexibilitate" spațială - este totuși oarecum șocant faptul că în

loc să fie funcțiunile de tip laic cele ocazionale, serviciul divin este descris ca fiind "tolerat" în mod excepțional, în anumite situații.

V.2.7. Biserica transformată în centru sportiv

O biserică-sală de sport este probabil o imagine inedită. Totuși, astfel de spații există și, în plus, se pare că și funcționează bine. Ne putem duce cu gândul, măcar în trecut, la sanctuarele pan-elenice ale Greciei Antice, în care se desfășurau mari întruniri sau întreceri sportive. Diferența este că din acelea funcția religioasă nu era exclusă, ci co-exista cu celelalte funcțiuni, dedicate sănătății truștii.

Exemplul pe care l-am dat în documentare este cel al *Bisericii St. Maximin* din Trier, Germania (Mostaedi, 2001), care din anii '90 funcționează ca sală de sport. Odată cu conversia bisericii în centru cultural și sportiv, s-a cerut, ca o condiție impusă, și crearea unui acces către resturile arheologice care se găsesc sub biserică, precum și restaurarea interiorului și exteriorului bisericii. În navă se accede printr-o extindere a vechii sacristii, unde în prezent funcționează un vestibul și săli auxiliare. S-a introdus o pardoseală de lemn, necesară competițiilor sportive; pe pereții laterali s-au fixat spaliere și coșuri de baschet. O serie de cortine cu textură de plasă sunt coborâte de sus pentru a diviza spațiul interior. Sistemul de iluminat permite o iluminare rece pe timpul competițiilor sportive și una caldă în cazul evenimentelor culturale, concerte etc. Lumina este orientată spre suprafețe reflectante pentru realizarea unei iluminări artificiale indirecte și evitarea efectului de orbire. Scena se află deasupra fostului prezbiteriu, putând să fie ridicată cu un mecanism hidraulic. Pentru îmbunătățirea calităților acustice ale spațiului, s-a aplicat un finisaj special (fonoabsorbant) pe nervurile bolților. Conceptual vorbind, partea benefică este aceea că intervenția a fost gândită în mod flexibil și reversibil, iar dacă actuala amenajare permite trecerea fără efort de la funcțiunea sportivă la cea culturală putem spera și în revenirea într-o zi la funcția religioasă.

Sunt incluse deasemenea în documentație, cu titlu informativ, câteva soluții generate de concursul pentru transformarea Mănăstirii Kaltenbrunn de lângă Tegernsee, Germania în centru sportiv și de relaxare (anii '70). Programul propus (hotel de 150 de locuri, amenajări sportive - popice, club hipic, club de golf, picină de 12 x 25 m) este complex și ne putem aștepta ca o astfel de intervenție să anuleze în mare măsură caracteristicile spațiale și simbolice ale ansamblului.

V.2.8. Biserica transformată în spațiu de învățământ

Funcțiunea religioasă (mai ales în cadrul complexurilor monastice) este în mod tradițional legată de învățământ. Să nu uităm că pe lângă

mănăstiri au funcționat de multe ori cele mai vechi și mai faimoase școli, atât în lumea ortodoxă, cât și în cea catolică.

În plus, schema spațială a claustrului unei mănăstiri, înconjurat de încăperi de dimensiuni egale, este extrem de potrivită pentru a fi transformată într-o școală cu sălile sale de clasă sau într-o universitate cu spațiile ei de curs. Există o mare cantitate de mănăstiri europene transformate în instituții de învățământ. Au fost studiate câteva cazuri în acest sens: o grupare de mănăstiri de secol XV din Urbino (Cantacuzino, 1979) și o mănăstire de secol XVII din Macerata, Italia (Cantacuzino, 1979), transformate în universități, mănăstirea Tolentini, din Venetia, de secol XVII (Zucconi, 2001), în care funcționează sediul principal al Institutului de Arhitectură din Venetia (IUAV), cu interesante amenajări în zona intrării proiectate de arhitectul Carlo Scarpa și *Kloster Peterhausen* din Konstanz, Germania (1802), transformată în școală de muzică (Cantacuzino, 1989).

Nu întâmplător majoritatea exemplelor pe care le prezentăm sunt din spațiul italian. Fiind vorba de o țară cu un patrimoniu arhitectural uriaș, era firesc ca aici să apară cele mai multe și mai interesante soluții de conversie arhitecturală. Este de observat că nu în toate cazurile conversia include și spațiul propriu-zis al bisericii, ci numai anexele mănăstirești, funcțiunea religioasă propriu-zisă fiind păstrată pentru edificiul de cult. Școala de muzică din Konstanz pe care am menționat-o a fost amenajată în spațiul mănăstirii *Peterhausen*, după ce inițial avusese loc un concurs de arhitectură de transformare a acesteia în centru administrativ, social și cultural. Noua funcțiune nu a întâmpinat probleme în adaptarea la spațiul existent.

Se poate spune că mănăstirea a perfecționat o schemă funcțională (cea a claustrului central cu funcțiuni perimetrale), moștenită din antichitatea greco-romană, pe care a dăruit-o mai departe altor programe de arhitectură, între care pentru cel de învățământ s-a adaptat poate cel mai bine. Merită să pomenim aici realizarea arhitectului Ion Mincu, creatorul stilului neo-românesc în arhitectură, - Școala Centrală din București, 1890-94 - care chiar dacă nu poate fi trecută la capitolul "conversii", demonstrează înțelegerea profundă funcțiunii și a unor tipologii arhitecturale și adaptarea lor specifică la un spațiu cultural din care facem parte și noi, românii. Această preluare a unui model arhitectural milenar poate fi considerată în sine un mod de a "rescrie" arhitectura.

V.2.9. Biserica transformată în bar, discotecă, restaurant

În cartea sa *"New Uses for Old Buildings"*, arhitectul Șerban Cantacuzino observa la un moment dat că *masa împreună* are un sens profund, corelat în mod intrinsec cu credința creștină, astfel că funcțiunea de

alimentație publică într-o biserică și-ar putea găsi rostul, dacă este rezolvată cu respect față de calitățile arhitecturale și simbolice ale spațiului acesteia (Cantacuzino, 1979). De altfel, după cum am arătat într-un capitol anterior, la începuturile creștinismului, pe vremea când liturghia nu era încă definitivată, cea mai mare parte din serviciul religios consta într-o masă în comunitate. Pe de altă parte, un restaurant, de pildă, necesită un aparat complex de pregătire a mesei, o bucătărie foarte bine organizată care preia marfa, o sortează, o depozitează, o prepară, o pregătește pentru servire și asigură loc pentru curățarea tuturor vaselor și veselei care au fost necesare (se poate consulta pentru detalii manualul *Neufert*, editia a 37-a în limba română, capitolul despre restaurante). Ori este greu de crezut că o astfel de funcțiune se poate amenaja în spațiul unei biserici, fără a-l altera și a-i deturna grav sensul existenței.

Altfel se pune problema atunci când spațiile de servire a mesei sunt amenajate în anexele bisericii, în spații mănăstirești etc. Mănăstirile ortodoxe au rezolvat în urmă cu secole funcțiunile de trapeză și cuhnie într-un mod care de multe ori stârnește admirația din punct de vedere arhitectural. Cuhniile mănăstirești sau domnești, născute din necesitatea practică de desfumare, ventilare a spațiului interior, au generat în arhitectura românească modele constructive devenite de referință (Văcărești, Cotroceni, Mogoșoaia, Hurezi).

Astăzi, introducerea alimentației publice în spații de cult poate căpăta forme dintre cele mai surprinzătoare. Ca o butadă, repovestesc aici un fragment dintr-o discuție cu arhitectul Mihai Opreanu, care povestea că în anii '90 se afla la Fontévrard, pe valea Loirei, în Franța, împreună cu arhitectul-restaurator Mussot. În pauza unei întruniri, au servit masa într-un spațiu medieval de cult spectaculos, o biserică romanică cu cupole. „Știi unde ne aflăm aici?”, a întrebat la un moment dat Mussot. Și pentru că interlocutorul său tăcea: „În fosta capelă a leprozeriei Abației regale...” Povestea nu mai spune dacă au savurat mai mult sau mai puțin prânzul după această descoperire...

Dacă masa împreună este simbolic compatibilă cu religia creștină, nu același lucru îl putem afirma despre devierile de-a dreptul grave când o biserică este transformată în bar sau discotecă (sau ambele). În lumea occidentală de astăzi există uneori un fel de provocare a alăturării sacrului cu profanul, a hedonismului cu religia etc. din pura dorință de a genera spectacol. Cei care emit astfel de idei nu se gândesc din păcate la consecințele lor: desacralizarea, pierderea reperelor și valorilor morale etc. Citeam pe Internet (*Bibliografie web*) despre o biserică din Marea Britanie (Edinburgh) transformată în *Frankenstein pub*, spațiu al groazei, populat de vampiri și alte personaje sinistre. Reproduc aici un fragment din reclama

acestui bar: *Frankenstein is a themed multi bar venue set out over 3 floors. Built in a former Pentecostal Church, many of the original features remain. There is no other venue quite like it. Look out for special appearances from Frankenstein himself... it's alive!!!* (8) Barul se mândrește tocmai cu faptul că este unic pentru că a fost amplasat într-o biserică, al cărei spațiu prezintă elemente arhitecturale de stil neogotic, dar și cu atmosfera creată - care îl aduce pe Frankenstein însuși, în carne și oase. Mă întreb cât a mai rămas din memoria edificiului de cult și dacă atributele sale esențiale mai pot fi înțelese. O astfel de funcțiune nu compromite doar prezentul unui fost edificiu cu valoare simbolică, dar îi afectează și viitorul, punându-i o pecete rușinoasă în memoria colectivă.

Nu numai că astfel de spații există, dar ele au și utilizatori numeroși!

În documentația anexată acestui capitol, se prezintă, pe baza cărții *"New Uses for Old Buildings"* de Șerban Cantacuzino, cazul unei mănăstiri din Montreal, Canada, transformată în restaurant, hotel, locuințe și birouri (Cantacuzino, 1979). Este vorba despre o mănăstire de călugărițe, cu plan neregulat în formă de V, utilizată succesiv ca: spital, școală, fabrică de bere, grajduri, depozite, fabrică de confecții (putem să ne imaginăm cum și-a lăsat amprenta asupra spațiului acest periplu de funcțiuni!). Odată cu noua funcțiune, s-a procedat la eliminarea instalațiilor industriale ulterioare, s-au inserat scări de evacuare corespunzătoare, s-au înlocuit planșee, tâmplării etc., s-a amenajat restaurantul. Unul dintre edificiile incintei a fost transformat în hotel cu 100 de camere, altul în clădire de apartamente și birouri.

Ceea ce este interesant în acest caz este faptul că edificiul se află deja la a treia sau a patra refuncționalizare, așa încât putem bănuși cât de mult a fost afectată încărcătura simbolică inițială.

V.2.10. Alte situații

Chiar dacă am încercat o defalcare a situațiilor prezentate pe diferite tipuri de funcțiuni, este interesant că multe dintre bisericile prezentate au trecut prin etape de conversie succesive de-a lungul istoriei lor. Puntez aici cazul în care ele au funcționat ca fabrici – fabrica de bere și confecții în cazul mănăstirii din Montreal despre care am vorbit mai sus și fabrica de tutun în cazul mănăstirii *Nuestra Señora de la Merced* din Logroño, Spania.

Iată câteva date suplimentare despre ultima dintre acestea. În 1886 municipalitatea din Logroño anunță intenția de a deschide o fabrică de tutun în oraș și s-a ales pentru acest scop sediul mănăstirii, dezafectată la acea oră. Portalul principal a fost restaurat cu o grijă specială, iar statuia Fecioarei de

pe acesta a fost dăruită unei alte mănăstiri. S-au construit un planșeu metalic intermediar și un coș de fum din cărămidă. A fost adusă tehnologie necesară fabricii (lift, mașinării etc.), iar aceasta s-a inaugurat în 1890.

Este interesant să ne imaginăm spațiul bisericii, al liturghiei, ca și cadru al unui proces tehnologic, cu întreaga cantitate de utilaje pe care acesta o presupune. Pe de altă parte tot acest flux tehnologic, care își pune o importantă amprentă funcțională asupra spațiului, poate afecta grav elemente structurale sau decorative ale spațiului de cult.

Cu siguranță că în afară de categoriile pe care am încercat să le extragem din documentația anexată se pot găsi și multe altele, ceea ce putem să facem este să constatăm diversitatea funcțională a conversiilor de spații de cult, cu precădere în Europa Occidentală și America de Nord. Din punct de vedere strict funcțional, putem spune că în majoritatea cazurilor spațiul bisericii se dovedește un înveliș remarcabil pentru această varietate de activități, datorită dimensiunilor sale, deschiderilor mari, posibilității de a crea amenajări flexibile etc.

Faptul că spațiile de cult se dovedesc "gazde" generoase pentru o multitudine de funcțiuni noi nu înseamnă că aceste funcțiuni le sunt neapărat benefice, putând afecta: concepția arhitecturală, posibilitatea de a se reveni la utilizarea inițială, încărcătura simbolică.

V.3. Studii de caz

V.3.1. Biserica romanică *Santiago* – Centru de Interpretare al Parcului Natural *Las Hoces*, Sepúlveda, Spania

Am considerat că pe lângă multitudinea de situații prezentate, ilustrate detaliat cu ajutorul fișelor anexate acestui capitol, aprofundarea unor studii de caz se poate dovedi benefică în economia lucrării. Am ales biserica romanică *Santiago*, transformată într-un centru de științe naturale, pentru mai multe motive printre care enumăr: reprezentativitatea bisericii ca obiect de arhitectură, în armonie cu așezarea din care face parte, valoarea ei istorică, importanța identității sale în conștiința colectivă a locuitorilor, situarea într-un cadru natural special, grija propunerii de arhitectură de a înlocui "sacru" printr-un element de puternică identitate locală, dedicat unui mediu natural special.

Cred așadar că merită zăbovit asupra acestei biserici romanice care a devenit un semnal al cadrului natural de excepție în care este amplasată.

Construcția existentă. Biserica romanică *Santiago* Câteva date istorice (Bibliografie web)

Declarată ansamblu istorico-artistic în anul 1951, localitatea Sepúlveda, aflată în regiunea Segovia din provincia spaniolă Castilia,

beneficiază de câteva milenii de istorie, care încep încă din epoca fierului, iar în regiunea învecinată a parcului natural încă din cea a bronzului. Așezarea a fost *municipiu* roman, din această epocă păstrându-se resturi de pavaje și poduri. Epoca vizigotă (Evul Mediu timpuriu) a lăsat moștenire orașului o necropolă aflată pe malul râului Duratón. Prima mențiune istorică a locului s-a făcut în Cronica regelui Alfonso III, cu referire la depopularea așezării pe vremea lui Alfonso I. În secolul X, Fernán González, conte de Castilia, primește sarcina de a o repopula, acesta stabilind o zonă de influență creștină până dincolo de limitele râului Duero.

Sepúlveda a recunoscut suveranitatea Regilor Catolici (Isabela de Castilia și Ferdinand de Aragón) în 1472.

În timpul ocupației napoleoniene, orașul a fost asediat de trupele franceze, iar relieful natural al canionului râului Duratón a fost utilizat ca adăpost al trupelor de gherilă. Așezarea a participat intens deasemenea la războaiele carliste (1838) și la războiul civil spaniol (1936).

Patrimoniul arhitectural al așezării este bogat, conținând mai ales arhitectură romanică de valoare, emblematică pentru stilul romanic spaniol, dintre care cele mai reprezentative exemple sunt: mănăstirile *San Frutos* și *La Hoz* (aflată azi în ruină), din împrejurimile orașului sau bisericile *El Salvador* și *Virgen de la Peña*, din oraș.

Descriere arhitecturală (Bibliografie web)

Cripta subterană din interior, care pare a fi restul unei biserici anterioare, adăpostește o serie de morminte de formă antropomorfă săpate în piatră, datate din secolul X. Este vorba despre o mică incintă rectangulară, acoperită cu o boltă în leagăn, care demonstrează existența unei funcțiuni de cult pe locul bisericii încă înainte de construcția sa. Cercetări arheologice efectuate în 1989 au evidențiat două etape constructive: una de influență arabă în sectorul occidental și o amplificare a spațiului prin sectoarele central și oriental în secolul al XIII-lea. Această tencuială corespunde cu vârsta tencuielii de var care se poate găsi încă în unele părți ale bolții și pe latura de sud-vest a incintei, unde s-a păstrat o zonă de parament original în stare bună, pe care se poate distinge și desenul unei siluete feminine reprezentând-o probabil pe Fecioara Maria, care poate fi datată ca fiind din secolul al XIII-lea după stil.

Câteva date despre Parcul Natural *Las Hoces*, pe râul Duratón (Bibliografie web)

Canionul de pe râul Duratón, sculptat de apele râului în masivul de calcar și dolomit, în regiunea localităților Sepúlveda, Sebúlcor și Carrascal del Río, cu o suprafață de 5037 de hectare, are o lungime de peste 27 de

kilometri și o înălțime de cca. 100 m. Roca locală are un colorit divers, predominând ocrul alternat cu nuanța de roșu rezultată din procesele carstice de formare a rocii-mamă.

În sud-estul parcului se află interesante formațiuni de dune create de vânturile dominante din direcția nord-vest, astăzi acoperite cu plantații de pini. Vegetația este împărțită în trei zone: una de conifere, una de foioase și specii specifice Peninsulei Iberice și o a treia în partea inferioară, cu sălcii și vegetație specifică zonelor de râu. Aceasta asigură un habitat optim pentru o specie protejată de vulturi (numită în spaniolă *buitre leonado*), care constituie una dintre cele mai mari colonii din Europa ca număr de perechi existente și din punct de vedere al nivelului lor de reproducere; cât și pentru multe specii de păsări răpitoare (acvilă, bufniță etc.), dar și de mamifere (nutrii etc.), reptile și amfibii.

Parcul natural este deschis turismului, fiind propuse o serie de trasee de parcurgere a zonei. Obiectivul a fost declarat parc natural în 1989 de către Comunitatea provinciei Castilia și León, fiind inclus între obiectivele protejate ale acesteia. Legea prin care s-a declarat parcul natural explică faptul că acest lucru s-a făcut pentru conservarea faunei, florei, apelor și a ecosistemelor naturale și valorilor sale peisagistice în general în armonie cu obiceiurile agrare tradiționale și cu dezvoltarea unor activități educative, științifice, culturale, turistice sau socioeconomice compatibile cu protecția mediului natural și antropic. Parcul a fost integrat în rețeaua *Natura 2000* în 1991 și a fost declarat *loc de importanță comunitară* în 1998. Începând cu anul 2004, gestiunea parcului se realizează prin proiectul LIFE, un proiect al Uniunii Europene care se referă la menținerea și recuperarea unor astfel de situri, ca și la încadrarea lor într-un plan viabil de dezvoltare durabilă.

Parcul include în perimetrul său deasemenea o sumă de obiective culturale, cum sunt mănăstirea *Nuestra Señora de la Hoz* și așezarea eremitică *San Frutos*.

Intervenția de conversie. Centrul de Interpretare al Parcului Natural Las Hoces

Scopul amenajării este realizarea unei instalații muzeografice care simulează o vizită virtuală prin parcul natural, o invitație de a parcurge chiar traseul râului Duratón. Printre cele mai interesante dotări ale Centrului se află o cameră telecomandată prin care vulturii pot fi observați în timp real, reconstrucția unei grotte, audiția unor glasuri de păsări, ca și a unor legende și tradiții și a unui material referitor la pericolele care amenință parcul natural.

Prin spațiul bisericii transformate se propune un traseu imaginar, de-a lungul căruia există câteva zone care presupun o oprire mai îndelungată: o sală cu dotări audio-vizuale, un spațiu de recepție unde

monitoare specializate sintetizează informația. Din punct de vedere arhitectural, se remarcă preocuparea pentru utilizarea unor tehnici și materiale de construcție reversibile – structuri metalice sau de lemn. Înainte de amenajarea Centrului de Interpretare a avut loc restaurarea bisericii, printr-o intervenție neinvazivă, care a păstrat toate elementele existente valoroase (paramente originale etc.) și a adăugat altele noi, necesare, în spiritul construcției romanice: pardoseală neutră din gresie cu textură mată, șarpantă din lemn în gabaritul celei originale etc. Amenajarea de interior urmărește ideea de traseu, atât prin formă: elemente lineare, care direcționează, așa cum este pasarela din lemn care permite o varietate de perspective asupra spațiului sau lungi fâșii care sugerează meandrele râului, marcate de vitrinele cu exponate, luminate în nuanțe de verde care aminetesc de natură, dar și de panourile expoziționale, cu înălțimi de circa 2 m. Spațiul absidei este marcat de un semnal luminos, dar și de pardoseala din dale de sticlă așezate pe o structură metalică amplasată și asamblată în așa fel încât să nu afecteze zidăria originală. Această pardoseală permite observarea nivelului inferior al criptei, cel mai vechi spațiu cu încărcătură sacră al construcției. O balustradă metalică protejează zidăria originală, obligând vizitatorii să rămână la o anumită distanță de aceasta. Sub pardoseala de sticlă un sistem de tuburi de neon iluminează spațiul inferior, pentru o mai bună observare a criptei. S-a optat pentru alternarea metalului cu lemnul ca materiale ale amenajării, acesta din urmă aducând un plus de căldură spațiului interior.

Analiza situației prezentate. Concluzii

Valoarea istorică și arhitecturală a bisericii nu mai trebuie demonstrată, ea fiind evidentă chiar și din parcurgerea unui minim de informații. În plus, construcția are o valoare simbolică, ea reprezentând suprapunerea mai multor spații de cult care merg în trecut până la secolul al X-lea, după cum demonstrează studiul arheologic. De altfel, așa cum mai observăm și cu alte ocazii pe parcursul lucrării, această suprapunere a spațiilor de cult pe un același loc, considerat sacru, s-a practicat din cele mai vechi timpuri, ca gest ancestral și fundamental.

Deși era firește preferabil ca biserica să fi rămas dedicată cultului, este de apreciat compatibilitatea funcțiunii alese cu rolul de reper pentru zona în care este amplasată, de element care oferă identitate locului și se înscrie în coordonatele acestuia. Faptul că a fost dedicată celei mai importante valori naturale a regiunii salvează în oarecare măsură sensul transcendent al edificiului. Totuși, periplul virtual propus nu poate înlocui contactul direct cu natura și probabil că nici un își propune acest lucru, ci doar rolul de informare și educare preliminară.

Din punct de vedere arhitectural, intervenția dovedește sensibilitate, punând în valoare spațiul interior al bisericii și reușind să inducă în mod non-agresiv conceptul noii funcțiuni. Este de apreciat mai ales gândirea reversibilă, respectuoasă, a intervenției de amenajare, ceea ce acordă edificiului de cult șansa de a putea reveni într-o zi la funcțiunea sa originală.

Biserică romanică din Sepúlveda (Segovia, Spania) transformată în muzeu de științe naturale (fig.35-38)

Librăria “Selexyz Dominicanen” în fosta biserică dominicană de secol XIII din Maastricht, Olanda

Nu este o întâmplare faptul că cele mai radicale transformări ale spațiului religios creștin s-au întâmplat în spațiul protestant. Lumea protestantă, austeră, aflată într-o perpetuă căutare a simplității, s-a trezit moștenitoarea complexității gotice și a opulenței baroce, pe care le nega din punct de vedere dogmatic. Este poate firească o înconștientă dorință de a ascunde funcțiunea religioasă a unor artefacte considerate uriașe și necorespunzătoare noilor viziuni de credință. Așa se explică ușurința cu care biserici și catedrale medievale au devenit magazine, restaurante, hoteluri, baruri etc.

Este și cazul unei inedite librării pe care am avut ocazia să o vizitez în orașul Maastricht din Olanda în toamna anului 2015, datorită unui seminar internațional organizat de Asociația Școlilor Europene de Arhitectură (Dușoiu, 2017).

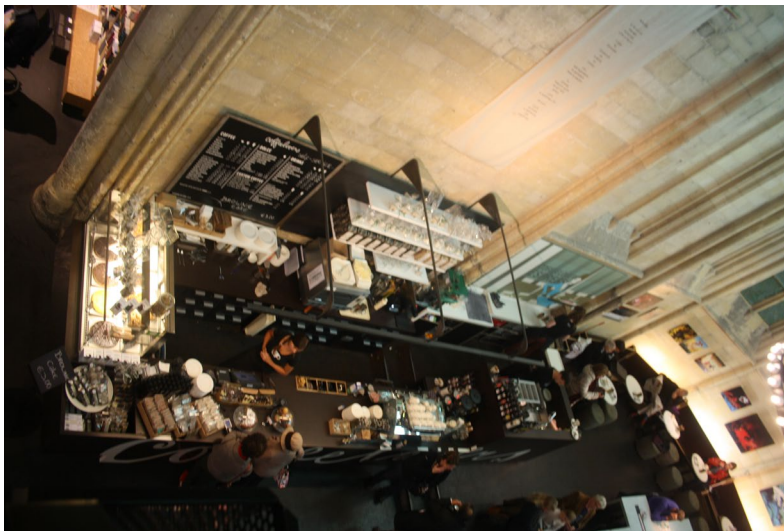
Ridicată începând cu anul 1267, biserica dominicană a fost de-a lungul secolelor loc de pelerinaj și adăpostire de bunuri. Primul care a avut ideea de a-i da o altă funcțiune decât cea religioasă a fost Napoleon Bonaparte în timpul invaziei din 1794. El a avut ideea de a adăposti în ea muniții, personal și echipamente pe timpul campaniei sale, apoi a abandonat pur și simplu biserica atunci când nu a mai avut nevoie de ea. Ulterior, aceasta a mai avut o serie de funcțiuni laice (arhivă, depozit, atelier de biciclete). Din 2005, în urma unui proiect realizat de o echipă de tineri arhitecți, biserica adăpostește actuala funcțiune de librărie. (Bibliografie web)

Vasta librărie “Selexyz Dominicanen” este o intervenție de arhitectură suficient de subtilă și respectuoasă. Dintre punctele sale remarcabile, sunt de amintit: reversibilitatea soluției tehnice alese (structură de rezistență din metal), studiul atent al perspectivelor interioare, cu preocuparea de a asigura protagonismul coplesitorului spațiu gotic existent și asigurarea percepției spațiale de la diverse niveluri diferite, generând diversitate în receptarea spațiului înconjurător. Totuși, proiectul are și câteva puncte discutabile, și anume: ideea de a transforma corul și zona altarului într-o cafenea, organizată în jurul unei mese uriașe în formă de cruce sau nedelimitarea în niciun fel a pietrelor funerare care acoperă mormintele existente în biserică, ce par a nu fi nimic altceva decât o simplă pardoseală. Trimiterea la o așa-zisă masă a altarului, concepută în formă de cruce, o idee din zona scenografiei, în loc să sugereze o anumită realitate istorică și religioasă, abolește tocmai funcționarea originară a spațiului liturgic, făcând lucrurile să cadă în derizoriu și pastişă.

Biserica dominicană din Maastricht (sec. XIII) transformată în librărie, foto oct. 2015 (fig.39)

Biserica dominicană din Maastricht (sec. XIII) transformată în librărie – zona corului și locul fostului altar, foto oct. 2015 (fig.40.41)

Biserica dominicană din Maastricht (sec. XIII) transformată în librărie, foto oct. 2015 (fig.42)

Kruisherhotel din Maastricht, o fostă mănăstire

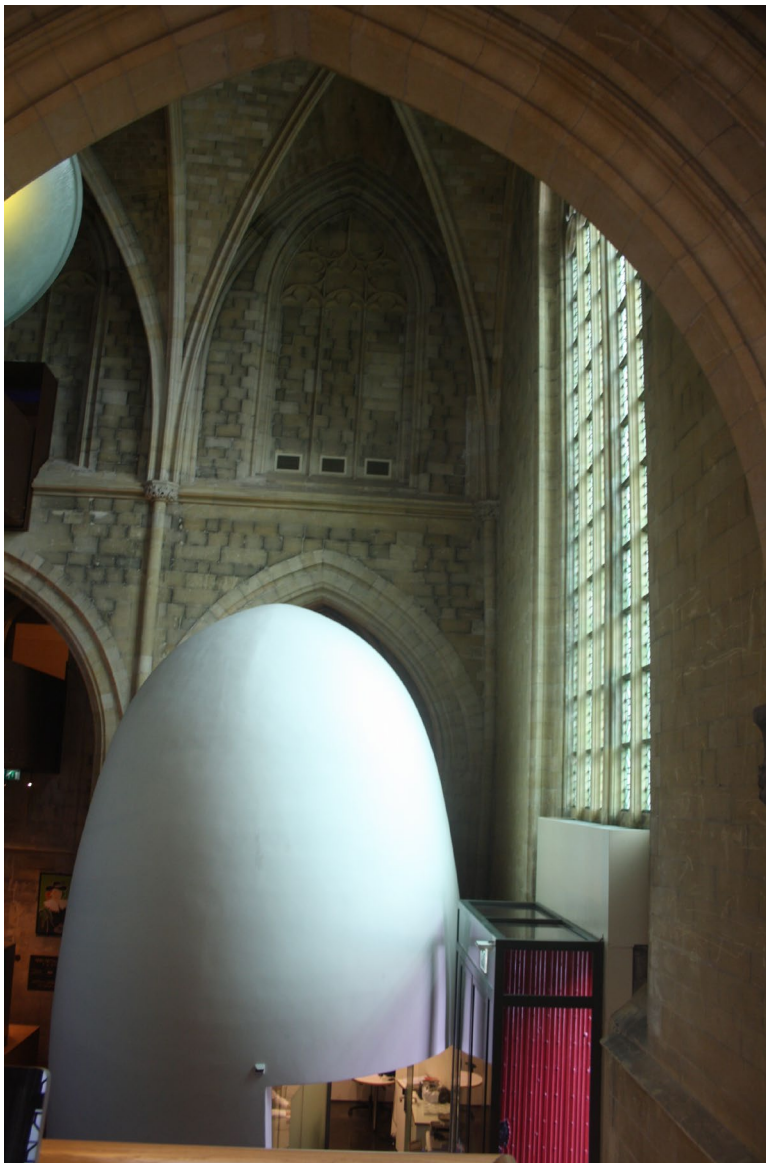
Tot în Maastricht am putut analiza și o altă situație, care generează un și mai mare grad de surpriză. Este vorba despre transformarea unei mănăstiri de secol XV în hotel, un hotel care a știut să profite de istoria clădirii și să își facă un renume din aceasta.

Construcția mănăstirii Kruisheren a început în 1440, după ce un important donator, Edidius van Elderen, a oferit terenul Ordinului Sfintei Cruci. Construcția bisericii s-a realizat până în 1459, dar ridicarea întregului complex mănăstiresc a mai durat câteva decade, până aproape de 1520. (Bibliografie web) Ordinul Sfintei Cruci (cunoscut și cu denumirea de Călugării Cruciați) era extrem de respectat în Maastricht. La început, reprezentanții ordinului scriau, copiau și legau cărți, apoi au strâns în jurul lor și alte comunități pentru a ajuta săracii și bolnavii. Călugării au locuit la Kruisheren până în 1797, când au fost forțați să părăsească mănăstirea, care a fost transformată în barăci militare și depozite de muniții în timpul Revoluției Franceze.

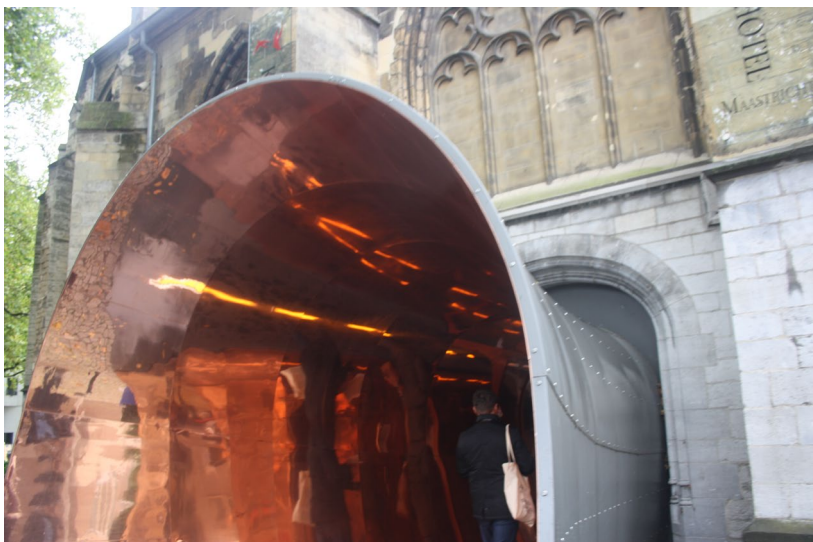
În secolul al XIX-lea, un om de cultură olandez, Victor de Stuers, a început un prim proiect de restaurare a mănăstirii, împreună cu arhitectul Cuypers. Ulterior, ansamblul a adăpostit numeroase funcțiuni (de pildă Centru Național pentru Cercetare în Agricultură) sau chiar a revenit temporar la serviciul religios (ca biserică de parohie a Sfântului Servaas). În anii 2000, ansamblul a fost preluat de firma Camille Oostwegel Chateâu Hotels & Restaurants, care a început un vast șantier de reabilitare și a transformat-o în hotel (*Kruisherhotel Maastricht*). Acesta a fost deschis în 2005 și a uimit de la început prin lux, design exclusivist și confort. În 2017 hotelul a obținut cea de-a cincea stea și titlul de hotel al anului (*Dutch Hotel Award 2017*). Cel mai pregnant la această construcție este contrastul între destinația istorică și cea actuală, subliniată de designul provocator și sofisticat, conducând cumva către ideea de hedonism. Îndeobște intervenția este considerată ca fiind inovativă și futuristă, dar în același timp reversibilă (condiție pusă de administrația orașului Maastricht la acceptarea conversiei propuse de firma Camille Oostwegel Chateâu Hotels & Restaurants). În orice caz, nu se poate nega faptul că este șocantă. Culorile, materialele și formele vorbesc despre confort, plăcere și lux și despre un anumit tip de discurs hedonistic, aflat în evidentă opoziție cu ideea de spațiu religios, auster și înălțător, care trimite către penitență și rugăciune. În opoziție cu exemplul anterior, construit în jurul ideii de respect pentru spațiul liturgic, de punere în valoare a acestuia și de căutare a unor trimiteri formale și conceptuale către modul de funcționare original, *Kruisherhotel* își propune din start să nege, cu scopul declarat de a șoca și a recompune o

nouă realitate. Cu siguranță în spatele acestei realități există și o (nedeclarată) abordare comercială.

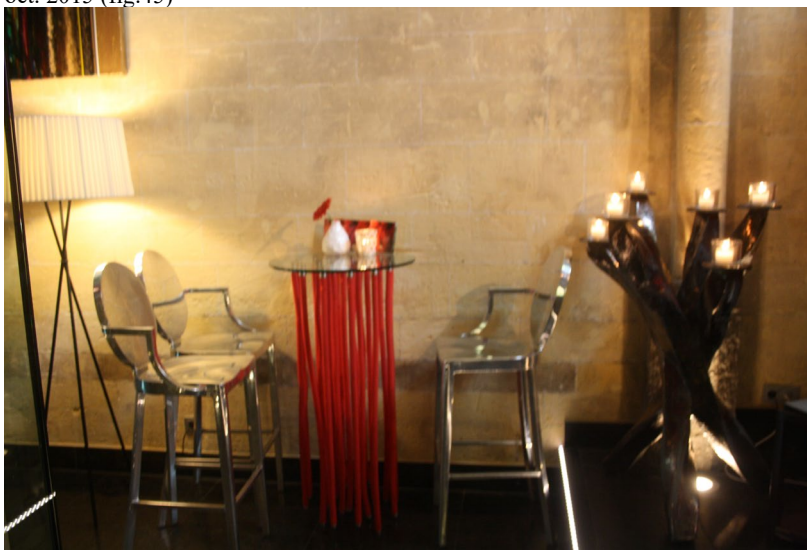

Kruisherenhotel din Maastricht (sec. XV) fostă mănăstire, foto oct. 2015 (fig.43. 44)

Kruisherenhotel din Maastricht (sec. XV) fostă mănăstire – intrarea principală, foto oct. 2015 (fig.45)

Kruisherenhotel din Maastricht (sec. XV) fostă mănăstire – design interior în holul principal, foto oct. 2015 (fig.46)

Kruisherenhotel din Maastricht (sec. XV) fostă mănăstire – supanta restaurantului, de unde se pot observa frescele parietale, foto oct. 2015 (fig.47)

Note la Capitolul V

(1) Este interesantă clasificarea pe care Philippe Robert o face în cartea citată mai sus intervențiilor istorice pe un fond existent. El evidențiază următoarele situații (nu în toate putem da exemple din domeniul spațiilor de cult):

- **a construi în** (cazul catedralei inserate în moscheea din Córdoba, pe care îl comentăm și noi în cadrul capitolului VIII);

- **a construi pe** (supraînălțări - de exemplu clădirea Pan Am de Gropius peste Gara Centrală din New York)

- **a construi în jurul** (extinderea *Palazzo de la Ragione* și transformarea sa în Basilica din Vicenza - A. Palladio)

- **a construi în lungul** (Muzeul de Arte Decorative din Frankfurt, extinderea unei clădiri de sec. XVIII - R.Meier)

- **a recicla materiale și vestigii** (Palatul lui Dioclețian de la Split, Croația)

- **a adapta la o nouă funcțiune** (*Santa Maria degli Angeli e dei Martiri* -Termele lui Dioclețian - Michelangelo, temple romane transformate în biserici de L.B.Alberti)

- **a construi în stilul** (postmodernismul).

(2) În conversia unui spațiu de cult trebuie ținut cont de faptul că se intervine pe un spațiu care are deja atributele sacralității, în sensul în care le-am definit într-un capitol precedent (capitolul III). Dacă pentru unele religii biserica este o simplă casă de rugăciune, acest lucru făcând-o compatibilă cu alte funcțiuni comunitare, de întâlnire etc., pentru altele (printre care și cea ortodoxă) ea reprezintă trecerea într-o altă lume și intrarea într-un alt timp, lucru realizabil *numai* prin ea. Aceasta explică faptul că pentru ortodoși nimic nu poate înlocui biserica, schimbările funcționale rămânând la nivelul anexelor (casă parohială, chilii, incintă, clopotniță, școală, paraclis etc.). Există și situația căderii în paragină, a pierderii totale a funcțiunii sau a demolării , dar înlocuirea cu o altă funcțiune s-a făcut doar sub presiunea unor evenimente istorice (perioada comunistă, care a impus gesturi de distrugere a credinței și promovare a concepțiilor ateiste, transformarea în temple ale altor religii etc.)

(3) Aceste principii sunt formulate într-o listă ce se dorește completă (cităm din aceeași *Creative Re-use of Buildings* de Derek Latham Donhead , The Bath Press, Bath 2000):

1. O schemă de conversie trebuie considerată în 3 dimensiuni.

2. Eventualele supante adăugate trebuie să apară detașate de pereți și cu goluri, astfel încât să permită citirea spațiului original.

3. Noile subdiviziuni, atât orizontale și verticale, trebuie să permită citirea structurii, fără a o ascunde.

4. Acolo unde este posibil, intervenția trebuie să fie reversibilă, lucru care constituie un avantaj în evoluția pe termen lung a clădirii.

5. Materialele și instalațiile înlocuite vor fi refolosite în alte construcții în măsura în care acest lucru este posibil.

6. Intervențiile la exterior vor fi minime, pentru a nu altera imaginea bisericii în contextul vecinătăților. Golurile noi se vor integra cu cele existente. Se vor evita extinderile, care afectează volumul general al clădirii.

7. *Parcărilor nou amenajate nu vor afecta peisajul înconjurător al bisericii.*
8. *Intervenția va avea loc în paralel cu cercetări arheologice, în special în cazul bisericilor medievale.*
9. *În cazul unor ansambluri care conțin și clădiri anexe ale bisericii, se va urmări o intervenție integrată, care să vizeze întreg ansamblul.*
- (4) Stilul bizantin a creat în biserica ortodoxă o simbioză intrinsecă între clădire, decorație, icoană ca obiect simbolic, ritual (liturghie - de la λειτουργικό - a funcționa), cântări. Această armonie trebuie considerată ca valoarea supremă a unui spațiu ortodox și pentru a cest motiv acesta este greu compatibil cu o schimbare funcțională totală. Studiul perioadei gotice conduce la observații similare, materializate în concepția formulată de către abatele Suger.
- (5) Tot din *New Uses for Old Buildings* de Șerban Cantacuzino aflăm că închiderea unei biserici față de procesul de cult este un proces complex care a fost stabilit printr-o dispoziție pastorală a Bisericii Anglicane din 1968. Monumentul trece în custodia unei dioceze, care în termen de 12 luni este însărcinată să îi găsească o nouă utilizare. După aceea se poate trece la închirierea sau vânzarea clădirii în condițiile stabilite. O schimbare majoră față de situația de la 1913, când statul garanta Bisericii Anglicane inviolabilitatea clădirilor de cult în fața unor eventuale inițiative ale administrației locale.
- (6) Într-un articol publicat în *Revista de Politica Științei și Scientometrie* - Numar Special 2005, arhitecta Andreea Mihalache identifica patru forme de astfel de deviere: *biserica-muzeu* (în care emoția religioasă este înlocuită de cea estetică), *biserica-Disneyland* (născută din dorința de a apropia credincioșii cu orice preț), *biserica-fast-food* (care reduce religia la un simplu serviciu, realizat eficient pe criterii strict funcționale), *biserica ex-centrică* (deplasarea bisericii din centrul pe care ar trebui să îl susțină într-o periferie lipsită de caracter simbolic).
- (7) *vezi capitolul III al lucrării cu referile la opera lui Mircea Eliade*
- (8) *Frankestein este un bar tematic care se întinde pe 3 niveluri. Construit într-o fostă biserică penticostală, a păstrat multe dintre trăsăturile originale. Nu mai există un loc similar. Căutați aparițiile lui Frankenstein în persoană...e viu! (tr. aut.)*

CAPITOLUL VI. SCHIMBĂRI FUNCȚIONALE IMPUSE PENTRU SPAȚIILE DE CULT. O PERSPECTIVĂ ISTORICĂ

VI.1. *Desacralizarea* impusă de istorie. Schimbarea forțată a funcțiunii.

În contextul actual, în care, după peste 2 ani de pandemie și 6 luni de război la granițele țării noastre, am reînvățat, după decenii, ce înseamnă imperativul istoriei, înțeleasă ca eveniment imediat și devastator, nu putem să nu medităm la rolul pe care aceasta îl are în schimbarea destinației spațiilor religioase.

În mod paradoxal, vandalismul Revoluției Franceze a stat la baza creerii primelor mecanisme de conservare a monumentelor istorice în Franța. Sub amenințarea distrugerii oarbe a clădirilor și bunurilor religioase, (*Decretul asupra topirii* - 3 martie 1791; *Decrete pentru suprimarea monumentelor, resturilor feudalității* - 4 aug 1792, 1 nov. 1792), se creează prin decret Comisia Monumentelor, cu misiunea de a clasa și inventaria bunurile preluate în urma Revoluției și stabili starea lor. Din aceasta comisie au făcut parte personalități ca poetul Mirabeau sau omul politic Talleyrand.

Cu o situație similară s-a confruntat Spania în timpul războiului său civil (1936-1939), care a reprezentat unul dintre cele mai recente atentate armate masive la integritatea edificiilor de cult. Începând cu perioada 1931-34 patrimoniul religios din Spania se afla deja în pericol, fiind supus la numeroase distrugeri. Se înregistrează numeroase tipuri de distrugeri: provocate de incendii, dărâmări și mutilări ale clădirilor, datorate nu doar vandalismului, ci și unor încercări de sistematizare de tip *ensanche* (1) a unor cartiere, distrugerilor datorate vecinătății unor clădiri militare, pierderilor cauzate de refolosirea materialelor din dărâmături, schimbării funcțiunii ca necesitate de război - pentru cazarea trupelor, răniților, prizonierilor, refugiaților, ca depozite, ateliere etc. Biserica *San Francisco el Grande* din Madrid (biserică barocă de secol XVIII) a fost transformată de *Junta del Tesoro Artistico* (organism republican de protecție a bunurilor mobile și imobile) într-un uriaș depozit de bunuri mobile și opere de artă. Se procedează la demontarea, protecția și transportul în depozite a placajelor ceramice, de piatră, vitraliilor, basoreliefurilor, sculpturilor situate lângă obiective militare. Uneori elementele valoroase au fost protejate *in situ* cu pereți de cărămidă și saci de nisip. Operele cunoscutului muzeu Prado au fost transportate la Valencia (în Biserica Patriarhului) și apoi la Geneva.

Forțele naționale (rivale republicanilor) s-au preocupat deasemenea de protejarea bisericilor și a altor monumente, constituind *Junta Conservadora del Tesoro Artistico de Sevilla* și *Juntas provinciales* în alte

orașe andaluze. Restaurarea patrimoniului religios a început să constituie o prioritate după război.

Dealtfel, după cum se observă și din exemplele analizate în capitolul precedent, pare că bisericile, cu spațiul lor vast și primitor, au fost găsite ca fiind cele mai la îndemână în cazul conflagrațiilor, epidemiilor, dezastrelor naturale etc. Triste exemple avem chiar din ultimele luni ale anului în curs, când acestea au adăpostit mulțimi de civili care încercau să se protejeze de bombardamentele rusești din Ucraina.

Astfel de situații "impuse", generate de condiții istorice implacabile, putem menționa și pe teritoriul țării noastre. Multe mănăstiri de certă valoare arhitecturală au fost transformate în închisori ori depozite. În majoritatea cazurilor de pe teritoriul României este vorba despre mănăstiri "închinat", adică subordonate unor lăcașuri de cult de pe teritoriul fostului Imperiu Otoman. În urma secularizării averilor mănăstirești semnată de domnitorul Alexandru Ioan Cuza, acestea au trecut în proprietatea statului, iar comunitățile de călugări, de obicei greci, în a căror grijă mănăstirile se aflau inițial, le-au abandonat.

În 1848 autoritățile militare rusești și turcești folosesc pentru prima dată mănăstirea Văcărești ca închisoare pentru conducătorii Revoluției pașoptiste. Au funcționat temporar ca închisori și mănăstirile Cotroceni și Plumbuita din București. Ulterior au fost adaptate acestei funcțiuni și alte lăcașuri de cult din Țara Românească și Moldova: mănăstirile Dobrovăț, Galata, Bisericiani, Cozia, Plătărești, Mîslea, Târgșor, Bucovăț și Mărgineni. (Bibliografie web)

Un caz interesant este cel al mănăstirii Frumoasa din Iași. După cum spune N. A. Bogdan, înainte de legea secularizării averilor mănăstirești, Mănăstirea Frumoasa era una dintre cele mai bogate mănăstiri moldave, deținând 16 moșii în Moldova, Basarabia și Bucovina, dar și numeroase obiecte de preț.

După secularizare, însă, Guvernul a transformat curțile domnești mai întâi în cazarmă pentru diferite regimente militare, apoi în spital militar pentru bolnavii de ochi. Când comandatele militare au luat-o în primire, grădina s-a nimicit cu totul, distrugându-se astfel frumusețile care au impresionat mulțime de călători aleși.

Din anul 1886, documentele vorbesc pentru prima dată de biserica denumită „Frumoasa“, ca fiind biserica fostei Mănăstiri Frumoasa. La 1896, în clădirile mănăstirii funcționa o infirmerie. La 1916, la Frumoasa era încă spital pentru bolnavi de ochi. La 1928, biserica mănăstirii devenea biserică de parohie. Timp de 10 ani, între 1929-1939, mănăstirea a fost închisoare militară. La 1943, aici se instala din nou o școală pentru infirmiere, înființată, de data aceasta, la inițiativa mitropolitului Irineu Mihălcescu, aici

urmând să fie pregătite maici, cu rolul de a înlocui pe surorile de altă confesiune de prin spitale.

Din 1941 până în 1947, Frumoasa a funcționat ca mănăstire. În acest timp, protosinghelul Ghedeon Bălănici a reparat biserica, paraclisul din incinta „palatului de pe ziduri“, ferestrele clădirii. Până în 1949, a fost închisă pentru doi ani din cauza condițiilor vitrege generate de război, iar din acest an, când regimul comunist a desființat zeci de mănăstiri, biserica a fost redeschisă, însă urmând să funcționeze ca biserică de parohie. Abia în 2002 a redevenit mănăstire de maici (Bibliografie web).

Din păcate construcțiile mănăstirești supuse secularizării nu au mai beneficiat de întreținere, grijă pentru reparație și restaurare etc. Multe au rămas cu funcțiunile întâmplătoare stabilite de necesități de moment. Este cazul mănăstirii Văcărești, faimoasa ctitorie a Mavrocordaților, trecută în 1868 în proprietatea Ministerului de Interne și transformată definitiv în închisoare (în 1867 beciul casei domnești fusese folosit pentru depozitarea unei mari cantități de tutun a Regiei Statului). La sfârșitul secolului XIX - începutul secolului XX, ansamblul mănăstirii este poluat cu construcții parazitare necesare închisorii. Biserica era folosită doar pentru slujbele la care participau deținuții.

Cu siguranță că această înjosire funcțională și cădere în uitare a ansamblului Văcărești a contribuit la degradarea sa în timp și poate i-a atras în mod indirect soarta sa tragică de a pieri sub buldozerele comuniste. G.M. Cantacuzino anticipa parcă acest pericol atunci când scria, în anii '30: *Fără nici o solidaritate cu capitala care se întinde lângă dânsa, prinsă în haina de rușine a unei pușcării, dărpănată și dezafectată din vechea ei măreție, Mănăstirea Văcărești s-a integrat în zărilor care înconjoară Bucureștii, cu plopii și cu coșurile de fabrici* (Cantacuzino, 1977).

Așadar în cazul mănăstirii Văcărești este vorba mai puțin de o desacralizare produsă în mod direct, cât de o *degradare a sacrului*, care aruncând edificiul afară din conștiința colectivă și din identificarea cu orașul i-a facilitat decăderea și apoi distrugerea.

Privind nu departe, peste graniță, în Rusia, putem avea o imagine a distrugerilor și degradărilor de biserici cel puțin egale cu cele de la noi. Iată ce comenta, în februarie 2008, arhitecta Mariana Celac despre chinurile la care au fost supuse spațiile ortodoxe moscovite în timpul prigoanei comuniste (Bibliografie web): *La fel de vizibilă este și dimensiunea distrugerilor la care a fost expus un fond construit excepțional, inițiat în secolul 10, cu pictură interioară și un fond unic de icoane de tradiție bizantină. Este un fond care a suferit o prigoană de o intensitate la rândul ei excepțională: catedrala moscovită -dinamitată în anii 30, clopotnițele –*

demolate, mari biserici împărțite prin planșee orizontale, convertite brutal în săli de sport, hale de fabrică sau depozite de legume și alcooluri, mănăstiri – devenite orfelinate pentru copii părinților executați în timpul mării terori, campamente de antrenament pentru KGB sau poligoane de execuție. Conversia spațiilor de cult a fost practică cu frenezie așadar și în afara lumii occidentale. Poate că exemplul moscovit oferă cel mai clar imaginea degradării spirituale și culturale pe care o aduce cu sine desacralizarea arhitecturii. În întreaga Rusie au fost distruse între 1917-37 24 000 de biserici, iar altele 120000 au fost transformate în magazine, grajduri sau cluburi (Bibliografie web). Tristă gândire așa-zis „economică” și „eficientă”!

În luna iulie 2008 am vizionat la Salonic, în Grecia, o impresionantă expoziție dedicată bisericilor din partea turcească a insulei Cipru și destinului acestora. Organizată în incinta Muzeului Culturii Bizantine din Salonic, expoziția înfățișa numeroase cazuri de biserici cu valoare arhitecturală și istorică excepțională (majoritatea în stil bizantin) distruse, aflate în stare de degradare, sau transformate în moschei, depozite de cereale etc. Expoziția își propunea să tragă un semnal de alarmă asupra a ceea ce este nu o însumare de cazuri izolate, ci un adevărat fenomen care amenință patrimoniul arhitectural, în zilele noastre, într-o perioadă în care sunt în vigoare atâtea *charte* și convenții internaționale de protecție a acestuia.

VI. 2. Bucureștii anilor '80 - spațiul sacru distrus sau mutilat

Pomeneam mai sus la soarta tragică a Mănăstirii Văcărești, căzută definitiv sub buldozere în anii 1984-86. Trista istorie a începerii demolărilor comuniste, care au mutilat fața Bucureștiului, se cunoaște. Luând ca pretext cutremurul din 4 martie 1977, mai-marii comuniști ai țării, conduși de demența lui Ceaușescu, au inițiat un dureros periplu de distrugere a tot ceea ce stătea în calea unor viziuni paranoice, și mai ales de radere de pe fața pământului a cât mai multe lăcașuri de cult. Cu costuri uriașe, atât materiale, cât mai ales spiritual-culturale, numeroase biserici au fost mutate din pozițiile lor inițiale și ascunse în spatele noilor fronturi megalitice de case clădite pentru "omul nou": biserica Mihai-Vodă, biserica Schitul Maicilor, biserica Sf. Ilie Rahova, biserica Sf. Ioan Nou, bisericile Olari, "Cuibu cu barză" și altele. Translatarea a transformat în mod neașteptat bisericile în spații de rugăciune "mobile", rupte de coordonatele sacralului ce le defineau în mod intrinsec - situație bizară, generatoare de haos, din punct de vedere

urbanistic, dar și ca reper axiologic. În majoritatea cazurilor, incintele cu anexe au fost distruse, bisericile fiind complet scoase din context. În alte cazuri, au căzut bisericile, rămânând, triste, doar zidurile ce le înconjuraseră: ca la Cotroceni sau pe insula Pantelimon. Sau nu a mai rămas pur și simplu nimic, ca în cazul: bisericii Enei (prima asupra căreia a căzut răzbunarea), bisericii Albă-Postăvari, bisericilor Spirea Veche, Izvorul Tămăduirii, Gherghiceanu, Sf. Nicolae Sârbi, Sf. Nicolae Jitniță, Olteni, Sf. Spiridon Vechi, Sf. Treime din Calea Dudești, Bradu Staicu (Leahu, 1995).

Este o campanie anti-creștină fără precedent pentru secolul XX și poate pentru alte secole din urmă. Cu atât mai teribilă cu cât se pun în slujba ei chiar și cei chemați, în mod oficial, să apere credința. Răspunsul Patriarhului Iustin Moiescu la apelul disperat de încetare a distrugerilor lansat de istoricul Dinu Giurescu este terifiant: *Mănăstirea Văcărești nu mai aparține de multă vreme bisericii. A fost, timp de 100 de ani, închisoare, proprietatea statului, așa încât chestiunea este de competența organelor respective. Ce vrei, domnule Giurescu, să se facă închisoare din nou? (...) Vorbiți de Cotroceni; este o fostă mănăstire pe care nimeni din generația noastră nu a cunoscut-o ca mănăstire.* (Leahu, 1996) Iată cât de importantă este menținerea funcțiunii! Și cum poate fi invocată lipsa acesteia în favoarea distrugerii, trecându-se peste valoarea istorică, culturală, artistică! De altfel, funcțiunea de închisoare a mănăstirii Văcărești a dat dementei puteri comuniste ideea amplasării pe locul ei a unui tribunal. Aici s-ar putea medita un moment despre compatibilitatea funcțională!

Din perspectiva studiului de față, ne putem întreba ce se întâmplă cu sacrul cu care un loc a fost investit după distrugerea sau mutilarea bisericii situate în acel loc. Platforma de beton rămasă în urma mănăstirii Văcărești mai are ea vreun atribut al sacralității? Dumnezeu a rămas ascuns undeva, inefabil, pe axul ceresc al acelui loc, sau a căzut sub lama buldozerelor? Bisericile translatate au fost mutate cu "sacru" cu tot sau acesta a rămas undeva pe carosabil, în locul de unde ele au fost dezrădăcinate? Poate să umple altceva golul lăsat de biserică Cotroceni sau de cea de pe insula Pantelimon sau suntem condamnați la a contempla pentru totdeauna absența lor apăsătoare? Răspunsul îl putem căuta doar în Evanghelie. *Acolo unde sunt doi sau trei adunați în numele Meu, sunt și Eu în mijlocul lor* (Matei, 18:20). În egală măsură putem spune însă și: *Acolo unde au fost doi sau trei adunați în numele Meu, am fost și Eu în mijlocul lor.* Am moștenit un prezent al bisericilor-monument ascunse în incinte de blocuri uriașe, cenușii - Dumnezeu este totuși acolo, atâta timp cât cineva le calcă pragul. Am avut un trecut al bisericilor ce ordonau orașul, creând însuși principiul de organizare al acestuia, ca în Bizanțul de odinioară - și Dumnezeu a fost în ele. Poate că merită să Îl rechemăm?

Fig.48-53. Câteva biserici din București care au suferit în perioada demolărilor comuniste. Mihai-Vodă, Schitul Maicilor (biserici translatate), incinta mănăstirii Antim (mutată), biserica Sf. Ilie Rahova (mutată), biserica Sf. Spiridon (distrusă și reconstruită în anii '90), biserica Sf. Ioan Nou (mutată)

Note la Capitolul VI

(I) zone din marile orașe spaniole sistematizate pe o schemă de tramă stradală rectangulară, cu crearea unor pături urbane modulare de dimensiuni similare numite *manzanas*. Cea mai cunoscută schemă de acest tip este cea concepută de urbanistul Ildefonso Cerdà pentru orașul Barcelona. (n. aut.)

CAPITOLUL VII. SCHIMBĂRI DE FUNCȚIUNE CU CARACTER TEMPORAR

În cadrul acestui capitol am extras situații aparte în care construcții cu destinația principală de spații de cult adăpostesc doar temporar alt tip de funcțiuni considerate compatibile cu cadrul dat, după care revin la funcțiunea inițială. Fiind vorba de o transformare efemeră și reversibilă a funcțiunii, care nu alterează în nici un fel spațiul original (sau îl alterează în mod minimal), în ansamblu nu se percepe o schimbare majoră, iar noua funcțiune poate aduce un suflu nou, complementar, dar aflat în armonie cu funcțiunea religioasă, care pune în valoare spațiul uneori uitat al bisericii. Cel puțin aceasta este ceea ce se dorește. Expoziții diverse, concerte și chiar piese de teatru sunt adesea găzduite de biserici. Uneori chiar și de cele ortodoxe, care însă fac o selecție mai drastică în privința conținutului acestor manifestări, conținut acceptat numai dacă este religios și în acord cu credința ortodoxă.

Pentru a menționa un exemplu din țara noastră, prezeint pentru început cazul *ferulei* catedralei evanghelice din Sibiu, folosită frecvent în ultimii ani ca spațiu de expoziție. În toamna anului 2007, în cadrul festivalului *In Between* organizat de către revista de arhitectură Arhitekt, aceasta a adăpostit expoziția dedicată operei arhitectului timișorean Radu Mihailescu.

Biserica Evanghelică (în germană *Evangelische Stadtpfarrkirche*) (Bibliografie web) este unul dintre cele mai reprezentative monumente medievale de stil gotic din Transilvania. A fost ridicată în secolul al XV-lea pe locul unei vechi basilici romanice, datând din secolul al XII-lea. În fața bisericii se găsește statuia episcopului Georg Daniel Teutsch (1817-1893) ridicată în 1899. Interiorul bisericii este în stil gotic, cu bolti arcuite și pietre funerare pe pereții din nord. Construcția este dominată de turnul cu o înălțime de 73,34 m, unul dintre cele mai înalte în Transilvania, cu patru turnulețe pe colțuri, semn că orașul avea drept de condamnare (*ius gladii*, literal "dreptul sabiei"). Partea cea mai veche a edificiului, așa cum reiese și dintr-un document din 1371, era corul, dar foarte probabil se definitivase și planul bazilical al bisericii, inclusiv transeptul. Tot atunci începuse construcția turnului, ridicat doar până la înălțimea etajelor inferioare. La începutul secolului al XV-lea au fost înălțați pereții navei centrale cu 2,60 metri, iar navele laterale au fost lărgite. În 1448 a început amplificarea spre vest a bisericii, prin construcția nartexului care a primit denumirea cunoscută azi - **ferula**.

Ferula a fost despărțită de corpul central al bisericii în 1853 pentru a fi un loc pentru ceremonii mai intime. În Ferulă există o galerie de 67 de

lespezi funerare, unice în România.

Până spre mijlocul sec. XVIII personalitățile marcante ale orașului erau îngropate în biserică. Acest obicei a fost interzis în 1796 singura excepție fiind a baronului Samuel von Brukenthal. Cele mai vechi lespezi sunt ale lui Georg Hecht (1496) și Nicolaus Proll (1499), urmate de Mihnea Vodă cel Rău (1510) ucis în fața bisericii.

În ferulă se mai păstrează vechiul amvon de piatră din 1520 realizat de sculptorul Andreas Lapidida, o cristelniță de marmură din sec. XVII, altarul de la Dobârca, precum și alte obiecte bisericești. Este interesantă preluarea denumirii de "ferulă" pentru acest separeu al spațiului de cult. Dicționarul explicativ al limbii române (www.dexonline.ro) indică:

FERŪLĂ *s.f.* 1. (*Ant.*) Baston care constituie simbolul demnității sacerdotale. 2. Cărbă episcopală medievală. [< lat., it. *ferula*, cf. fr. *fêrule*].

Extrapolarea acestui termen pentru un spațiu architectural poate trimite cu gândul la faptul că acest spațiu este destinat unor personalități religioase sau chiar din viața civilă. Ideea Revistei *Arhitect* (2007) de a organiza în acest spațiu expoziția dedicată operei arhitectului timișorean Radu Mihailescu este benefică, reușind să pună în valoare, printr-o stimulare reciprocă, atât opera acestuia, în mare parte dedicată construcțiilor religioase, memoriale și simbolice, cât și spațiul ferulei, altminteri vizitat doar ocazional de către cei care pătrund în Biserica Evanghelică. Amenajarea expoziției a urmărit să sugereze o paralelă între panourile viu colorate, cu o proporție oarecum "gotică" și fundalul sobru al bisericii, pe care se disting cele 67 de lespezi funerare - un contrast cromatic și formal bine-venit pentru perceperea spațiului.

Ferula Bisericii Evanghelice din Sibiu, cu expoziția dedicată operei arhitectului timișorean Radu Mihailescu, octombrie 2007 (fig. 54,55,56)

VII.1. Refolosirea temporară a spațiului de cult creștin. Funcționare. Compatibilitate

Fără îndoială că este preferabilă funcțiunea care poate coexista cu cea de cult, fără să anuleze posibilitatea de a utiliza spațiul ca biserică. Expozițiile pe teme variate pot satisface acest deziderat, cu amendamentul că trebuie concepute în așa fel încât să distragă cât mai puțin atenția de la activitatea principală a bisericii, care este aceea de serviciu divin și meditație (participare la slujbele religioase după un program stabilit sau rugăciune individuală în lipsa acestora). Un aparent paradox care se cere abordat cu grijă și subtilitate.

În ceea ce privește funcțiunile care nu pot coexista simultan cu serviciul religios (concerte etc.) conținutul acestora va depinde fără îndoială de gradul de permisivitate al bisericii ce le găzduiește. În bisericile ortodoxe, datorită tradiției de a se cânta doar folosind vocea umană, nu se organizează concerte instrumentale, însă adesea întâlnim concerte corale de mare frumusețe și complexitate. Acestea se desfășoară de cele mai multe ori după un program "artistic", fără a avea legătură cu serviciul religios. Religia catolică și cea evanghelică acceptă în general în biserici și spectacole instrumentale, combinate cu cele corale, iar uneori și muzică laică, aleasă astfel încât să fie compatibilă cu solemnitatea spațiului. Conciliul *Vatican II* a lăsat în general în sarcina unităților bisericești teritoriale stabilirea

manifestărilor considerate cele mai potrivite pentru cult, considerându-se că fiecare regiune are tradiții locale care se cer încurajate.

Deși lucrarea de față se referă doar la spații dedicate religiei creștine, semnalăm și o tendință observată în cazul mai multor sinagogi din Ardeal și Banat: fiind în administrarea unor comunități puțin numeroase care nu le mai pot întreține, acestea au devenit săli de concerte, închiriate pentru diverse evenimente artistice.

Comunitatea evreiască locală poate încheia contracte de comodat, prin care beneficiarul nu plătește chirie, în schimb se angajează să restaureze clădirea. Așa sunt sinagoga din Târnăveni, închiriată Fundației culturale Târnava Mică și sinagoga din Timișoara, închiriată de doi ani Societății Filarmonice. Sinagoga din Cetate (din Timișoara) este o clădire-monument de arhitectură, constituind o contribuție a curentului romantic la arhitectura orașului, cu un farmec special. Ridicată între anii 1863-1865 după proiectul arhitectului vienez Ignatz Schuhmann, clădirea aparține unui stil eclectic, ce evocă prin aluziile la stilul maur vechea comunitate a evreilor spanioli (sefarzi). Sinagoga a decăzut în perioada comunistă, concomitent cu fuga majorității evreilor rămași în oraș după al doilea război mondial. În prezent sinagoga aparține Federației Comunităților Evreiești din România a fost în restaurare pentru mai mulți ani. A fost redeschisă pentru prima dată după 20 de ani, în septembrie 2005, când a găzduit un concert organizat de Filarmonica din Timișoara. Anul acesta (2022) sinagoga a avut parte de o reînnoire fastuoasă, care îi reafirmă funcțiunea și vocația de cult (Bibliografie web)

VII.2. Studiul unor exemple - analiză

Am ales trei exemple diferite ca abordare, pe care le-am considerat reprezentative pentru eleganța cu care noile funcțiuni se așează în spațiul de cult, pentru felul cum îl umplu. Acestea sunt prezentate în cadrul prezentei anexe.

Două dintre spațiile menționate: biserica Sfânta Irina din Constantinopol (în care s-a organizat în iulie 2005 expoziția operei arhitectului madrilen Alberto Campo Baeza) și biserica cetății Cisnădioara (care găzduiește frecvent spectacole de teatru în cadrul diverselor festivaluri sibieni) ar putea fi considerate improprii, în sensul că este vorba de spații în care nu se realizează servicii de cult religios în mod curent. Cu toate acestea, prin arhitectura austeră, neîncărcată de accesorii suplimentare și, nu în ultimul rând, prin tradiția pe care o reprezintă ca exemple istorice de referință, le percepem fără discuție ca fiind spații de cult. Dincolo de convenția arbitrară care a transformat-o într-un muzeu, pentru orice creștin Sfânta Irina este o biserică și poate doar o mutilare extrem de gravă să facă

un astfel de spațiu să devină irecognoscibil ca atare. O astfel de construcție posedă atributele primordiale care să permită localizarea sa în domeniul sacrului: prin **spațialitate, tradiție și autenticitate**.

Este meritul culturii bizantine și creștine în general că a reușit să creeze modele arhitecturale asociate intrinsec funcțiunii religioase, chiar și multă vreme după ce aceasta a încetat propriu-zis să mai existe. Printr-o metaforă am putea spune că acest fel de biserici își continuă viața dincolo de oprirea arbitrară a activității impusă de un context oarecare și continuă "să se roage pentru sine", după o frumoasă expresie ortodoxă.

În iulie 2005 vizitam la Istanbul, în cadrul celui de-al XXII-lea congres internațional al Uniunii Internaționale a Arhitecților, expoziția dedicată operei arhitectului madrilen Alberto Campo Baeza, organizată în spațiul copleșitor al bisericii Sfânta Irina. O onoare sau, poate, o binecuvântare pentru acest arhitect care și-a început cariera cu un discurs ce făcea apel la modestie, la căutarea febrilă a unei arhitecturi albe, pure, lipsite de infatuare. Poate un fel de liturghic, săvârșită altfel?

Biserica Sfânta Irina din Constantinopol (sec. IV) transformată în expoziție de arhitectură a operei arhitectului Alberto Campo Baeza, iulie 2005 (fig. 57. 58)

Biserica San Maurizio din Veneția (sec. XIX- construcția actuală) găzduind o expoziție de instrumente muzicale de epocă, octombrie 2006 (fig. 59-62)

În toamna anului 2006 am vizitat o expoziție de instrumente muzicale din epoca barocă, găzduită de biserica San Maurizio, amplasată în cartierul San Marco din Veneția. Sistemul discret de expunere, modul de amplasare al exponatelor cât și, nu în ultimul rând, eleganța lor intrinsecă făceau obiectele să apară ca așezate firesc în spațiul bisericii, fără să perturbe în vreun fel serviciul religios sau pe credincioșii veniți să se roage. Expoziția apare ca un eveniment complementar funcționării obișnuite a bisericii, care îmbogățește cadrul cultului religios. Ulterior am aflat că, de fapt, în biserică nu se mai țin slujbe religioase, aceasta devenind Muzeu al Muzicii.

Biserica San Vidal din Veneția (sec. XVIII), găzduind periodic concerte de Antonio Vivaldi și o expoziție permanentă de instrumente muzicale, iulie 2022 (fig. 63)

Al treilea exemplu analizat este cel al bisericii cetății Cisnădioara, transformată în sală de teatru pe durata Festivalului de Teatru de la Sibiu din mai-iunie 2006. Biserica evanghelică consacrată Sfântului Mihail, consemnată într-un document scris datat 20 noiembrie 1223 este cu siguranță cea mai veche biserică romanică din România. Biserica a fost ridicată pe vârful unei coline și înconjurată de ziduri de incintă - cea mai veche cetate țărănească din Transilvania și unul dintre cele mai vechi monumente romane, asemănătoare cu unele biserici burgunde de secol

XII. Așadar, un cadru excepțional pentru piesa montată, aflat în armonie cu căutările din domeniul teatrului experimental. Funcțiunea temporară este destul de "îndrăzneță" și oarecum de neimaginat într-un lăcaș de cult în funcțiune, în care liturghiile se săvârșesc periodic. În acest caz, însă, biserica fiind practic dezafectată, noua funcțiune îi dă viață pentru o vreme, fără a produce transformări ireversibile ale spațiului - deci păstrându-i șansele de a reveni la stadiul de lăcaș de cult.

Este de semnalat cu această ocazie situația bisericilor săsești fortificate în general. Extrem de numeroase și de valoare arhitecturală remarcabilă, cele mai norocoase dintre acestea sunt în administrarea unor comunități compuse din sași bătrâni și foarte puțini, care fac un efort pentru a veni duminica la liturghia ținută de un preot care are în custodie trei-patru sate situate la distanțe considerabile. Dar majoritatea nu au nici măcar această șansă, fiind practic dezafectate. Concerte de muzică instrumentală de diferite tipuri au devenit un obicei pentru folosirea spațiului acestora (festivaluri de tineret etc.), iar inițiativele în acest sens continuă. Este o situație în care găsirea unor funcțiuni complementare, compatibile cu spațiul de cult și reversibile, se impune pentru a salva aceste construcții, pentru a le trezi la o viață nouă. Fiind vorba de un fenomen de amploare, se cer atât o strategie generală de refuncționalizare, cât și cunoașterea particulară a fiecărui caz în parte.

Biserica cetății Cisnădioara, sec. XIII, transformată în sală de teatru, iunie 2006
(fig. 64-65)

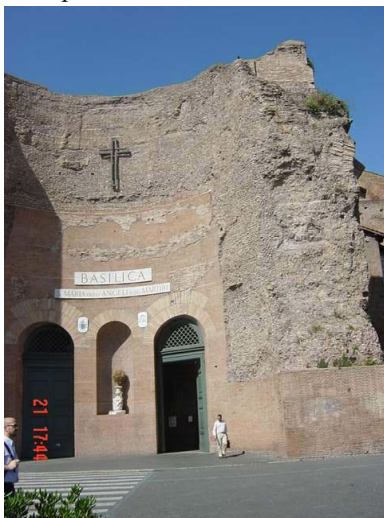
CAPITOLUL VIII. BISERICI ÎN SPAȚII CU ALTĂ FUNCȚIUNE ÎNȚIALĂ

Din motivele la care am făcut referire mai pe larg în cursul capitolului al IV-lea (biserici neîncăpătoare pentru numărul de credincioși care le ocupă, insuficiența rezolvării unor cerințe de siguranță în exploatare în spațiile de cult), dar și din alte motive (dorința de a comunica cu societatea civilă, adaptarea unor spații deja existente la cerințele unor comunități care nu își pot încă permite zidirea unor biserici noi etc.), au apărut în practică situații în care cultul creștin și-a însușit cele mai surprinzătoare spații, transformându-le în biserici ad-hoc. Dacă pentru catolici este un fapt consacrat ca marile reuniuni să se desfășoare în piețe publice sau spații generoase (întâlnirile anuale ale tinerilor de la Taizé folosesc astfel de spații, dar și piața San Pietro din Roma devine periodic un spațiu de cult în aer liber cu ocazia marilor sărbători creștine), se pot găsi multe exemple interesante și în lumea ortodoxă, prin definiție mai reticentă la schimbări, mai atentă la semnificațiile tradiționale. De multe ori comunitățile de emigranți ortodocși din țări occidentale (ca și alte comunități aflate în aceeași situație) sunt nevoite să își desfășoare slujbele în spații improvizate sau alternativ cu alte culte, în biserici comune. Dau aici exemplul bisericii ortodoxe din Barcelona, situată pe bulevardul Roma din centrul orașului, amenajată într-un fost garaj. Un simplu iconostas și câteva icoane au fost suficiente pentru ca ea să poată fi identificată drept biserica ortodoxă. Este interesant deasemenea exemplul bisericii românești din Madrid, spațiu catolic la origine, folosit acum alternativ de mai multe culte (printre care și ortodocșii români) după un orar prestabilit.

Nu întotdeauna credincioșii dispun de o biserică în adevăratul sens al cuvântului. Și totuși, *"acolo unde sunt doi sau trei adunați în numele Meu, sunt și Eu în mijlocul lor"* (Matei, 18:20). Adică Biserica lui Hristos este de fapt peste tot, începând cu inimile noastre. Îmi aduc aminte de o mărturie impresionantă a unui deținut-preot care supraviețuise infernului comunist din închisoarea Pitești, consemnată într-o carte dedicată acestui fenomen, care spunea că atunci când vrei să slujești lui Dumnezeu, ca preot, nu îți trebuie decât un altar. Un perete, sau chiar spinarea unui deținut culcat. (Matei, 2008) Până într-atât se poate esențializa/abstractiza funcțiunea de biserică.

VIII.1. Prezentarea câtorva situații

Într-un capitol anterior (II.2.3.) făceam referire la instalarea primelor biserici creștine în monumente ale Antichității - uneori preluând și transformând încărcătura de sacru a fostelor temple sau masolee, alteori pur și simplu din rațiuni utilitare. Prezint din nou exemplul bisericii *Santa Maria degli Angeli e dei Martiri* din Roma, comandată lui Michelangelo și amenajată într-o parte a complexului termelor lui Dioclețian. Reiau acest exemplu, fără a mai insista asupra datelor istorice, însă cu observația că spațiul interior creat în urma intervenției arhitecturale este perceput ca spațiu de cult creștin prin excelență, fosta funcțiune practic nemaicittindu-se. La exterior însă, zidăria groasă de cărămidă, cu intrarea amănajată în cadrul unei exedre de mari dimensiuni, sugerează intrarea într-un spațiu mai amplu, mai special decât cel al unei biserici obișnuite.

Biserica *Santa Maria degli Angeli e dei Martiri* din Roma (fig.66,67)

Dar nu numai Antichitatea a generat astfel de situații. Transformări ale unor clădiri cu funcțiuni diverse în spații de cult au loc și în perioada contemporană. În țara noastră am întâlnit exemple interesante de spații variate preluate pentru a asigura funcțiunea de biserică. Prezint aici în imagini situația unui imobil de locuințe colective din Brașov (fig. 60,61), unde biserica este adăpostită la unul dintre etaje. Imaginea clădirii este aceea a unei case transilvănene robuste de secol XIX sau început de secol XX. Odată cu introducerea funcțiunii de cult, volumul casei a fost extins la etaj și mansardă cu un turn care sugerează funcțiunea de biserică, rezultând în

ansamblu un hibrid arhitectural care exprimă destul de clar către exterior modul real de utilizare al clădirii. Nu cunosc cauzele care au condus la această soluție arhitecturală, se poate doar presupune că ele sunt de natură economică în mare parte, reușindu-se cu costuri reduse amenajarea unei biserici într-un cartier de case noi (din perioada socialistă) în majoritate. Punctăm în orice caz modul unic în care coabitează în același imobil două funcțiuni diferite: locuirea și cultul (ortodox).

Tot surprinzătoare este amenajarea bisericii Sfinții Pantelimon și Ermolae din Mangalia (fig. 62, 63) în parterul unei clădiri cu destinație turistică de pe faleză (fost hotel sau vilă proiectat într-un elegant stil modernist interbelic), apoi dezafectată și aflată astăzi într-o stare de degradare accentuată. Fotografiiile prezentate sunt făcute în vara anului 2005, ulterior este posibil ca biserica să își fi găsit un adăpost mai potrivit. Într-o stațiune turistică, populată inegal în decursul anului, până și biserica a funcționat sezonier!

Imaginile vorbesc în orice caz despre posibilitatea de renaștere a unor clădiri cu valoare arhitecturală, pe nedrept lăsate în paragină.

Biserică ortodoxă în imobil de locuințe, Brașov, imagini din 2007 (fig.68, 69)

Ideii alăturării funcțiunii de cult cu spațiile industriale i-am dedicat subcapitolul următor. Aici semnalez cazul unei clădiri care face parte din complexul centralei electrice din Anina (Banat) - complex în care clădirea principală are o valoare inestimabilă, atât din punct de vedere arhitectural, cât și prin faptul că înglobează echipamentele originale. Clădirea la care mă refer, o construcție mai modestă din ansamblu, a fost transformată în biserică baptistă. Spațiul simplu, acoperit clasic în două ape, lipsit de compartimentări dificil de înlăturat, s-a dovedit un bun adăpost pentru o

congregație care vede în biserică în principal o casă de rugăciune și întruniri.

Biserică ortodoxă în construcție turistică dezafectată, Mangalia, imagini din 2005 (fig.70, 71)

Biserică baptistă în clădire industrială, Anina (Banat), fotografie din 2007 (fig.72)

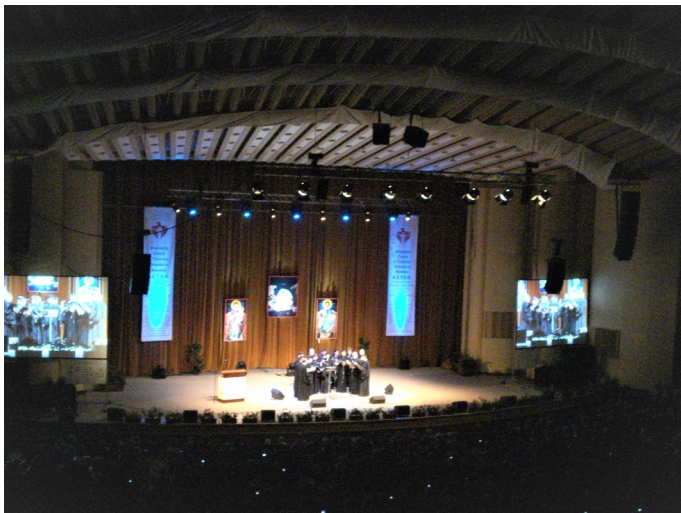
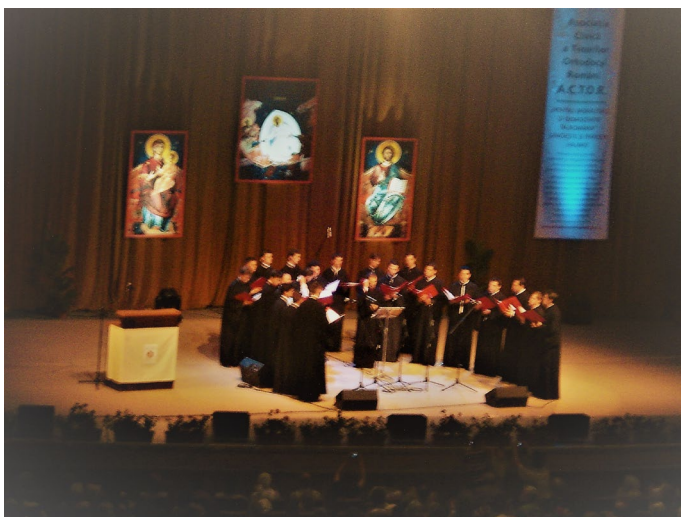
Aducând în discuție o scară arhitecturală mult mai mare, dedicată unei mulțimi de utilizatori de ordinul sutelor și chiar miilor, ne putem referi la întâlnirile ecumenice de tineret păstorite de călugării de la Taizé, care au loc în diferite orașe din Europa și din lume, unde se adaptează de multe ori spații industriale, hale, spații de expoziție etc. în care se oficiază serviciul divin. Un exemplu pe care l-am observat personal este acela al pavilioanelor *Feriei din Plaça Espanya* (în Barcelona, dedicate în principal târgurilor de

tot felul), care au găzduit slujbe religioase, rugăciuni comune și discuții la întâlnirea ecumenică a tinerilor din anul 2000 (decembrie). Comunitatea de la Taizé, care militează pentru înțelegere între oameni, apropiere și aplicarea principiilor creștine, în ciuda limitelor impuse de apartenența la religii diferite, a generat un adevărat fenomen în rândul tinerilor în ultimii 15-20 de ani. Cei care au participat la aceste întruniri se întorc în general cu impresii pozitive în sânul bisericilor lor, nefiind vorba atât de militarea pentru ecumenism, cât mai degrabă de căutarea unei unități în rugăciune și credință. Preoții din parohiile ortodoxe de la noi încurajau de obicei participarea tinerilor la aceste întruniri.

Taizé se află în Franța, în sudul Burgundiei. Povestea locului merge în urmă cu câteva decenii, când fratele Roger fonda în 1940 o comunitate ecumenică internațională. Frații sunt angajați pentru întreaga viață să împartă bunurile materiale și spirituale, în celibat și într-o mare simplitate a vieții. Astăzi comunitatea numără cam o sută de frați, catolici și de diverse origini evanghelice, provenind din peste 25 de țări (Bibliografie web).

Aici se prezintă acest fenomen religios din perspectiva funcționalității, observând faptul că atunci când este nevoie de spații de cult de mari dimensiuni, clădirile industriale, sălile de sport sau spectacole sunt primele care pot oferi capacitatea necesară. Ele se transformă ad-hoc în biserici uriașe, ceea ce este, în fond, impresionant.

Am încercat însă și acasă un sentiment similar, atunci când am asistat la concertul de muzică bizantină organizat la Sala Palatului din București cu prilejul Înălțării Domnului, în 2008. Cu acest prilej au urcat pe scenă coruri ortodoxe din România, Serbia, Rusia și Grecia, creând o atmosferă despre care nu pot să spun că era "de spectacol", ci mai degrabă "de liturghie", mai ales atunci când sala întreagă a intonat cântarea tradițională "Hristos a înviat". Până și Sala Palatului, cu toată conotația de ateism pe care i-o imprimaseră zeci de congrese și întruniri ale partidului comunist, a putut deveni biserică, ceea ce vorbește de la sine despre multitudinea de posibilități pe care le poate deschide cultul creștin. Tot Sala Palatului a trecut printr-o altă conversie funcțională temporară în timpul cutremurului devastator din 4 martie 1977, când a devenit ad-hoc adăpost pentru locuitorii Bucureștiului care își părăsiseră locuințele, fugind din calea cutremurului. (Dușoiu, 2021). Acest fapt demonstrează potențialul de transformare al unor astfel de spații în situații de criză.

Imagini din timpul concertului de muzică bizantină de la Sala Palatului din București, iunie 2008, (fig.73, 74

Închei acest subcapitol cu un exemplu de intervenție mai elaborată asupra unui spațiu industrial, în care s-a inserat o biserică pe baza unui proiect de arhitectură destul de complex. Biserica se numește *Grace Place Episcopal Church* și se află la Chicago, în Statele Unite ale Americii (Robert, 2003). Fosta clădire industrială este o imprimărie, denumită *Printers Row*, care a fost construită la sfârșitul secolului al XIX-lea. Laurence Booth și *Paul Hansen and Associates* au fost solicitați să realizeze proiectul care a transformat spațiul în biserică, combinată cu alte câteva funcțiuni de tip comunitar. Arhitecții au fost conștienți că aveau de întâmpinat dificultăți funcționale și simbolice, așa încât au optat pentru o intervenție simplă, relativ discretă, fără inovații tehnice deosebite. Ei au susținut însă în egală măsură faptul că vechile fabrici au un anume sens al permanenței și austerității. S-a luat decizia de a instala biserica la primul și al doilea nivel al fabricii, pentru ca aceasta să beneficieze de spații cu dublă înălțime și lumină zenitală, spațiul interior fiind transformat prin inserarea unui perete oval înconjurător. S-a mizat pe grandoarea spațiului obținută prin: forma ovală, repetiția ritmică a grinzilor, folosirea cărămizii și a lemnului aparent. Parterul - spațiu liber și flexibil - a devenit hol de recepție și expoziții.

Idea spațiului de cult creștin amenajat într-o clădire industrială este așadar deja pusă în practică cu câteva zeci de ani în urmă. Subcapitolul VIII.3. dorește să demonstreze pertinența acesteia.

VIII.2. Biserici și spații memoriale în gări și aeroporturi

Am dedicat un subcapitol aparte acestui tip de spații de cult pentru că ele se constituie într-o categorie bine definită și există suficiente exemple care merită prezentate. Obiceiul omului de a-și face cruce și a spune "Doamne ajută" când pornește la drum ține de o trăire ancestrală și simplă în același timp. Capelele din gări își găsesc așadar un loc firesc și nepretențios. Să spui o rugăciune și apoi să pleci la drum.

Ajunsă la Salonic de sărbătoarea sfinților Petru și Pavel (2008), nu am putut ignora mica biserică adăpostită chiar de incinta holului central al gării, în care ardeau numeroase lumânări. Din interior - un spațiu ortodox prin excelență, adaptat la dimensiunile impuse în plan și pe verticală, acoperit cu bolți încrucișate și arce cu deschidere mare. Din exterior, adică din holul central al gării, o intrare simplă și discretă, funcțiunea de cult fiind mai degrabă sugerată de cele câteva icoane amplasate în afară, ca semnal. Și totuși, o biserică în sine, cu viață proprie, îmbrăcată în haina mării sărbători.

Capela din cadrul gării din Salonic, Grecia, fotografii din iunie 2008 - intrarea și imagine de interior (fig.75, 76)

Capela multiconfesională din cadrul gării din Zürich, Elveția, imagine din iulie 2008
(fig.77)

Capela catolică din aeroportul Ezeiza din Buenos Aires, Argentina, imagine din septembrie 2008 (fig.78)

Mai straniu, mai șocant într-un fel mi s-a părut cazul capelei multiconfesionale a gării din Zürich, în Elveția. Spațiu dedicat mai multor

religii, printre care cea creștină, musulmană, iudaică, aceasta se vrea un loc ecumenic de reculegere, în care să se poată închina până la urmă orice om credincios. Din păcate tocmai această pretenție de imparțialitate, de toleranță, distruge orice identitate arhitecturală sau simbolică a spațiului, acesta nereușind să fie, în final, mai mult decât o cutie placată cu gips-carton cu care nu se mai identifică nimeni. În plus, cu siguranță că se pot găsi oricând alte religii care să se simtă excluse.

Un spațiu de cult bine definit în raport cu dimensiunile și constrângerile cărora a trebuit să le răspundă am descoperit în cazul capelei catolice din cadrul aeroportului Ezeiza din Buenos Aires, Argentina. Deși simplu, realizat cu materiale contemporane modeste, spațiul reușește să impună câteva principii: axialitate, parcurs gradat, altarul perceput ca punct culminant.

Un caz mai special, pe care țin totuși să îl prezint aici, deși mai mult decât spațiu de cult este un spațiu prin excelență al memoriei, este acela al Memorialului recent construit în incinta gării Atocha din Madrid, în Spania. Memorialul este dedicat victimelor unui tragic eveniment recent: atentatul terorist de la 11 martie 2004, petrecut chiar în vecinătatea gării. Spațiul de reculegere, deși nu este propriu-zis un spațiu religios, impresionează prin abordarea simbolică și percutantă: încercarea de a anula tot ce înseamnă limite, muchii într-o mare de albastru; orientarea pronunțată către o verticală aducătoare de lumină. Atitudinile personajelor pe care le-am surprins în fotografie trădează respectul, interiorizarea, reculegerea.

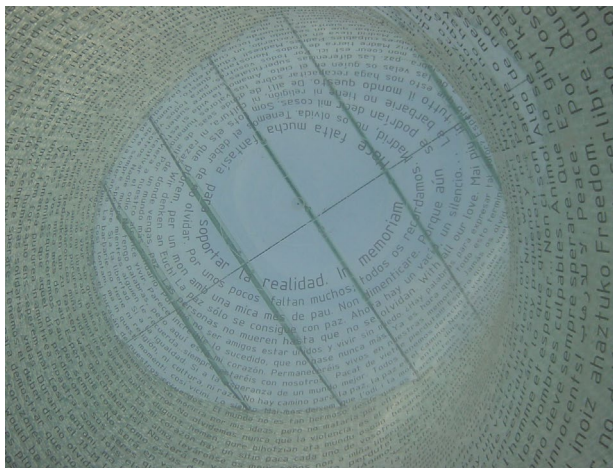
Comandat de Primăria Madridului și de rețeaua spaniolă de căi ferate RENFE, monumentul a fost proiectat de firma *FAM Arquitectura y Urbanismo S.L.* - arhitecți Esaú Acosta, Mauro Gil-Fournier, Raquel Buj, Miguel Jeanicke and Pedro Colón de Carvajal, rezistență: *Schlaich, Bergermann und Partner* (SBP), Fhecor, instalații: *Urculo Ingenieros. Comacal*, fiind inaugurat în 2007. (Bibliografie web)

Structura monumentului este o noutate absolută: blocuri masive de sticlă legate cu un adeziv transparent, fără susținere suplimentară. Vârful structurii este compus din 5 grinzi de sticlă, care suportă 12 plăci de sticlă. Blocurile sunt făcute din sticlă cu borosilicați și turnate în forme rotunde, din asamblarea formelor cărora s-a putut crea cilindrul exterior. Sticla a fost tratată termic pentru a i se crește puterea mecanică.

Proiectul monumentului a fost prezentat la primul concurs de idee sub sloganul: *lumina dedică câte un moment al zilei fiecărei persoane absente.*

Mai târziu, autorii explică mai mult din intențiile lor: *monumentul se naște din măruntaiele gării, din locul însuși al durerii, și ca un strigăt de speranță, vrea sa fie văzut de întregul Madrid. Proiectul oferă dubla lectură*

a unui loc inaccesibil contemplat de privirea deschisă a orașului și de ascultarea tăcută din interiorul gării. În relația sa cu exteriorul, monumentul este forța momentului oprit în loc pentru a deveni etern.
(Bibliografie web)

Memorialul victimelor atentatului din 11 martie, gara Atocha, Madrid, imagini din august 2007 (fig.79, 80)

VIII.3. Sugestii arhitecturale de conversie a unor spații în biserici de cult ortodox

Definim în deschiderea lucrării termenul conversie ca *schimbarea de folosință a unei proprietăți*. (Bucher, 1996) Această schimbare de uz se produce atunci când funcțiunea existentă se dovedește inefficientă și nu mai există condiții de a fi menținută. Conversia este de multe ori unica șansă de supraviețuire a unor ansambluri arhitecturale valoroase, emblematice din punct de vedere arhitectural și istoric. În România conversia arhitecturală a industriei se practică exclusiv ca răspuns la inițiativele unor întreprinzători particulari, pe baza unor analize care de cele mai multe ori iau în considerare doar factorul de piață. Astfel încât clădiri industriale declarate monument nu au altă șansă decât să devină *mall*-uri, *supermarket*-uri și în general dotări de comerț și servicii. Din fericire, ultimii ani au adus, totuși, și intervenții remarcabile de conversie în țara noastră, cu caracter cultural și nu numai, dintre care amintesc: *The Ark*, fosta Bursă a Mărfurilor din București, Fabrica de Pensule din Cluj, hotel Caro din București, Uzina de Apă din Suceava etc. Este de dorit ca acestea să nu rămână simple exemple izolate, ci să creeze în timp o direcție către reabilitarea sustenabilă, rezilientă a patrimoniului industrial.

Prin masa și dimensiunile lor, prin calitățile arhitecturale deosebite ale spațiului lor extrem de flexibil și structura proiectată pentru a rezista la eforturi mecanice mari, edificiile industriale oferă un vast câmp de mișcare arhitectului dispus să se aplece către domeniul conversiei clădirilor. Adăugând la aceasta fenomenul fabricilor dezafectate - fiindcă era industrială care tocmai s-a încheiat ne-a lăsat un număr uriaș de construcții cu calități spațiale și de rezistență remarcabile, este firesc să ne punem problema adaptării acestora la funcțiunile cerute de vremurile noastre, salvând astfel un patrimoniu valoros.

Patrimoniul industrial a numeroase țări impresionează prin cantitate, dimensiuni și, nu rareori, valoare arhitecturală. Ca o caracteristică generală, construcțiile industriale ale secolelor XIX-XX sunt spații vaste, deschise, separate în travei prin stâlpi și grinzi. Cele mai vechi au deasemenea deschideri mari în comparație cu posibilitățile materialelor din care sunt făcute (pereți de cărămidă sau piatră, stâlpi din fier turnat, planșee de lemn).

O dificultate generală a intervențiilor pe clădiri de acest tip sunt dimensiunile foarte mari ale acestora, greu asimilabile unor funcțiuni de alt tip, care de obicei necesită spații la altă scară. Există o serie de funcțiuni care prin definiție cer acest gen de spații, cum ar fi târguri, expoziții, chiar și *mall*-uri (introduc aici și propunerea referitoare la funcțiunea religioasă. Când este vorba însă de muzee, săli de spectacole, locuințe, hoteluri etc. diferența de scară este intrinsecă și greu de rezolvat. Chiar și pregătirea

arhitecților în acest domeniu este recentă. După cum susține Șerban Cantacuzino, dacă acum 30 de ani puțini arhitecți dintre numele internaționale cele mai cunoscute se pricepeau la reabilitări în general și la conversii industriale în particular, acum de acest domeniu sunt legate nume ca Rogers, Stirling, Martorell, Bohigas, Mackay. (Cantacuzino, 1989)

Este interesant de observat că în multe cazuri aceste conversii sunt subvenționate de autorități, făcând parte din programe integrate de amenajarea teritoriului.

În majoritatea țărilor europene investițiile private sunt dirijate de către administrația locală, astfel încât imaginea ansamblului arhitectural să nu aibă de suferit și funcțiunea propusă să fie compatibilă cu clădirea - în plus se militează pentru păstrarea componentelor procesului tehnologic și încadrarea lor în noua propunere, pentru însușirea spațiului arhitectural de către o nouă comunitate etc. De multe ori se preferă funcțiuni culturale, fostele fabrici devenind adevărate focare de comunicare și cunoaștere, uneori legate între ele în rețele de informații.

Tendința de a transforma **industria în cultură** a luat o remarcabilă amploare în ultimii ani în țările occidentale: fostele fabrici au devenit astăzi mai ales centre culturale și sportive, fiind animate de o energie nouă. Cândva în anul 2001 foloseam următoarea enumerare - deducție simbolică drept logo al proiectului colectiv prezentat la concursul de idei organizat pentru transformarea unei fabrici de pe Costa Brava, din Spania în centru cultural și sportiv: *industrie - producție - proces repetitiv - tehnică - spațiu industrial - reuniune de persoane - idei - valori - cultură*. (1)

Într-o comunicare anterioară pe teme de arheologie industrială (2) propuneam **10 principii** sau recomandări pentru arhitecții care fac un proiect de conversie pe o clădire industrială:

1. documentarea și informarea asupra obiectivelor industriale; conștientizarea valorii patrimoniului industrial;
2. integrarea într-un circuit de obiective de patrimoniu; conectarea printr-o rețea cu alte obiective compatibile din zone industriale învecinate sau nu;
3. căutarea unei funcțiuni compatibile – în funcție de: necesitățile zonei, gabaritul construcției industriale, reprezentativitatea arhitecturală etc...
4. integrarea elementelor procesului tehnologic în noua intervenție;
5. reutilizarea echipamentelor și materialelor de construcție;
6. etapizarea intervenției – extindere compatibilă acolo unde este necesar;
7. intervenție minimă acolo unde este posibil;
8. reducerea scării spațiului prin elemente apropiate de scara umană;
9. crearea unor repere care fac spațiul inteligibil și ușor de parcurs;
10. însușirea spațiului transformat de către o nouă comunitate

Este de observat faptul că aceste principii sunt în mod special compatibile cu funcțiunea religioasă.

Semnalez și aici faptul că dacă fabricile s-au putut transforma cu succes în clădiri culturale, ele sunt deasemenea adaptabile funcțiunii religioase. Exemplele și alăturările de imagini ce urmează vin în sprijinul acestei afirmații. Afinitățile dintre cele două tipuri de funcțiuni sunt atât la nivel spațial și volumetric (majoritatea hălelor se secol XIX și început de secol XX adoptă planul basilical), cât și formal (paramentul aparent de cărămidă cu decorație specifică) și nu în ultimul rând simbolic - o masă de oameni care muncesc este compatibilă cu una de credincioși care se roagă, *ora et labora* fiind de altfel dimensiunile consacrate ale vieții sfințite.

Paralelele vizuale prezentate în continuare nu ilustrează niște soluții în sine, ci doar intenția de a demonstra marea compatibilitate și chiar asemănare dintre cele două tipuri de construcții.

Am fost probabil printre ultimii oameni care au avut șansa să fotografieze moara Olmazu din București în august 2007. În toamna aceluiași an, construcția nu mai exista - nefiind declarată monument, a fost demolată cu acte în regulă pentru a face loc cine știe cărei viziuni imobiliare. A doua moară ca vechime din București, existentă în 1865, moara a fost înființată de frații G. și N. Zahariad Olmazu. A funcționat până în 1989 când a fost închisă. La data când o fotografiam, nu am știut că era pentru ultima oară când o aveam în fața ochilor. Proporția elansată și elegantă, paramentul cu cornișa și ancadramele decorate subtil și mai ales spațiul interior multinavat, sprijinit pe stâlpi și grinzi din lemn masiv de stejar făceau din moara Olmazu o cădire cu calități arhitecturale remarcabile. Prin alăturarea cu imaginea catedralei *Santa Maria Assunta* din Torcello, bazilică bizantină de secol VIII, reconstruită în secolul XI, am urmărit asocierea unor volume de proporții similare și cu o vibrație asemănătoare în textura fațadelor. Frapant de asemănătoare, firește păstrând proporțiile - în ciuda faptului că materialele artizanale de secol XI se circumscriu fără îndoială unei alte categorii decât cele industriale de secol XIX.

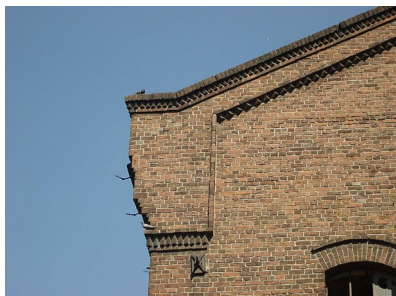
Moara Olmazu din București (sec. XIX), imagine din 2007 și catedrala Santa Maria Assunta din Torcello, Venetia (sec. XI), imagine din 2004 (fig.81,82)

Moara Olmazu din București - interior, imagine din 2007 (sec. XIX) (fig.83). Spațiul multietajat realizat integral cu ajutorul stâlpilor și grinzilor din lemn o făcea să fie unică din punct de vedere al structurii printre puținele mori tradiționale rămase în București la acea dată.

În continuare alătur două fotografii din unghiuri similare ale unor detalii de pe fațada principală a bisericii Sfânta Elena de pe insula Sfânta Elena din Veneția, respectiv a morii Olmazu. Elementele decorative diferă (mici arcaturi gotice în cazul bisericii, cărămizi în dinți de ferăstrău la clădirea industrială), însă asemănarea registrelor (cornișă, pilastru de colț) merită pusă în evidență. În plus, cărămida aparentă dă aceeași textură cu vibrații în nuanțe variate, totuși omogenă.

O asociere de același tip, mai contrastantă însă, am făcut și între paramentul aceleiași biserici Sfânta Elena și una dintre halele aferente complexului minier Anina, din Banatul montan, cu fațada din piatră locală (fig.78,79). Evidențierea cornișelor și a altor profile orizontale este realizată în cazul edificiului industrial după o schemă de compoziție clasică ce demonstrează înțelegerea și preluarea corectă a unor modele arhitecturale de referință.

Biserica Sfânta Elena din Veneția, imagine din 2004, și Moara Olmazu din București (sec. XIX) imagine din 2007, (fig.84, 85)

Imaginea aceleiași construcții din complexul minelor Anina am alăturat-o în continuare, ca exercițiu vizual, unei biserici de referință din istoria arhitecturii: biserica romanică de secol XII *Santa Maria in Aracoeli* de pe Campidoglio din Roma (fig.80,81). Putem asocia, din nou păstrând proporțiile, simplitatea compoziției fațadelor de acces, caracterizate prin simetrie, axialitate, prezența unei ferestre superioare circulare, sugestia unui spațiu trinaț (preluată în cazul clădirii industriale doar formal, fără a se regăsi în spațiul interior). Ambele fațade sunt caracterizate printr-o mare simplitate, dusă la extrem în cazul bisericii italiene prezentate (fapt datorat poate și faptului că fațada principală a bisericii nu a apucat să fie îmbrăcată cu marmură în perioada renașcentistă sau barocă)

Biserica Sfânta Elena din Veneția, imagine din 2004, și clădire din complexul minelor Anina, imagine din 2007 (fig.86, 87)

Hală din complexul minelor Anina (începutul secolului XX), imagine din 2007, și biserica Santa Maria in Aracoeli din Roma (sec. XII), imagine din 2004 (fig.88, 89)

În continuare am selectat alte câteva exemple de clădiri industriale sugestive prin eleganța compoziției volumetrice și de fațadă, cu spații interioare generoase, flexibile, cu deschideri mari: hală din ansamblul uzinelor Remarul din Cluj (prima jumătate a secolului XX, etalează un stil modern de o calitate indiscutabilă), centrala electrică Grebla din Banatul

montan (început de secol XX, stil romantic cu elemente neogotice) (3), fabrica de bere Grivița din București (1869), amenințată încă de construcția pasajului rutier denivelat de la Gara Basarab, care prin volumul său caracteristic, încununat de un turn-lanternou, trimite la silueta unei biserici.

Hală din ansamblul uzinelor Remarul din Cluj, imagine din 2003 (fig.90)

Centrala electrică Grebla din Banatul montan, imagine din 2007 (fig.91)

Fabrica de bere Grivița din București, imagine din 2008 (fig.92)

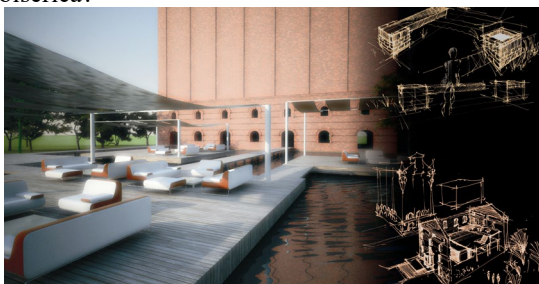
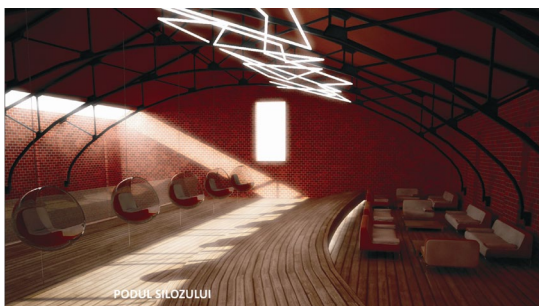
Este interesant faptul că am întâlnit asocierea unui edificiu industrial cu denumirea de biserică în memoria colectivă referitoare la una dintre clădirile unei fabrici cu deosebită vechime și tradiție la noi: este vorba de fabrica de bere Timișoreana, atestată încă de la începutul secolului al XVIII-lea. Este vorba de corpul de clădire denumit atât de original și de romantic "biserica turcească", situat în vecinătatea uzinei de frig și a magaziiilor din complexul Timișoreana. Cu pereți groși de cărămidă, planșee din lemn și bolți de cărămidă, tip *avella*, parțial cu dublă curbură, cu acoperiș cu pante mari și învelitoare de țiglă, clădirea este încadrată ca având valoare arhitecturală, istorică și tipologică mare. (4)

Putem înțelege de ce planul longitudinal, terminat cu un spațiu de tip central, volumul alungit și primul nivel boltit i-au adus clădirii originala sa denumire, în care termenul "biserică" este în mod paradoxal asociat atributului "turcească", probabil inspirat de spațialitatea spațiului circular principal, care trimite la un *hammam* oriental. În orice caz edificiul a impresionat câteva generații prin arhitectura sa, aprecierea pentru calitățile sale fiind în mod original sintetizată în această denumire unică.

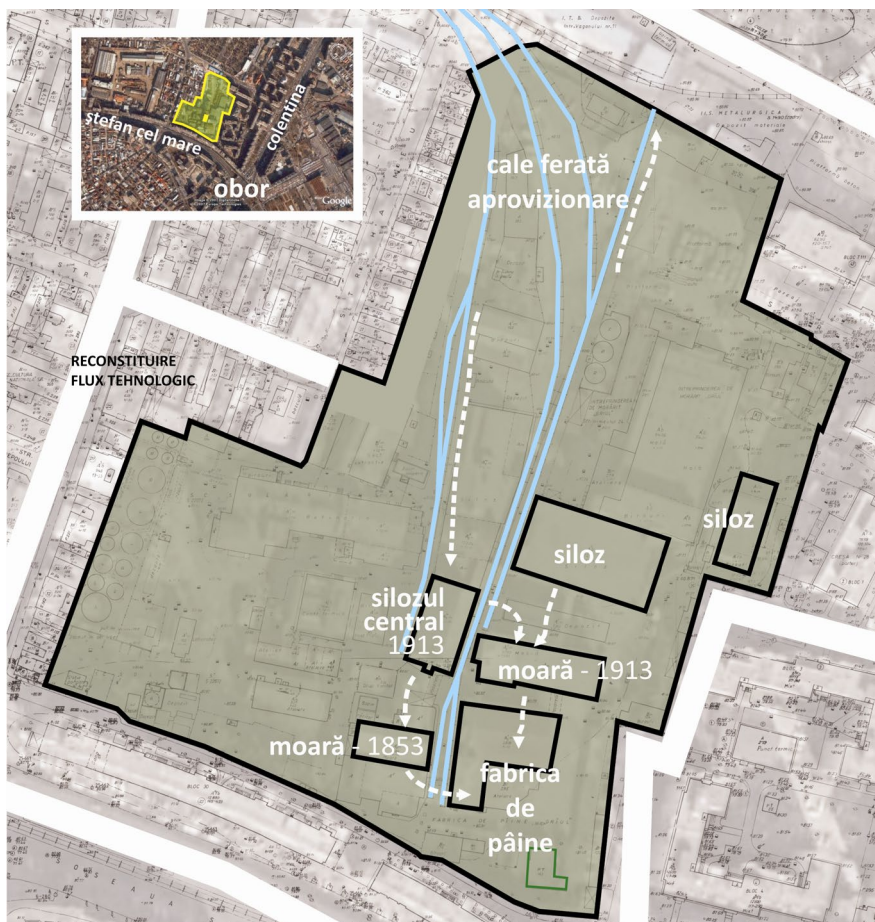
Pentru că am vorbit despre moara Olmazu, nu pot să nu pomenesc și vecina sa, moara lui Assan, prima moară cu aburi din România (1853) și ultima supraviețuitoare din salba de mori de pe șoseaua Ștefan cel Mare din

București, odinioară centura capitalei. Având în vedere caracterul său de unicat și statutul de reper urban deținut o vreme, în calitate de cea mai înaltă clădire din București, cazul său merită adus în discuție.

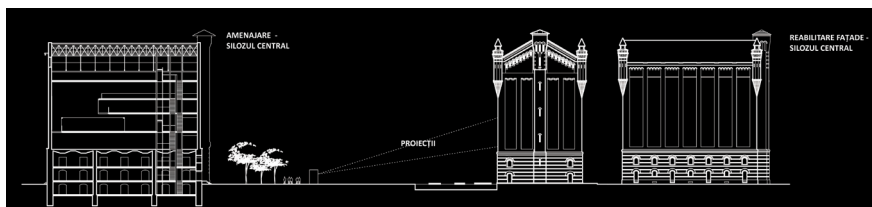
Moara lui Assan a fost deasemenea greu încercată – de pildă pe 14 mai 2008 a fost incendiată în mod voit, sperându-se că se va obține astfel distrugerea ei. Acesta este doar unul dintre numeroasele incendii provocate pe care clădirea monument-istoric le-a suferit. În urma acestui incendiu (mai 2008) am decis prezentarea în cadrul Anualei de Arhitectură 2008 a unui proiect de reabilitare a ei, pe care l-am îndrumat împreună cu lector dr. arh. Mihai Opreanu (autori arhitecții, studenți la acea vreme: Ionuț Mândrișcanu, Otilia Hodină, Alina Manea, Daniel Paraschiv, Iulian Cucu, Radu Vali) (5). Iată câteva imagini din acest proiect, care prevedea transformarea ansamblului în centru cultural, complex multimedia, deci o funcțiune culturală. Volumul clădirii impresionează prin dimensiuni, proporții, dozarea rafinată a decorației, ritmarea elegantă și textura vibrată a paramentului. În fond, de ce o clădire cu asemenea valoare arhitecturală nu ar putea deveni, într-o zi, biserică?

Moara lui Assan, imagini ale silozului central reabilitat ca centru cultural, proiect realizat în 2008 (fig. 93, 94)

Moara lui Assan, schiță a planului de situație al ansamblului și a fluxului tehnologic (fig.95)

Moara lui Assan, proiect de intervenție asupra silozului principal și propunere de logo (fig.96, 97)

Note la Capitolul VIII

(1) am participat la elaborarea proiectului în cadrul biroului de arhitectură Calderon - Folch din Barcelona, în decembrie 2000 - ianuarie 2001. Concursul se referea la conversia fabricii de țevi Vincke din Palamós. Proiectul a fost recompensat cu premiul al II-lea. (n.aut.)

(2) în cadrul celui de-al 5-lea *Atelier Internațional de Arheologie Industrială*, București, Reșița, aprilie 2007. Comunicarea științifică nu a fost publicată la acel moment.

(3) Obiectivele menționate în text le-am vizitat în cadrul Ateliereleor Internaționale de Arheologie Industrială (2003-2007), organizate de arh. Irina Iamandescu cu sprijinul Ministerului Culturii din România

(4) conform studiului istoric întocmit de prof. dr. arh. Teodor Octavian Gheorghiu și arh. Ioan Sandru Rohan, 2003, pus la dispoziție de către autori, pe care l-am utilizat în elaborarea lucrării de disertație. A se vedea și Dușoiu, C. (2009) – 3 fabrici de bere și destinul lor. București. Timișoara. Madrid

(5) proiectul a obținut nominalizare pentru Premiul Secțiunii Studii și Proiecte a Anualei de Arhitectură București 2008

CAPITOLUL IX. DESIGN-UL INTERIOR ȘI DE OBIECT CA INSTRUMENT DE TRANSFORMARE FUNCȚIONALĂ A SPAȚIULUI RELIGIOS

Conceptul de patrimoniu mobil (Legea nr.422/2001) aduce o altă perspectivă asupra studiului de față. Spațiul religios creștin, a cărui evoluție am prezentat-o în paginile anterioare, este populat cu obiecte de cult creștin: de la mobilier cu ergonomie specifică, la candelabre, iconostase, amvoane, dar și crucifixe, vase de cult, veșminte preoțești etc. După cum arheologia industrială presupune studiul întregului complex al unui artifact industrial: infrastructură, ansambluri de clădiri, echipamente, elemente ale procesului tehnologic, dar și uniforme de lucru, semnale de avertizare etc., studiul exhaustiv al spațiului de cult religios ar trebui deasemenea să țină cont de elementele de patrimoniu mobil menționate mai sus. Mă refer aici la cele care au o imediată folosință în liturghia religioasă, fiindcă dacă ar fi să tratăm și aspectele iconografiei, sculpturii, basoreliefului etc. Studiul ar deveni mult prea amplu și am fi nevoiți să traversăm întreaga istorie a artei din ultimii 2000 de ani.

Desigur diferențele dogmatice între cele trei mari religii creștine sunt semnificative sub aspectul amenajării spațiului de cult (de la banchetele catolice adoptate și în spațiul protestant la stranele ortodoxe, de la candelabre cu un număr de brațe ales simbolic la sisteme moderne de iluminat, de la corul situat pe o supanță deasupra intrării în biserică la cântăreții adăpostiți de absidele laterale ale bisericii, adunați în strană, în jurul cărților sfinte, de la altarul deschis, aflat uneori în poziție centrală, la cel închis cu catapeteasmă sculptată în lemn, cu uși împărătești). Toate acestea, împreună cu o întreagă suită de obiecte de cult (crucifix, potir, vas de împărțășanie, evangheliar, epitaf etc.) alcătuiesc ceea ce se poate numi un *design* religios specific, care încearcă, în cazul religiei ortodoxe, să păstreze și să perpetueze o tradiție milenară, și în cazul celorlalte religii, să adapteze această tradiție unor realități actuale. Există în liturghia ortodoxă obiecte cu funcțiune clar definită, ale căror denumiri majoritatea credincioșilor nici măcar nu le cunoaștem: *analog* (suport al Evangheliei, care se pune în față preotului în timpul prediciei), *axionită* (suport vertical pentru icoane de mari dimensiuni, sculptat în lemn), *iconostas* (termen folosit pentru suportul singular de icoană) etc.

Un studiu de caz *in progress*. Biserica Sainte Croix din Liège, Belgia

În octombrie 2015 am avut șansa de a participa la un eveniment special, dedicat conversiei spațiilor de cult: ‘Conservation/Adaptation: Keeping alive the spirit of the place. Adaptive reuse of heritage with symbolic value’, organizat de Asociația Școlilor Europene de Arhitectură (EAAE). Seminarul a fost itinerant, vizitându-se mai multe localități din Belgia și Olanda (Liège, Hasselt, Maastricht etc.). Cu această ocazie au fost vizitate mai multe spații de cult care au suferit o conversie, între care și cele două biserici din Maastricht prezentate într-un capitol anterior. În Liège, însă, am întâlnit cazul unei catedrale cu o istorie impresionantă (Sainte Croix) aflată în abandon complet și chiar în pericol de a fi demolată.

Valoarea arhitecturală deosebită a bisericii a așezat-o pe lista Patrimoniului Excepțional al Valoniei. Este greu de enunțat o dată anume la care a fost construită biserica Sainte Croix. Zidăria din care este făcută se întinde de-a lungul mai multor faze istorice, pe parcursul a mai mult de opt secole: Romanic timpuriu, Romanic târziu, Gotic timpuriu, Gotic târziu, Neo-Gotic și stil romantic de secol XIX (Dușoiu, 2017). Starea actuală a monumentului permite o intervenție care ar putea pune în lumină toate aceste faze distincte, dintr-o perspectivă de tipul „restaurării științifice”. Este unul dintre avantajele pe care le poate oferi un monument neatins încă de mari lucrări de restaurare, ceea ce oferă premisele pentru un proiect viitor de arhitectură de mare sensibilitate (posibil de realizat dacă s-ar găsi surse de finanțare în acest sens). Din păcate însă, ansamblul extins al bisericii (Colegiata) a fost parțial agresat de demolări în partea de nord, pentru a face loc unei șosele și de pierderea unei părți din claustru. Ansamblul nu a mai fost renovat din anii '70 (când arhitectul H.F. Joway a realizat o intervenție de urgență destul de agresivă și discutabilă). La momentul actual, pe parament se pot observa toate tipurile de degradări, atât la interior cât și la exterior: fizice, cauzate de apa din precipitații, chimice – în special depuneri negre datorate poluării, mecanice – ruperea și căderea blocurilor de piatră, biologice – mușchi pe fațade și fungi pe piesele de lemn care alcătuiesc structura acoperișului.

Însă unul dintre primele lucruri care frapează la vizitarea bisericii Sainte Croix este integralitatea elementelor ce compun amenajarea de interior: ferestrele cu vitralii intacte, scultura, băncile de rugăciune, candelabrele, confesionalele, amvonul etc. Biserica este deasemenea în posesia unei colecții impresionante de obiecte de cult, care îi alcătuiesc tezaurul. Senzația este că ultima liturghie s-a încheiat doar cu câteva ore în urmă (nu acum mai multe decenii), iar biserica își așteaptă credincioșii pentru următoarea slujbă de duminică. De fapt, cu această puternică impresie am părăsit biserica. Prezenta imagine arhitecturală a interiorului

este o provocare pentru viitoarea intervenție și ar trebui păstrată ca inspirație pentru viitor. Un inventar al componentelor mobile ale patrimoniului bisericii este necesar și poate ajuta într-un demers corect. Biserica nu își va relua funcțiunea de cult în viitorul apropiat, astfel încât căutarea unei funcțiuni compatibile și reziliente este o necesitate.

Am propus cazul bisericii Sainte Croix, unul dintre cele mai special subiecte propuse în cadrul seminarului EAAE “Conservation/Adaptation. Keeping Alive the Spirit of the Place. Adaptive Reuse of Heritage with Symbolic Value” (1) (octombrie 2015) ca subiect de studiu studenților din anul terminal de la Facultatea de Design din cadrul UAUIM. Cerința a fost, de fapt, o provocare de a concepe un viitor pentru biseica de colegiu, ținând cont de situația ei prezentă, valoarea și starea ei fizică, cât și de instituțiile care ar putea fi implicate în salvarea ei (Dușoiu, 2017). Practic proiectele trebuia să răspundă la o întrebare simplă: *Ce ar trebui făcut cu biserica Sainte Croix?*

Răspunsul a venit prin prin propunerile studenților, care pot fi organizate în 5 mari categorii, reprezentând 5 posibile strategii de intervenție:

- **adeptii continuării serviciului religios.** Acest grup de propuneri a demonstrat o gândire oarecum conservatoare, cu o specială sensibilitate către valorile intangibile ale bisericii, dar fără vreun interes în privința aspectului eficienței, ceea ce face acest gen de propuneri puțin realiste.

- **propunerea unor funcțiuni culturale, posibil în alternanță cu serviciul religios.** Cea mai comună idee pare să fie transformarea spațiului bisericii într-o librărie sau sală de conferințe, eventual cu un spațiu expozițional alături. Mulți oameni consideră acest gen de demers ca fiind cel mai potrivit pentru un spațiu religios, cu posibila păstrare a unei mici zone (în jurul altarului) pentru serviciu liturgic permanent sau temporar. De altfel, putem constata că cele mai reușite din exemplele de transformări de spațiu religios prezentate în capitolul V au vizat funcțiuni cu componentă culturală.

- **propunerea unor funcțiuni dedicate educației.** Deși în mod tradițional, istoric, educația s-a legat de funcțiunea religioasă, funcțiunea de învățământ nu a fost o alternativă evidentă pentru arhitecții care își doresc să transforme și să preserveze spațiul bisericii Sainte Croix. Unul dintre proiecte propune o Școală de Design, cu transformarea actualelor bănci de rugăciune în mobilier specific pentru desen (capre, suporturi pentru planșe etc.). Din punct de vedere ergonomic este o propunere extrem de originală, însă ea trebuie completată cu un studiu special al luminii. Lumina naturală care pătrunde în acest moment, filtrată de vitralii, nu este suficientă pentru funcțiunea de spațiu dedicat desenului de observație.

- **propunerea unor funcțiuni din categoria comerț/servicii** (de exemplu cafenea). Mai multe propuneri au avut în vedere ideea organizării

de târguri, spații dotate cu standuri comerciale dedicate diverselor produse, organizate în module specifice, cu avantajul reversibilității și al flexibilității în a se adapta altor configurații spațiale. Este originală, de pildă, ideea de a transforma un scaun înalt de rugăciune în suport pentru îmbrăcăminte și încălțăminte. Funcțiunea de cafenea este propusă în general în completarea celei comerciale, ca dotare complementară pentru clienți - **propunerea unor funcțiuni sportive**. Câteva proiecte curajoase și-au imaginat biserica transformată în sală de sport, conținând o zonă pentru skateboard și role, un câmp pentru biciclete și un mini velodrom. Este propusă refolosirea băncilor de lemn existente ca tribune. Nimeni nu a acceptat ideea demolării bisericii.

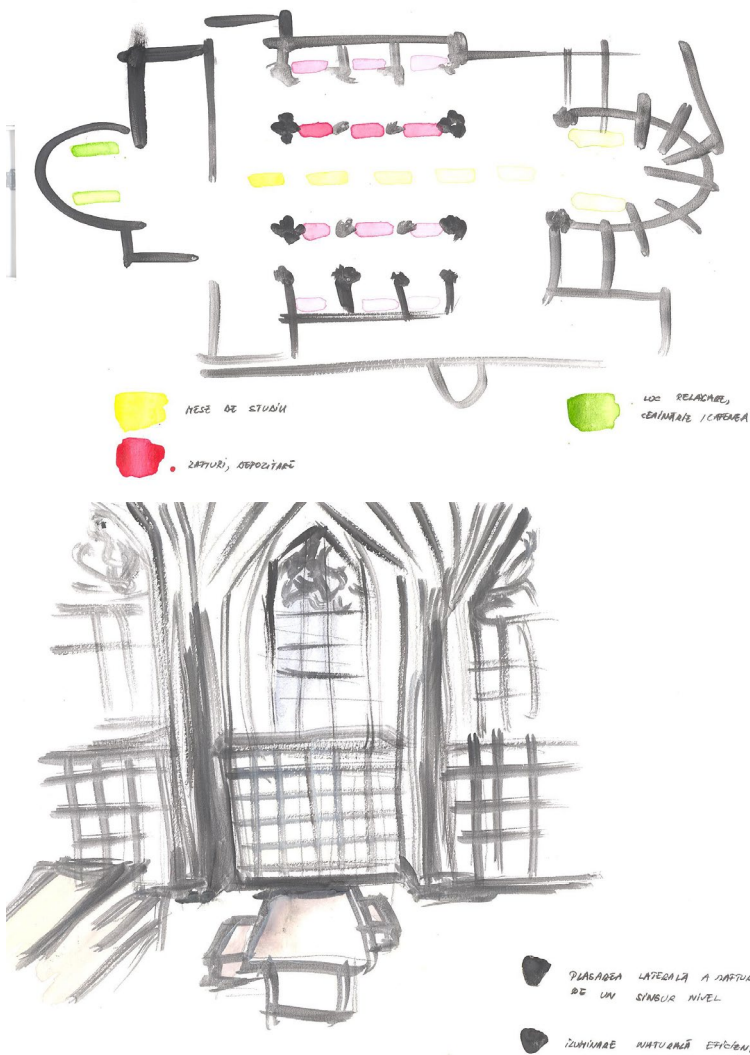
Biserica Sainte Croix din Liège - mobilier în nava bisericii – bănci și scaune de rugăciune – foto oct. 2015 (fig.98)

Biserica Sainte Croix din Liège – spațiul sacristiei, cu numeroase obiecte de mobilier și cult – foto oct. 2015 (fig.99)

Biserica Sainte Croix din Liège – propunere de transformare în galerie de artă – stud.
I. Grigoraș – îndrumare conf.dr.arh. E.C. Dușoiu (februarie 2016) (fig. 100)

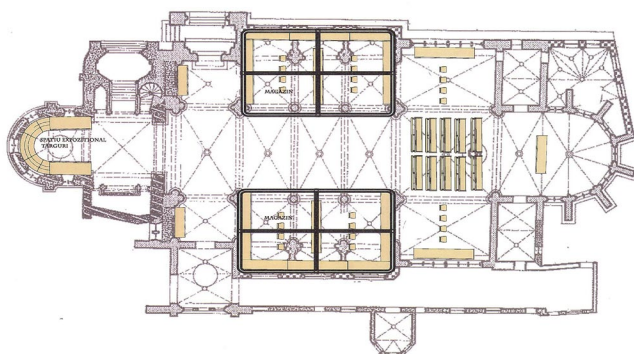
Biserica Sainte Croix din Liège – propunere de transformare în bibliotecă –
stud. A. Nadu – îndrumare conf.dr.arh. E.C. Dușoiu (februarie 2016) (fig. 101,
102)

Biserica Sainte Croix din Liège – propunere de transformare în școală de desen– stud. A. Feraru – îndrumare conf.dr.arh. E.C. Dușoiu (februarie 2016)
(fig. 103, 104)

BISERICA SAINTE-CROIX -LIEGE, BELGIA

PROFUNDARE AMENAJARE

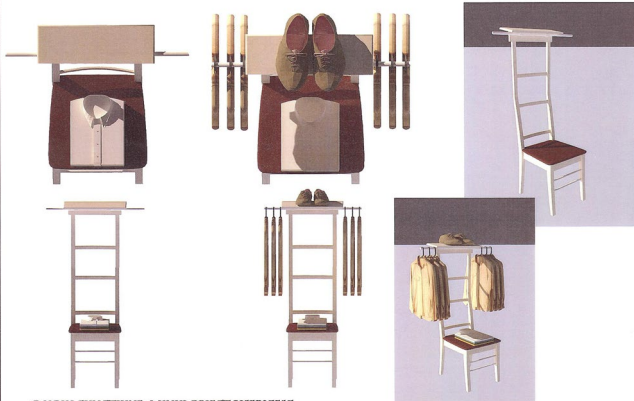

COEXISTENȚA CULTULUI CATOLIC CU O ALTA FUNCȚIUNE NOU PROPUȘA

Universitatea de Arhitectură și Urbanism "Ion Mincu"
Facultatea de Arhitectură de Interior
Mobilier și Amenajări Interioare

NISTORESCU ANDREEA GABRIELA

BISERICA SAINTE-CROIX -LIEGE, BELGIA

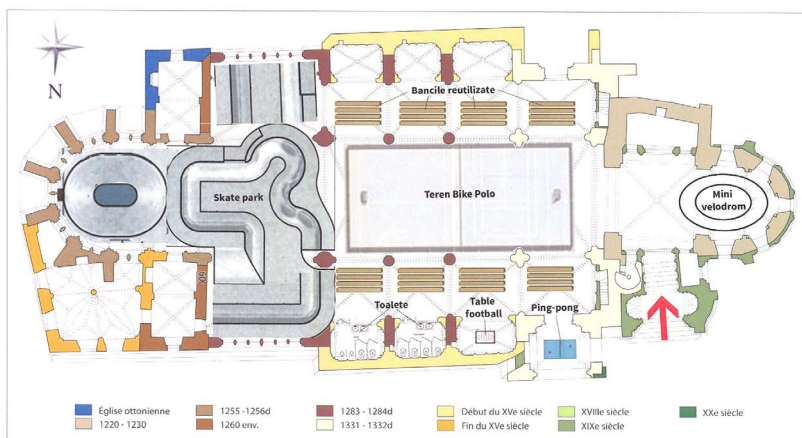

O NOUA FUNCȚIUNE A UNUI OBIECT BISERICESC

Universitatea de Arhitectură și Urbanism "Ion Mincu"
Facultatea de Arhitectură de Interior
Mobilier și Amenajări Interioare

NISTORESCU ANDREEA GABRIELA

Biserica Sainte Croix din Liège – propunere de transformare în spațiu comercial, dar cu păstrarea parțială a funcțiunii religioase. Adaptarea unei piese de mobilier de cult pentru funcțiuni comerciale – stud. A. Nistorescu – îndrumare conf.dr.arh. E.C. Dușoiu (februarie 2016) (fig. 105, 106)

Biserica Sainte Croix din Liège – propunere de transformare în centru sportiv – stud. L. Szatmary–îndrumare conf.dr.arh. E.C. Dușoiu (februarie 2016) (fig. 107)

Ne putem întreba dacă atributele sacralui dispar cu adevărat odată cu schimbarea funcțională. Să ne amintim că primii creștini își foloseau casele în scopul întrunirilor religioase, sau ocupau foste clădiri cu funcțiune laică ale Romei imperiale (de pildă basilicile). Necesitatea de a prezerva activitatea liturgică în spațiul religios trebuie înțeleasă din perspectiva respectului pentru această activitate, care are o valoare patrimonială în sine, la fel cum pentru un spațiu industrial procesul tehnologic de producție este chiar rațiunea de a fi a acelui spațiu.

În cartea sa *New Uses for Old Buildings*, arhitectul Șerban Cantacuzino (Cantacuzino, 1979) demonstrează că rămâne fidel rădăcinilor sale latino-bizantine, atunci când afirmă: *Nu apărăm aici atitudinea de a considera bisericile ca fiind construcții caracteristice vecinătății lor, cu o valoare estetică anume, care trebuie să supraviețuiască abandonului prin adaptarea la o nouă funcțiune (...), prin conversii parțiale sau uzul comun de către mai multe confesiuni. Calificarea ca inutilă sau superflua dată unei biserici poate fi evitată dacă responsabilitatea economică pentru mentenanța și conservarea sa sunt asumate de către o comunitate locală. Atâta timp cât unitatea fațadelor unui spațiu urban în stil Georgian este de interes pentru locuitorii din împrejurimi, conservarea unui monument al locului (biserica)*

ar trebui să îi intereseze pe locuitorii aceluia loc. (2)

De fapt autorul oferă un mecanism de salvagardare, observând faptul că funcțiunea religioasă este un argument în plus în definirea bisericii ca monument, în sensul de obiect al memoriei (Choay, 1998).

Consider că singura soluție rezonabilă atunci când avem de-a face cu o transformare funcțională pe care nu o putem evita, este să lăsăm biserica să trăiască dincolo de noua sa funcțiune, printr-o relație respectuoasă și, firește, reversibilă. Obiectele ce compun amenajarea spațiului interior al bisericii joacă un rol fundamental în acest demers, asigurând mărturia funcțiunii liturgice, garanția faptului că ea este respectată și va fi reluată la un moment dat.

Secretul unei conversii reușite este a lăsa noua și vechea viață a clădirii să coexiste în armonie. Simbolurile se pot schimba, pot primi un alt sens sau se pot înlocui, dar trebuie să păstrăm partea firească a procesului, fără a le distruge. Persoanele “vizual inconstiente”, așa cum le definește James Strike (Strike, 2004), însemnând persoanele care nu detectează simbolul arhitectural, sunt comparabile cu persoanele analfabete. (Strike, 2004). James Strike îl citează deasemenea pe Umberto Eco în cunoscuta sa aserțiune că orice operă de artă (incluzând arhitectura) ar trebui să aibă un final deschis, depinzând mai degrabă de experiențele observatorului decât de ale autorului. (Strike, 2004) În sensul acestei “deschideri” trebuie să ne reprezentăm transformarea funcțională a spațiului arhitectural, de la perspectiva urbanistică până la cea a designului de interior și de obiect. Trebuie ca prin transformarea proiectată să facem loc viitoarei deveniri.

Note la Capitolul IX

(1) “Conservare/ Adaptare. A jine în viață spiritul locului. Reutilizarea adaptivă a patrimoniului cu valoare simbolică” (tr. aut.)

(2) (tr. aut.)

CAPITOLUL X. SPAȚIUL DE CULT CREȘTIN ȘI INTERACȚIUNEA DINTRE RELIGII

Cât de demni de invidiat ni se par nouă, celor săraci în credință, acei cercetători care sunt convingși de existența unei ființe superioare! ...Cât de cuprinzătoare, de exhaustive și definitive sunt învățăturile credincioșilor în comparație cu penibilele, sărăcicioasele și parțialele încercări de explicare care sunt expresia cea mai înaltă a ceea ce noi putem face!

Sigmund Freud - *Moise și religia monoteistă*

Credincioșii știu în mod nemijlocit ceea ce este superior și nobil și ceea ce este inferior și comun. Viața lor sentimentală este întemeiată pe distanța lor de ideal. El le aduce cea mai mare satisfacție atunci când se apropie de el, ca în periheliu, și îi pedepsește prin severă neplăcere atunci când, la afeliu, s-au îndepărtat de el.

Sigmund Freud - *Moise și religia monoteistă*

X.1. Biserici versus temple antice - păstrarea locului

Am dedicat un subcapitol anterior (II.2.3.) prezentării unor cazuri de construcții antice (exemple de referință în istoria arhitecturii) transformate în biserici în primele secole de creștinism. Majoritatea construcțiilor de acest tip sunt foste temple sau mausolee, deci tot spații investite cu sensul sacralității. Ne putem pune problema în ce măsură aceste construcții de cult păgân au fost considerate ca posedând *apriori* unele attribute ale sacrului care au fost preluate și înglobate ulterior în templele creștine. Un anume concept utilitar de refolosire a unor spații precum cele aparținând anterior bazilicilor sau termelor pentru cultul religios creștin este de înțeles, însă o mult mai mare parte din bisericile creștine din secolele IV-VI amenajate în construcții antice au fost adăpostite de temple. Un exemplu ilustru, în picioare până în ziua de astăzi, este Pantheonul din Roma. Păstrarea încărcăturii simbolice este interesantă și din punctul de vedere al transformării unui templu al tuturor zeilor (*τό πάνθειον*) într-o biserică a (tuturor) martirilor creștini (*Santa Maria ad Martyres*). Acest monumental edificiu al Antichității este unic mai ales prin faptul că **a funcționat neîntrerupt** pe parcursul istoriei sale, ceea ce fără îndoială a contribuit la păstrarea sa în forma atât de completă în care se găsește astăzi. Chiar și în timpul Renașterii, când laicizarea societății i-a negat funcționarea ca biserică, a fost utilizat în scopuri funerare, adăpostind mormintele unor personalități ale vremii (Rafael Sanzio, Annibale Caracci, Baldassare Peruggi, Arcangelo Corelli, iar apoi pe cel al regelui Vittorio Emanuele II). (Curinschi, 1982) Această utilizare neîntreruptă transformă Pantheonul într-

un puternic simbol al sacrului, capabil a transcende religiile, unindu-le peste timp.

Dacă ne situăm într-o perspectivă eliadiană, putem afirma faptul că sacralitatea unui loc nu vine neapărat deodată cu construcția sanctuarului, ci de multe ori îl precede. Spațiul sacru se naște prin hierofanie sau teofanie (*θεοφανία*) - adică apariția (manifestarea) divinității. El se constituie într-o zonă detașată în cadrul spațiului profan. Spre deosebire de spațiul profan, un spațiu nelimitat și oarecum amorf, spațiul sacru se definește prin **limite precise, centralitate, concentrare**, prin faptul că este **perfect structurat**. El face posibilă trecerea de la un nivel la altul (pământ-cer, viață-moarte).

Conform acestei viziuni, preluarea locului sacru devine firească și putem înțelege de ce cultul creștin este o continuare, prelungire, îmbunătățire a unor arhetipuri pre-existente ale sacrului, cu care nu se află în antiteză, ci dimpotrivă se completează.

Pantheonul din Roma, detalii din exterior și din interior (fig.108, 109)

Dacă templele Greciei antice au putut îngloba, fără a-și pierde din imaginea spațial - volumetrică, nave de biserici creștine delimitate în plan de abside și în elevație de arcade ritmate, creștinismul a adus ulterior în unele situații omagiul său culturii greco-elenistice care l-a precedat și din care și-a tras seva, recunoscând-o drept precursoră și integrând-o în concepția sa. Este suficient să ne gândim, pentru aceasta, la frescele exterioare ale

bisericilor noastre din Nordul Moldovei, în care Socrate, Platon, Aristotel și alți mari filosofi ai Antichității sunt reprezentați în rândul prorocilor ce au anunțat creștinismul.

La nivel tehnic, dar și la nivel dogmatic, creștinismul nu înlocuiește așadar, ci completează experiența arhitecturală a Antichității.

Filosofi antichi - frescă pe unul dintre contraforții fațadei de sud a mănăstirii Voroneț (fig.110)

X.2. Spațiu creștin / spațiu musulman / spațiu iudaic

Uneori religiile sunt obligate de împrejurări să împartă un același spațiu. Nu de puține ori, congregații mai sărace folosesc cu rândul o aceeași biserică, la ore și în zile diferite. Am observat acest lucru în cazul comunităților ortodoxe din Occident, fără îndoială că fenomenul se petrece în mod similar și în cazul altor comunități și religii (1). Ne putem imagina cum preoții aduc icoanele, sfeșnicele, cădelnițele și celelalte obiecte de cult pentru slujbă și apoi le depozitează undeva la sfârșitul acesteia, pentru a lăsa locul liber celorlalți ocupanți. Este o coabitare în bună înțelegere, oarecum firească.

Istoria arhitecturii ne oferă însă exemple mult mai spectaculoase. Cultura europeană s-a format într-un spațiu geografic delimitat la răsărit de biserici transformate în moschei (Sfânta Sofia este cazul cel mai ilustru), iar

la apus de moschei transformate, uneori, în biserici (marea moschee din Córdoba stă mărturie în acest sens). În fond, fără această mixtură de creștinism și islamism (întotdeauna forțată, dealtfel, niciodată acceptată benevol), nu am fi fost ceea ce suntem astăzi. Ne propunem în acest subcapitol să urmărim destinul câtorva edificii religioase forțate de istorie "să se roage" într-o altă religie.

Cel mai spectaculos model de spațiu creștin adaptat unei alte religii este cu siguranță Sfânta Sofia. Să rememorăm pe scurt istoria acestui monument excepțional (Mainstone, 1988).

În 360 d.C. s-a ridicat pe actualul amplasament prima biserică creștină (construită de către Constantin cel Mare). Între 408-50 are loc restaurarea acesteia sub Teodosiu II. În 532 aceasta este distrusă din nou în timpul unei rebeliuni. Pe 27 decembrie 537 are loc inaugurarea bazilicii comandate de Justinian, zidită de Isidor din Milet și Antemius din Trales, care i-au dat forma pe care o vedem astăzi. *Te-am învins, Solomoane!* Avea să exclame împăratul, trecând pentru prima dată pragul ctitoriei sale. În 553, 558, 577 au loc cutremure care duc la prăbușirea cupolei, pe care o va reface ulterior Isidor cel tânăr. (pe 23 decembrie 562 are loc deschiderea în urma refacerii cupolei prăbușite).

Justinian a adus materiale pentru templu din întregul imperiu (coloane din Asia Mică, de la templul lui Artemis din Efes, Egipt, din Thessalia). În perioada 726-842 au fost eliminate de pe pereți imaginile figurative datorită iconoclasmului. Biserica a mai suferit avarii datorită unor incendii și cutremure în secolele IX, X. (Mainstone, 1988)

La origine biserica avea în față o curte cu portic, de tip *atrium*, cu o fântână unde se spălau credincioșii, formulă spațială care a dăinuit timp de câteva secole.

În 1204 biserica a fost jefuită în timpul celei de-a patra cruciade, prilej cu care intră în posesia venețienilor. Abia în 1261 biserica reintră în posesie bizantină. În secolul XIV este din nou avariata de cutremure. În 1453 are loc cucerirea Constantinopolului, ceea ce schimbă definitiv destinul catedralei, pe al Bizanțului și pe al întregii lumi creștine.

Mahomed II Cuceritorul a apreciat valoarea arhitecturală a construcției și a transformat-o în moschee. În realitate Sfânta Sofia a generat în Imperiul Otoman un model absolut de care arhitectura religioasă islamică nu s-a mai putut desprinde - toate moscheile ridicate ulterior în Istanbul sunt copii mai mari sau mai mici ale sale. Silueta metropolei turcești apare astăzi de la distanță ca o îngrămădire de "Sfinte Sofii" mai mari sau mai mici, încadrate de minarete.

Modificările islamice s-au efectuat în timp: primul minaret în timpul lui Baiazid al II-lea, Soliman Magnificul a adus aici 2 candelabre

uriae (din Ungaria) și a ridicat *mimber*-ul din interior. A fost reparată de arhitectul Sinan în secolul XVI, acesta a demolat anexele din jur și a mai adăugat două minarete, deasemenea i-a adăugat contraforți. Pe locul din fața lojei muezinului erau înainte încoronați împărații Bizanțului (*Omphalionul*). Actuala ieșire laterală era folosită de împărați pentru acces, existând 9 uși de intrare.

În 1717 biserica a fost retencuită, s-au adăugat un refectoriu și o bibliotecă (în timpul sultanului Ahmed III), camera tezaurului a fost transformată în depozit de provizii. Sultanul dă ordin pentru curățarea mozaicurilor, sunt adăugate discurile din piele de cămilă cu numele profeților, se înlocuiește loja sultanului, în legătură cu pavilionul regal din spatele clădirii, se mai înalță un minaret (G. Fossati).

În 1934 se decide transformarea Sfintei Sofia în muzeu, în timpul lui Atatürk, întemeitorul Turciei moderne (2). Baptisteriul a devenit pavilion al sultanului, numeroase părți anexe au fost transformate în birouri ale muzeului, la intrare se pot vedea rămășițe din bazilica lui Teodosiu. (Akşit, 2000)

Fără îndoială că Sfânta Sofia a suferit pierderi iremediabile în urma cuceririi otomane, dar nu sunt de neglijat nici cele aduse de cruciadele venețiene (mai ales a patra, din anul 1204). Destinul ei a fost să supraviețuiască cu o imagine străină care o acoperă ca un văl. Dar cel mai impresionant fenomen este poate influența uriașă pe care ea a avut-o timp de secole asupra arhitecturii islamice a Turciei.

Arhitecții otomani au restaurat-o ca model primordial, dar au văzut în ea o provocare în același timp; au vrut să își măsoare forțele cu ea. Sinan a primit ca temă din partea sultanului să construiască o cupolă cu deschidere mai mare și mai înaltă și a realizat acest lucru la moscheea din Edirne. Pentru musulmani era nouă deasemenea încorporarea semicupolelor (absidelor) de sub cupola principală. Moscheile *Fatih*, *Bayezit II*, *Süleymaniye*, *Kiliç Ali Paşa* și alte moschei faimoase din Istanbul au copiat acest model structural. (Mark, 1992) (3)

Înainte de cucerirea Bizanțului, cupolele moscheilor turcești erau de mici dimensiuni (până în 20 de metri), sprijinite pe tamburi din zidărie groasă (1,5 metri grosime), cu patru ferestre în direcțiile cardinale. Odată cu modelul Sfintei Sofia, a început să se practice deschiderea a numeroase ferestre la baza cupolei (tehnica aplicată imediat la moscheea *Fatih*). Deasemenea au început să se practice absidele în direcția *kiblei*, peretele musulman de rugăciune și s-au introdus pandantivii sub cupole, s-au adoptat arcele de descărcare cu mare deschidere, s-a perfecționat sistemul contraforților și a început să se practice legarea pilaștrilor de contraforți prin arce laterale, cu lestarea contraforților prin turnuri de colț. Începând cu

mijlocul secolului XVI, au început să se practice în moschei galerii suspendate, sprijinite pe o structură de bolți încrucișate (moscheile *Süleymaniye*, *Kiliç Ali Paşa* etc.). (Mark, 1992)

Din păcate, recent (iulie 2020) spațiul milenar al Sfintei Sofia, simbol eminemente creștin, a revenit la funcțiunea de moschee, această decizie a autorităților turce neputând fi împiedicată de capii bisericilor creștine din zilele noastre. Este fără îndoială un gest cu o puternică încărcătură simbolică, ce trebuie să ne dea de gândit.

Sfânta Sofia (sec. VI) - exterior și interior, imagini din 2005 (fig.111, 112)

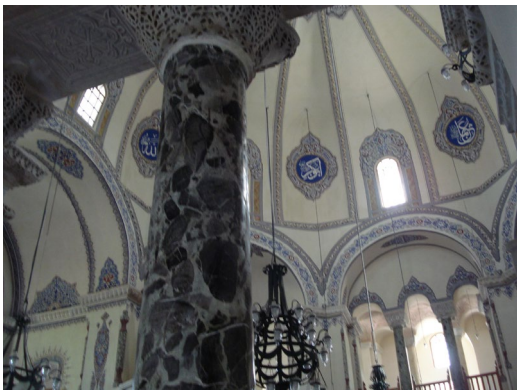
Sfânta Sofia este cel mai ilustru model de biserică bizantină transformată în moschee, dar nici pe departe singurul.

Biserica Sfinții Sergiu și Bachus este considerată precursora a Sfintei Sofia, fiind construită între 527-536 în palatul lui Hormisdas, care fusese transformat de împărăteasa Teodora în mănăstire monofizită și conținea deja o biserică dedicată Sfinților Petru și Paul (Mango, 2002) (cultul creștin se înserează așadar în acest caz într-o funcțiune pre-existentă, într-o primă etapă care durează până la cucerirea Constantinopolului). Deși de dimensiuni modeste, biserica are o spațialitate spectaculoasă. Astăzi ea funcționează ca moschee și recent a fost restaurată ca atare.

Un monument bizantin ulterior (sec. XI-XII), de o factură spațial-volumetrică diferită, este Mănăstirea dinastică a Comnenilor, dedicată lui Christ Pantocrator (care poate fi descoperită în Istanbulul de astăzi sub denumirea de *Zeyrek Cami*). Este vorba de fapt de un ansamblu de trei biserici alăturate (cea de sud, construită de către împărăteasa Irina și dedicată Mântuitorului, cea din mijloc dedicată sfântului arhangel Mihail, iar cea de nord dedicată Fecioarei Milei - *Eleusa*, ambele construite de către împăratul Ioan al II-lea). Complexul mănăstiresc, în care au fost înmormântați Comnenii și Paleologii, mai adăpostea un spital, un azil de bătrâni și o baie comună. (Mango, 2002)

În 2009, la publicarea primei ediții a cărții, ansamblul era parțial în ruină, cu toată valoarea sa arhitecturală și cu toate că adăpostește elemente decorative de valoare excepțională: resturi de pavaje de marmură, placaje cu marmură verde de Thessalia, vitralii. Biserica dedicată Fecioarei funcționa ocazional ca moschee. Cel mai grav este însă faptul că accesul în acest monument era extrem de dificil, deși el aparține patrimoniului universal, fiind lăsat la bunul plac al unui turc cu anterior care păstra cheile și care își rezerva dreptul de a selecta vizitatorii după propriile criterii. Revenind la Istanbul în anii următori (2013), am constatat restaurarea întregului ansamblu al fostei mănăstiri a Pantocratorului, firește, cu funcțiunea de moschee.

Prezentăm și câteva imagini cu alte două foste biserici bizantine de referință devenite moschei: *Kalenderhane Cami* (Sf. Maria Kyriotissa, construită în secolul al XII-lea) și Myrelaionul (*Bodrum Cami*), biserică de secol X, recognoscibilă după ritmul pilaștrilor robuști din cărămizi de formă rotundă, adosați fațadelor. Conversia acestor biserici (al căror interior respiră totuși, în ciuda modificărilor, spațialitatea creștină) în moschei le-a salvat pe de o parte de la ruină, beneficiu evident (majoritatea bisericilor-moschei prezentate au fost restaurate recent), dar pe de alta le-a văduvit de elemente decorative de mare valoare: mozaicuri, placaje de marmură, fresce. Așa încât nu pot decât mă opresc la a consemna destinul lor, care continuă, implacabil, indiferent de polemici inutile generate de poziții în favoarea sau în contra sa.

Sfinții Sergiu și Bachus - exterior și interior, imagini din 2008 (fig.113, 114)

Mănăstirea lui Christos Pantocrator, imagine din 2008 (fig.115)

Kalenderhane Cami (Sf. Maria Kyriotissa), imagini din 2008 (fig.116, 117)

Bodrum Cami (Myrelaionul), imagini din 2008 (fig.118, 119).

Însă la cealaltă extremitate a continentului nostru, în lumea iberică, se găsește fenomenul invers: moscheile care lasă loc bisericilor.

Moscheea din Córdoba este construită pe locul fostei biserici vizigote San Vicente; o vreme cultul mozarab și cel musulman au coabitat în aceasta, apoi a fost cumpărată de califul Abd al-Rahman I. Este a treia moschee din lume ca dimensiuni după cele din Casablanca și Mecca. (Bibliografie web)

Moscheea este accesată printr-o curte cu portice (*Patio de los Naranjos* - Curtea portocalilor), în care se intră prin Poarta Iertării (în stil *mudéjar*, 1377). Spațiul interior este generat de o pădure de 80 de coloane din marmură, jasp și granit care sprijină 365 de arce în potcoavă bicolore. În mod excepțional, *mihrabul* este orientat către sud și nu către Mecca (alegere făcută de Abd al-Rahman care dorea probabil o orientare spre Damascul său natal - sau este posibil, conform altei teorii, ca nava să urmeze direcția *cardo*-ului Córdobaei romane). *Mihrabul* este decorat cu marmură, stuc și mozaicuri bizantine.

Între 780-785 Abderramán I construiește prima moschee pe locul fostei biserici vizigote. În secolele IX-X au loc extinderi succesive, în timpul lui Alhakén II se adaugă arcele *mihrabului*, cu acoperirea specifică în formă

de boltă stelată în 6 colțuri, întâlnită în mod surprinzător, la aproape un mileniu distanță, la biserici românești din nordul Moldovei (Moldovița, Sucevița). Această comparație a generat ipoteze istorice, precum cea a filiației comune prin filtrul arhitecturii armenesti. (Curinschi, 1991)

Necesitându-se ulterior o înălțime mai mare, s-au supraînălțat arcele și coloanele, fără a fi demolate cele existente.

O ipoteză formulată de Ignacio Olagüe Videla este că este posibil ca pădurea de coloane să fi existat încă din vremea bazilicii vizigote, dedicată cultului creștin arian.

Spațiul interior este compus din 11 nave orientate spre Guadalaquivir, egale cu excepția celei din mijloc (mai lată) și a celor din extremitățile laterale (mai înguste).

S-au făcut paralele între sistemul constructiv al moscheii și cel al apeductului roman din *Los Milagros* (Mérida): coloane refolosite pe care sprijină arce în potcoavă, supraînălțate cu pilaștri paralelipipedici și dublarea arcelor cu altele în plan cintru. În structura arcelor sunt alternate cărămida cu piatra de calcar. (Bibliografie web)

Odată cu *Reconquista*, redobândirea teritoriilor spaniole de către creștini, moscheea a fost transformată în catedrală (sec. XIII). Însă în secolul XVI se inserează în spațiul interior un nou volum de catedrală, în stil gotic târziu (arhitect Hernán Ruiz). Împăratul *Carlos Quintul* avea să spună despre această catedrală: *Ați distrus ceea ce nu se putea găsi nicăieri spre a construi ceva ce se găsește peste tot*, deplângând intervenția care a înlăturat o bună parte din spațiul moscheii și a produs o alăturare stilistică bizară, nefirească.

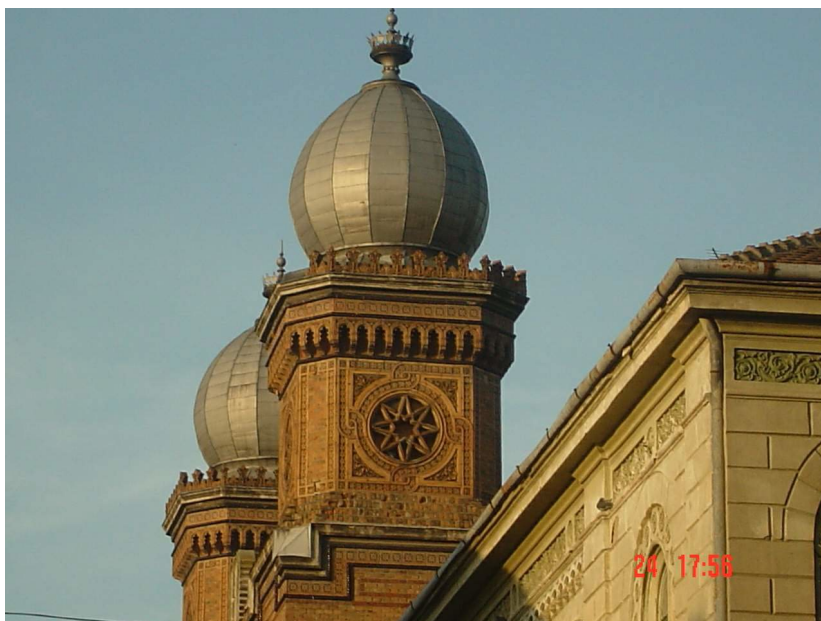
În ce privește spațiul sinagogii, el este înrudit formal cu cel islamic și cu cel creștin, însă nu au existat în cazul său atâtea circumstanțe istorice care să ducă la o interacțiune puternică între religii pe tărâmul arhitecturii. Dialogul este mai degrabă subtil - la nivel de morfologie arhitecturală: motive decorative, modul de compunere a registrelor fațadei, tratări de parament, structurarea spațiului interior.

Prezentăm într-un capitol anterior sinagoga din Timișoara (din Cetate), recent restaurată și folosită ca sală de concerte. Deși este o construcție dintr-o cu totul altă epocă (secolul XIX), putem decipta în alcătuirea sa de parament motive de inspirație islamică și sefardă, de factură romantică.

Sinagoga, amplasată în centrul Timișoarei, este construită între 1863 - 1865 în cartierul Cetate, de unde îi vine și numele. Construcția a fost proiectată de către arhitectul vienez Ignatz Schuhmann, în stil eclectic, cu trăsături ale stilului maur, evocând vechea comunitate a evreilor spanioli din Timișoara. Are capacitatea de a primi circa 3.000 de persoane. Sinagoga a

fost sfințită pe 19 septembrie 1865 și a deservit pentru aproape 100 de ani comunitatea evreiască de rit mozaic. În perioada interbelică existau la Timișoara aproape 13.000 de evrei, din care în prezent au mai rămas doar circa 700. Sinagoga a decăzut în perioada comunistă, concomitent cu fuga majorității evreilor rămași în oraș după al doilea război mondial. În prezent sinagoga aparține Federației Comunităților Evreiești din România și este în curs de restaurare. A fost redeschisă pentru prima dată după 20 de ani, în septembrie 2005, când a găzduit un concert organizat de Filarmonica din Timișoara. (Bibliografie web)

Interacțiunea dintre religii este de multe ori mai subtilă decât simpla ocupare alternativă a unui spațiu. Ea se poate transfera asupra limbajului arhitectural și elementelor sale morfologice sau asupra concepției spațiale, după cum am văzut în exemplele prezentate în acest capitol. Dacă uneori, din păcate, această interacțiune anulează sau pierde valori (așa cum este cazul cu distrugerea mozaicurilor din bisericile din Istanbul), alte ori dă naștere unor dialoguri stilistice excepționale.

Sinagoga din cetate, Timișoara - detalii de exterior, foto octombrie 2004 (fig.120, 121)

Note la Capitolul VIII

- (1) de exemplu la biserica românească din Madrid, situată în vecinătatea Pieței Castilia
- (2) o butadă pe care am auzit-o de la un ghid turistic din Istanbul spune că lui Atatürk i s-ar fi cerut să restituie Sfânta Sofia cultului creștin. Pentru a refuza această cerere în mod diplomatic, acesta ar fi răspuns: "bine, dar să vă puneți întâi de acord dacă vreți să fie ortodoxă sau catolică".
- (3) a se vedea capitolul *Structural Influence of Hagia Sophia on Ottoman Mosque Architecture* de Metin Ahunbay și Zeynep Ahunbay din volumul *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, îngrijit de Robert Mark, Ahmet Ş. Çakmak, Cambridge University Press 1992

CAPITOLUL XI. SPAȚIUL DE CULT CREȘTIN AL SECOLULUI XXI- ÎNCOTRO? CONCLUZII

XI.1. Bisericile ortodoxe și ispita *kitsch*-ului

Kitsch-ul este una dintre modalitățile de a genera *desacralizare* în însăși biserica aflată în funcțiune.

Ne putem întreba cum o cultură a autenticității, așa cum este ortodoxia, a devenit în ultima vreme atât de expusă *kitsch* - ului, la nivel arhitectural și la nivel artistic în general.

Este de presupus că una din cauzele fundamentale ale acestui fapt o constituie acea denaturare a realului despre care vorbeam mai sus. Așa cum am arătat în mai multe rânduri pe parcursul acestei lucrări, spațiul ortodox este generat de sinergia cu materialul de construcție din care se ridică biserica - asimilată simbolic trupului pentru care liturghia este suflet. Christos Yannaras, pe care l-am citat pe parcursul capitolului al III-lea, vorbea în cartea sa *Libertatea Moralei* despre *respectarea materialului de construcție, efortul făcut ca să transpară rațiunea (logos-ul) materialului - posibilitățile logice ale materiei - ca să se realizeze legătura dintre arhitect și materialul lui*. (Yannaras, 2004) Iată cât de profundă este, în ortodoxie, legătura dintre materialul zidirii, care reprezintă natura, substanța primordială, spațialitate și arhitectul care proiectează sub revelație divină.

Ne putem imagina ce se întâmplă cu această legătură atunci când cărămida sau piatra sunt înlocuite cu betonul, iar lemnul cu plasticul. În această situație se distruge însăși țesătura organică materie-biserică-arhitect, astfel încât nu este sub nici o formă de mirare că se instaurează *kitsch*-ul.

Virtualul, promovat de viața contemporană, este în totală contradicție cu însăși esența culturii ortodoxe, și a culturii creștine în generală, care este bazată pe experiența autenticului, a revelației personale. Cum să nu fie *kitsch* icoana virtuală, rugăciunea virtuală, liturghia virtuală?

O altă negare *a priori* a culturii ortodoxe este produsul de serie. Am văzut (cu precădere pe parcursul capitolului al III-lea) că biserica este în concepția paleocreștină și bizantină un produs unic și irepetabil, generat de o așezare unică în sit, dar și de o revelație unică de care este răspunzător în primul rând ctitorul, pentru care meșterul, arhitectul, pietrarul nu sunt decât autoare. Acest lucru este valabil și pentru icoană, pictată sub revelație divină, în condiții de curăție trupească și rugăciune, o singură dată. Numai aceste calități o pot investi cu forța de a răspunde chemării credinciosului și o fac recunoscutibilă ca autentică. Ne putem lesne imagina că în aceste

condiții reproducerea, copierea în serie micșorează până la anulare valoarea în sine și valoarea de utilizare a oricărui produs de acest tip în relație cu trăirea religioasă.

Un alt dușman al bisericilor noi care se ridică astăzi în România este preluarea la nivel de copiere a unor scheme-tip, fără înțelegerea principiilor arhitecturale de bază care le-au generat. Unei biserici noi i se pun pandantivi, turlă, pridvor, abside, pentru că "trebuie", dar proporțiile sunt de multe ori nestudiate, îmbinările bolților și arcelor nereușite și mascate apoi prin soluții inabile. Deși în lumea construcțiilor materialele și tehnicile s-au modificat fundamental în ultimul secol, tipologiile spațiului ortodox au rămas aceleași, ceea ce generează o neconcordanță arhitecturală, producția de astăzi situându-se în antiteză cu modelele fundamentale, de referință, care au fost generate de însăși logica structurală, constructivă a materialelor din care au fost ridicate.

Am documentat deasemenea prin imagini câteva situații în care materiale și tehnici ieftine, însă cu pretenții de îmbunătățire, agresează atât paramentul exterior al unor biserici-monument, cât și spațiul lor interior. Închiderea pridvoarelor cu tâmplărie de tip termopan, folosirea unor instalații de ventilație, încălzire, iluminare etc. de formă și dimensiuni necorespunzătoare, utilizarea unor pardoseli și placaje lucioase, pe lângă faptul că produc disfuncționalități la nivelul confortului ambiental, siguranței în expolare etc., se înscriu în categoria estetică a *kitsch*-ului, în sensul că alterează unele spații autentice cu elemente care aduc pretinse îmbunătățiri.

În ce privește amenajările interioare ale bisericilor noastre, de prea multe ori se optează pentru umplerea naosului cu scaune ieftine, de la ultima promoție, care pe lângă faptul că nu satisfac cerințele de evacuare la incendiu (ancorare de sol, compactare pe pachete, lăsarea unor culoare de evacuare) sunt pur și simplu inestetice, mai ales atunci când sunt alăturate cu stranele seculare sculptate în lemn. O corectă amenajare generează o folosire corectă a spațiului, fiind primordială în funcționarea bisericii.

De multe ori, în bisericile din sate și nu numai, unele monument istoric, putem constata o tristă preferință pentru țesături și icoane în culori țipătoare, flori de plastic etc. Autenticul înlocuit cu produsul de serie...fiindcă este mai ieftin, mai ușor de obținut, mai la îndemână. Aceasta în ciuda faptului că exemplul, modelul există mai totdeauna în împrejurimi (zidăria de cărămidă, sculptura din lemn, pictura originală, țesăturile tradiționale).

Înlocuirea autenticului cu *kitsch*-ul este la fel de comodă ca înlocuirea unicatului cu produsul de serie. Însă dacă o casă poate fi, în anumite condiții, "o mașină de locuit", biserica - "mașină de rugăciune"

contrazice în mod fundamental spațiul sacru și trăirea religioasă, ea devenind de fapt o anti-biserică.

Trebuie să adăugăm, totuși, că, încet și sigur, se poate constata în ultimii ani cum gustul comunității se cizelează. Am învățat să nu mai acoperim pardoselile din marmură cu covoare din linoleum. Am învățat că pereții bisericilor trebuie să respire și trebuie să realizăm drenuri perimetrale. Am învățat că, măcar în biserică, ne simțim mai bine dacă atingem lemn în loc de plastic și sticlă în loc de plexiglass. Am învățat că, decât o pictură nouă discutabilă, în culori țipătoare și cu vopsele impermeabile, este preferabilă una veche ștersă, afectată de fum, chiar dacă nu avem mijloace să o restaurăm, deocamdată. Mai sunt multe de învățat, totuși, ne place să credem că suntem pe drumul cel bun...

XI.2. Meditație asupra desacralizării

A reabilita clădiri existente este un demers firesc, în spiritul ideii simple de a recupera, de a nu arunca un lucru care are valoare și încă poate fi util. Forma, funcțiunea și structura sunt condamnate să coexiste din momentul în care arhitectul trage primele linii ale proiectului, dar nu întotdeauna viața lor se sfârșește în același timp, structura (*soliditas*) este de obicei cea care supraviețuiește celorlalte două. De ce să arunci o structură dacă a murit funcțiunea? Această întrebare a generat răspunsuri neașteptate, concretizate în soluții arhitecturale spectaculoase.

Dar adaptarea clădirilor vechi la funcțiuni noi este mult mai veche decât ar părea la prima vedere - dacă ar fi să ne gândim doar la refolosirea amfiteatrului de la Arles ca fortificație pentru un nou orașel în timpul Evului Mediu sau la transformarea palatului lui Dioclețian din Split, al cărui exemplu l-am prezentat în mai multe rânduri pe parcursul acestei lucrări, în catedrală și locuințe. În realitate revoluția industrială a adus practica demolării și înlocuirii clădirilor.

Astăzi este un adevăr unanim acceptat (cu precădere în țările dezvoltate - Europa de Vest și America de Nord) faptul că demersul de conservare - reabilitare a clădirilor poate funcționa numai în tandem cu politica de dezvoltare urbană. Reabilitarea a ajuns să convingă investitorii, care au descoperit că oamenii sunt dispuși să plătească mai mult pentru a trăi în clădiri vechi în care standardele de spațiu și calitatea arhitecturală sunt mult mai ridicate decât într-o clădire nouă echivalentă.

Componenta ecologică este fundamentală în justificarea intervențiilor de reabilitare, dacă a construi este prin definiție un act consumator de energie, a conserva înseamnă a economisi energie, fie și

numai pentru forma masivă, cu goluri mici, a clădirilor vechi, după cum remarcă arhitectul Șerban Cantacuzino, pe care l-am citat de mai multe ori pe parcursul acestei lucrări. Este firesc că astfel de lucruri se realizează în momente de criză, așa cum este cazul recesiunii economice din anii '70 în țările industrializate, în urma căreia au apărut primele intervenții pe clădiri (industriale sau nu) dezafectate.

Obsesia economicului, criza materială nu trebuie să conducă însă și înspre o criză a valorilor, iar în acest sens militează și lucrarea de față.

Dar și progresul economic conduce la scăderea și chiar dispariția credinței. Preoții noștri ne învață cum Babilonul, Sodoma sau Gomora, cetăți prospere și cu un înalt grad de civilizație, au căzut datorită păcatului ce i-a înrobitor pe locuitorii lor. Venind mai aproape de zilele noastre, în Antichitatea târzie, ne putem referi chiar la Pompei sau Herculaneum, unde lava vulcanică a îngropat o lume de plăceri, conform viziunii creștine. În România avem însă privilegiul de a descinde dintr-o cultură în care bogăția și credința nu au fost antagonice, ci deopotrivă s-au susținut una pe cealaltă timp de peste 1000 de ani - cultura bizantină. Formați cu această structură interioară, putem înțelege lesne faptul că religia este motorul oricărei culturi și tot ce înseamnă tehnică, eficiență, standardizare este obligat să se grefeze pe un sâmbure de transcendent pentru a se legitima ca valoare.

Mecanismul desacralizării a acționat însă la un nivel mult mai extins decât ne-am putea imagina, atât la nivel spațial, cât și temporal. Dintr-o perspectivă istorică, putem să îl urmărim de-a lungul secolelor.

Redescoperirea conceptului lumii ideale așa cum îl definise Platon și exaltarea formei în timpul Renașterii au condus la o supra-evaluare a reprezentării (1), transformând-o treptat într-un obiectiv în sine, în detrimentul realului, identificat cu sacrul. Arhitectura a devenit de neconceput în absența desenelor și a tratatelor.

Alberto Pérez-Gomez arată în introducerea cărții sale *Arhitectura și criza științei moderne* că deși Leon Batista Alberti, figură emblematică a arhitecturii renascentiste, lua deja în considerare distanța dintre teorie și practică, totuși Renașterea era încă bazată pe o puternică încărcătură metafizică (Pérez-Gomez, 1987). Practica rămăsese adevărata *poesis* (creație), teoria având doar rolul de a o ghida și justifica. După Pérez-Gomez ruptura dintre credință și rațiune a început abia în secolul XVII, odată cu speculațiile lui Galileo. Odată cu dezvoltarea științei, numărul și-a pierdut încărcătura transcendentă, rolul său reducându-se la acela al unui instrument folosit de om pentru a desăvârși controlul tehnologic asupra lumii.

Demersul științific a devenit singura interpretare valabilă a lumii, nemaivând nevoie de referiri transcendente. În acest context, arhitectura a

fost forțată să rămână la cheremul unor concepte ca tehnologia, eficiența, economia.

Putem urmări cum imaginea s-a transformat treptat din mijloc de revelare a unei realități superioare (adevărul absolut) în lumea bizantină într-o reprezentare fidelă a lumii exterioare așa cum este percepută prin simțuri (în Renaștere), într-o expresie a unor sentimente subiective (în Baroc) sau în materializarea unor principii tehnice raționale (secolele XVIII și XIX). În final imaginea divorțează de orice reguli, de orice legătură cu realul, și își proclamă propria realitate (secolul XX) (Uscătescu, 1983). Este o revoluție a spiritului înlănțuit căutând eliberarea din canoanele strâmte ale tehnologiei și eficienței după ce a pierdut contactul cu înțelegerea transcendentă a lumii. Dar tehnologia devenise deja prea puternică și arta începuse să depindă de ea (Benjamín, 1973).

Dinamismul, anticipat de aducerea în artă a coordonatei temporale (cubismul), încarnat apoi în lumea magică a cinematografului, care a adus construcția realității prin iluzie, a devenit profesiune de credință.

René Clair, faimosul cineast, exclama entuziast: *Fii Doamna și Stăpâna mea, o, imagine!* Erwin Panofsky a arătat că cinematograful a adus ceva la care arta figurativă nici măcar nu visase vreodată: crearea unui spațiu dinamic. Acest fapt îl transformă în *artă a transfigurării* care concentrează *supremația în sensibilitatea estetică a timpurilor noastre*. (Benjamín, 1973)

Spațiul dinamic creat de cinematograf a pătruns în computerele și în viețile noastre, descompunând lumea materială și conducând către o *tranzitivitate absolută* care renunță total la conceptul de *loc*. Receptorul reprezentării artistice este un spectator înzestrat cu *ubicuitate absolută*. Dar rezultatul acestei perspective de ubicuitate generală este dispariția diversității, care este dată de sensul infinității de centre ale lumii pe care le presupune spațiul sacru, după cum arăta Mircea Eliade (a se vedea capitolul al III-lea al lucrării). Viziunea acestei ubicuități corespunde relativizării postmoderne a adevărului pe care o trăim astăzi.

Dacă toată lumea vede *totul* cum poate cineva să vadă *ceva*? Iată o observație a lui Marcel Pagnol (Virilio, 1998) pe această temă: *Într-un teatru, o mie de oameni nu pot sta în același loc, așa încât putem spune că nici unul dintre ei nu vede aceeași piesă (...)* Pentru a se adresa publicului, scenaristul trebuie să ia o pușcă și să o încarce cu o mie de gloanțe pentru a lovi o mie de ținte, în timp ce cinematograful rezolvă aceeași problemă, fiindcă oriunde stă spectatorul el vede exact aceeași imagine pe care o vede și camera. Dacă Charlie Chaplin se uită în obiectiv, imaginea lui se va uita în fața fiecărui privitor, chiar dacă acesta se află la dreapta sau la stânga, sau sus sau jos.

Ne punem întrebarea dacă această perspectivă generală comună este legitimă în relație cu realitatea definită ca dimensiune a existenței adevărate. Diversitatea, o infinitate de perspective diferite (cele o mie de gloanțe), este exilată în mod conștient dintr-un nou fel de viață care presupune acceptarea declarată a iluziei, oferta unei lumi virtuale paralele. De fapt cei o mie de spectatori nu au făcut decât să accepte o viziune unică, aleasă în mod arbitrar de mânuitorul camerei, în locul îmbrățișării unor perspective personale. Ei sunt obligați să fie de acord cu imaginea dată de cameră deoarece le lipsește experiența nemijlocită care i-ar putea face să formuleze o opinie diferită.

Ne putem întreba dacă astăzi mai este posibil să prevedem vreun sens transcendent pentru o construcție, adică o relație armonioasă a acestora cu Universul înconjurător. Putem proiecta în *libertate* absolută (ceea ce ar însemna de fapt *haos* absolut), neglijând *locul*, care este referința noastră la spațiul sacru (așa cum l-a definit Mircea Eliade)? Este oare legitim să invocăm iluzia ca pe o valoare finală a creației?

Uneltele sofisticate de astăzi, conducând la rezultate tehnic perfecte, nu sunt altceva decât efectul *moralei care însoțește un fel de folosire tehnică a lumii* (Virilio, 1998). Acest fel de morală conduce către tendința de a înlocui conținutul prin formă. Reprezentarea a devenit un scop în sine, fără vreo motivație de conținut în subsidiar. *Motivul* ca generator al reprezentării (de exemplu motivul comercial) nu este suficient pentru conceptul de conținut, care este o condiție intrinsecă a existenței.

Sensibili, artiștii au realizat acest fapt imediat după ce el s-a produs. Teama lui Duchamp (1) de a pune pe pânză o pictură care exista deja în mintea sa, spre a nu produce o copie mai săracă, demonstrează credința într-un sistem absolut de valori pe care artistul îl îmbrățișa. Anxietatea lui Proust de a accesa o lume de esențe situată în spatele existenței obișnuite printr-o varietate de experiențe ale simțurilor este parte din încercarea de a obține o percepție completă, în care corpul și sufletul sunt considerate ca având drepturi egale. Dar poate cea mai clară negare a supremației vizualului a fost făcută de sculptorul Constantin Brâncuși. *Nu forma exterioară a lucrurilor este reală, ci esența lor*, a afirmat autorul *sculpturii pentru orbi* (Brâncuși, 2002).

Rafinarea continuă a imaginii unui spațiu arhitectural fără a fi conștienți de esența pe care ea trebuie să o servească este inutilă. *Cu cât sunt mai perfecte telescoapele, cu atât vor fi mai multe stele*, observa malițios Gustave Flaubert (Virilio, 1998), demonstrând faptul că a căuta acuratețea sau tehnicitatea absolută este o utopie dacă nu ne bazăm pe un conținut real bazat pe experiență autentică.

Fenomenul refuncționalizării bisericilor creștine a luat de câteva decenii mare amploare în Europa occidentală și în America de Nord. El a început cam deodată cu proliferarea societății de consum, a cărei funcționare se bazează pe legea economică simplă, dar dătătoare de bătaie de cap: *consume to produce*. Prea ocupați ca să producem pentru ca apoi să consumăm, *am pierdut folosirea lumii*, după cum se exprima marele filosof elen Christos Yannaras (Yannaras, 2004). Ridicând la răstimpuri ochii de pe banda rulantă am descoperit buimăciți că ne pierdeam valorile, una câte una. Cele de piatră, arhitecturale, ca și cele de suflet, morale. Dar nu le mai puteam salva esența, căci pentru aceasta ar fi însemnat să ne modificăm propriul mod de viață, lucru imposibil în condițiile în care eram prinși în angrenajul unui sistem de neoprit. Așa încât ne-am străduit să le păstrăm măcar forma, ca pe o amintire a ceea ce ele au fost. Am transformat bisericile pe cale să se dărâme în săli de conferințe, biblioteci sau restaurante. Ceea ce nu spunem însă, este că am făcut acest lucru cu speranța secretă ca undeva, în vreun ungher, să rămână ascuns un strop de sacru, pentru protecția noastră.

Religia este prin definiția sa bazată pe o experiență a realului, a esenței date nu de percepția relativă a simțurilor, ci de revelație. Este vorba despre acea revelație de tip *theoφανία*, act primordial al zidirii.

Dacă omul se poate raporta la un spațiu sacru (perfect structurat în jurul unui centru și al unei axe care leagă pământul de cer) sau la unul profan (nelimitat și mai degrabă amorf), biserica este prin excelență un reper al spațiului sacru. Ea este mai mult și altceva decât o sumă de arce, bolți, turnuri, ferestre, decorații. Din păcate acest lucru se înțelege din ce în ce mai puțin atunci când se consideră că valoarea unei biserici stă în însumarea unor elemente arhitecturale sau în experimentarea unui spațiu. Acest tip de abordare legitimează atitudinea conform căreia pentru a salva clădirea bisericii trebuie căutată cea mai eficientă, cea mai durabilă funcțiune. Acest tip de atitudine nu este justificabilă decât în mod temporar și în situații de forță majoră.

Aici nu se apără atitudinea de a considera bisericile clădiri caracteristice ale vecinătății lor, cu valoare estetică proprie, care trebuie să supraviețuiască abandonului prin adaptarea la noi funcțiuni (...), conversii parțiale sau folosirea în comun de către mai multe confesiuni religioase. Se poate evita ca o biserică să capete calificativul de "inutilă" sau "superfluă"... spune arhitectul Șerban Cantacuzino în cartea sa *New Uses for Old Buildings* ("Funcțiuni Noi pentru Clădiri Vechi"), în care prezintă mai multe cazuri de conversii de spații religioase. (Cantacuzino, 1979)

Trebuie înțeles faptul că valoarea primordială a bisericii stă în însăși liturghia care se săvârșește într-însa, după cum valoarea unei case este

dată de calitatea locuirii din ea, iar în absența acesteia casa nu își are sensul, pur și simplu.

În caz contrar nu am face decât să privim lucrurile în mod formal, pretins intelectualist și fără a înțelege că degeaba salvăm niște valori arhitecturale dacă ele nu sunt integrate în viața reală pentru care au fost concepute și rămân simple elemente de decor. Este ca și cum am încerca să reînviem o limbă moartă pentru plăceri pur intelectuale.

A transpune existența umană în niște simple formule, fără a ține seama de esența omului ca persoană (în greacă *πρόσωπο*), noțiune definită ca relație a omului cu absolutul (Adevărul suprem, Dumnezeu sau oricum se dorește să fie numit)* - de altfel *ὡς-προς* (*opse-pros*) înseamnă în legătură, în raport cu cineva - și prezentarea sa ca simplu individ, reprezentant al unei specii biologice.

Apreciatul și iubitul părinte Dumitru Stăniloae se referea în cartea sa "Reflecții despre spiritualitatea poporului român", la principiul permanenței poporului român, atunci când spunea: *sinteza originară a ființei românești se menține prin alipirea de locul în care dăinuiește de milenii sau invers, alipirea la locul acesta menține sinteza originară a ființei românești. Numai "ținându-ne locului" "rămânem cum am fost" sau numai "rămânând cum am fost" "ne ținem locului."* (Stăniloae, 2002)

Aplicarea unor norme de la general la individual societății umane, fără schimbarea profundă a individului, cu ignorarea calității sale de persoană, de *πρόσωπο*, și a nevoilor generate de acest statut al său, este în mod implacabil sortită eșecului și incapabilă de orice fel de rezultat pozitiv.

XI.3. Spațiul de cult și compatibilitatea funcțională. Contribuții la o teoretizare a conversiei arhitecturale

Observam, în deschiderea capitolului al III-lea al lucrării, că nu este suficient ca un spațiu să fie "de cult" pentru a fi "sacru" sau un spațiu poate deveni "sacru" fără a folosi în mod exclusiv cultului religios. Tot astfel, *desacralizarea* nu este în mod exclusiv o consecință a schimbării funcțiunii. Firește că faptul că unei biserici i s-a anulat componenta de cult, care era fundamentală pentru însăși motivarea existenței sale ca obiect de arhitectură, o face vulnerabilă în fața tuturor încercărilor care îi denaturează sensul de bază; însă aș spune mai degrabă că schimbarea funcțiunii bisericilor este un efect al desacralizării care se introduce treptat în viețile noastre. Este interesant că sunt situații de conversie sau de transformare a *spațiului sacru* în care acesta persistă în spatele intervenției care îl cheamă către o nouă utilizare - prin componentele sale materiale, prin asocierea sa

fără echivoc cu anumite modele arhitecturale, prin prezența sa în istorie și în conștiința colectivă. Poate că în cazul conversiei bisericilor este mai evident decât în oricare alt caz că orice schimbare de funcțiune este, până la urmă, o intervenție temporară, biserica posedând în schimb, în mod intrinsec, atributele eternității. Cineva observa, în anii '90, că până și bisericile bucureștene tăiate din temelii și mutate între blocuri la finalul perioadei comuniste au redevenit centre ale locului în care au fost puse, ele conținând implicit această calitate în însăși substanța lor, iar blocurile cenușii, deși mai înalte, mai masive, au rămas respectuoase incinte. Fie ea transformată în muzeu, centru de conferințe, sală de mese sau bibliotecă, o biserică rămâne biserică și acesta este, până la urmă, miracolul acestui program arhitectural. Din această perspectivă, o intervenție de conversie corectă este aceea care păstrează valorile spațiale, decorative, simbolice și elementele autentice ale unui spațiu religios și aplică în primul rând principiul reversibilității, rămânând practic la stadiul de amenajare temporară și fiind gata oricând să se retragă în favoarea funcțiunii primordiale. Am parcurs în cadrul acestei lucrări numeroase exemple de astfel de intervenții și menționez aici câteva: amenajarea accesului în traseul de vizitare al abației din Arles, Franța, de secol XI (*Mostaedi, 2001*), bibliotecile și arhivele din bisericile și mănăstirile din Munchenbergh, Germania din secolul al XIII-lea (*Mostaedi, 2001*), Valladolid, Spania (de secol XV, (*ARQUITECTURA IBERICA, 2006*), cartierul Lavapiés din Madrid, Spania, de secol XVIII (*Bibliografie web și studii personale in situ*), spațiile de învățământ și practică de restaurare amenajate în mănăstirea *Nossa Senhora dos Remédios* din Evora, Portugalia, din secolul al XVII-lea, (*ARQUITECTURA IBERICA, 2007*), sau în mănăstirile din Macerata, de secol XVII (*Cantacuzino, 1979*) și Veneția, Italia, de secol XVII, (*Zucconi, 2001*), ultima dintre acestea fiind sediul central al Institutului Universitar de Arhitectură din Veneția. Am prezentat extins studiul de caz al bisericii romanice *Santiago* din Sepúlveda, Spania, transformată în Centru de Interpretare al Parcului Natural (local) *Las Hoces*, situație pe care am considerat-o interesantă pentru reprezentativitatea bisericii ca obiect de arhitectură, în armonie cu așezarea din care face parte, valoarea ei istorică, importanța identității sale în conștiința colectivă a locuitorilor, situarea într-un cadru natural special, grija propunerii de arhitectură de a înlocui "sacru" printr-un element de puternică identitate locală, dedicat unui mediu natural special. În acest caz, este de apreciat compatibilitatea funcțiunii alese cu rolul de reper pentru zona în care este amplasată, de element care oferă identitate locului și se înscrie în coordonatele acestuia. Faptul că a fost dedicată celei mai importante valori naturale a regiunii salvează în oarecare măsură sensul transcendent al edificiului. O secțiune specială a fost atribuită patrimoniului religios afectat

de schimbări funcționale impuse de istorie sau, în unele cazuri, de hazarde naturale (capitolul VI). În capitolul al VII-lea m-am referit la situația coabitării temporare a funcțiunii de cult cu alte funcțiuni prin natura lor reversibile, așa cum sunt concertele și expozițiile. Am prezentat aici ceva mai detaliat situația expoziției dedicate operei arhitectului timișorean Radu Mihailescu (în toamna anului 2007). Inițiativa a fost benefică, reușind să pună în valoare, printr-o stimulare reciprocă, atât opera acestuia, în mare parte dedicată construcțiilor religioase, memoriale și simbolice, cât și spațiul ferulei, altminteri vizitat doar ocazional de către cei care pătrund în Biserica Evanghelică. Amenajarea expoziției a urmărit să sugereze o paralelă între panourile viu colorate, cu o proporție oarecum "gotică" și fundalul sobru al bisericii, pe care se disting cele 67 de lespezi funerare - un contrast cromatic și formal bine-venit pentru perceperea spațiului. Deasemenea specială, generând asocieri la fel de fertile în domeniul meditației estetice, mi s-a părut expoziția operei arhitectului madrilen Alberto Campo Baeza în spațiul milenarei biserici constantinopolitane Sfânta Irina. Iată cum spațiul de cult creștin poate găzdui întâlnirea arhitecturii produse astăzi cu universalul. Am descris pe larg situația unei biserici care are nevoie în acest moment de o strategie coerentă pentru a fi salvată în integralitatea sa (incluzând toate componentele sale de patrimoniu mobil și imobil, material și imaterial). Este vorba despre biserica colegială Sainte Croix, din centrul orașului belgian Liège, datorită căreia am putut aborda noțiunea de design în spațiul religios (cap. IX). În capitolul al VIII-lea problema compatibilității se pune în sens invers, propunându-se adaptarea unor clădiri existente pentru funcțiunea de cult, demers deasemenea benefic și construcțiilor de patrimoniu care pot fi restaurate și pot funcționa cu această ocazie și noi funcțiuni care se instaurează, aducând cu sine o comunitate care își va însuși spațiul înainte abandonat. Am propus cu precădere în acest sens spațiile industriale, ușor de transformat datorită dimensiunilor lor, spațiului lor flexibil și structurii rezistente. În capitolul al X-lea am prezentat efectele alternării mai multor culte religioase într-un același spațiu, la intervale de timp de domeniul orelor sau secolelor. În Istanbulul de astăzi, de pildă, faptul că majoritatea bisericilor bizantine funcționează ca moschei a generat un fenomen cultural în sine. Între a deplânge pierderea unor valori artistice de neînlocuit, datorită circumstanțelor istorice, și a vedea aspectul pozitiv că aceste construcții au fost restaurate și sunt întreținute, aș opta pentru a doua variantă, din două motive. Primul este că o lume dedicată exclusiv muzeificării, expunerii seci, academice este lipsită de sensul autenticității, al vieții reale. Al doilea este convingerea că aceste spații de ne-egalat au tăria de a-și afirma funcțiunea primordială, în ciuda schimbărilor istorice la care sunt supuse, sacrul fiind conținut în însăși substanța lor, în mod ontologic.

Am pornit la în această lucrare de la premisa, enunțată în Introducere, că edificiile arhitecturale închid un mesaj, acela al nenumăratelor straturi depuse asupra lor în timp, la nivel:

- **conceptual** (preluarea unor modele spațiale, volumetrice, formale, simbolice);
 - **funcțional** (suprapunerea de funcțiuni arhitecturale, preluarea și modificarea unui anume mod de utilizare);
 - **structural, constructiv** sistemului de rezistență al clădirilor, în mod fizic (termenul italianesc consacrat de *reimpiego dei materiali* - refolosirea materialelor)
- sau doar teoretic, prin translatarea unor principii tehnice;
- **simbolic** (așa cum este păstrarea sacralității *locului* unei construcții, care va fi comentată pe parcursul acestei lucrări);
 - **estetic, decorativ** (preluarea unor motive, tradiții și simboluri decorative).

Este greu (și poate inutil) de făcut o separare strictă între aceste niveluri, așa încât nu am putut vorbi strict despre utilizarea spațiilor, așa cum poate că ar fi sugerat titlul. Dar funcțiunea de cult a generat modele arhitecturale puternice, dintre care multe au rămas repere până în ziua de astăzi, simboluri care se cer înțelese și asimilate și de multe ori chiar principii și inovații constructive. O dată în plus am descoperit că arhitectura este un sistem ale cărui componente nu se pot separa fără a-i denatura sensul inițial.

XI.4. Funcțiunea religioasă - o soluție pentru conversia arhitecturală

Ne aflăm într-un prezent care ne obligă să fim conștienți, să trecem de la teorie la acțiune, de la sloganuri la principii de viață. A construi sau, pur și simplu, a trăi *ecologic* nu mai este o noțiune abstractă, fictivă, ci o necesitate pe care o percepem cu toții, ca efect al unei vieți tot mai artificiale, mai nesănătoase, care consumă mult și produce puțin.

Reabilitarea fondului construit existent se înscrie în mod firesc pe traiectoria unei atitudini ecologice față de mediul urban. Există un mare procent de clădiri dezafectate, cărora trebuie să li se găsească o funcțiune nouă pentru a putea trăi. Rareori se pune problema, în practică, să fie această funcțiune una religioasă. În lumea occidentală, aceasta se întâmplă datorită scăderii dramatice a interesului populației pentru religie, sau în orice caz pentru practicarea constantă a acesteia. În lumea noastră (ortodoxă) – pentru că există probabil în conștiința colectivă unele viziuni preconcepuate, de tipul ”slujba se face în biserică”. Și dacă biserica este necorespunzătoare din punct de vedere simbolic, spațial, artistic, arhetipal? Dacă ea ajunge să fie

un kitsch absolut? (din motive pe care am evitat în mod voit să le detaliez în lucrarea de față). De ce nu am acorda șansa unei clădiri dezafectate să accedă la rangul de spațiu de cult? De ce nu am cere sfințirea unei construcții cu valoare de patrimoniu?

Firește că se cer cercetate o întreagă suită de criterii, firește că nu orice clădire este compatibilă cu a fi convertită în biserică. Firește că nu trebuie făcute concesii funcțiunii divine, modului în care slujba se desfășoară, tradiției. Totuși, modul de a aduce elementele primordiale ale cultului creștin într-un spațiu suficient de flexibil pentru a permite acest lucru merită studiat, exersat. Mai puțin cred că o cercetare teoretică în acest sens este necesară; mai degrabă semnaliez acest fapt spre preocuparea și exercițiul practic al arhitecților.

Tema căutării unei congruențe între transcendent și lumea concretă a edificabilului apare într-o altă lumină atunci când înțelegem "realul" ca pe ceva situat dincolo de lumea materială care ne înconjoară. Revelația poate fi experimentată de către oricine o acceptă, iar imaginația poate crește împreună cu revelația ducând către adevărata *poesis*.

A experimenta arhitectura la modul concret înseamnă a o atinge, vedea, auzi și mirosi, a observat Peter Zumthor (Zumthor, 2007). Chiar dacă unele dintre simțurile noastre (ca de exemplu pipăitul) și relația noastră cu lumea transcendentă au fost exilate din percepția arhitecturii, nu cred în înfrângerea naturii umane, ci am convingerea că finalmente aceasta își va reclama drepturile de a urma căutarea experienței autenticului.

Lucrarea de față nu este concepută pentru a milita pentru conversia fabricilor abandonate în biserici, deși menționează și această idee. Teza a dorit să ofere o privire de ansamblu asupra migrației funcțiunii religioase printr-o suită de spații arhitecturale și să observe care este mecanismul care duce la "desacralizarea" bisericilor și cum se produce această "desacralizare".

În deschiderea lucrării mă refeream la faptul că termenul "dinamică" are la origine un sens diferit față de cel pe care i-l dăm noi astăzi, venind de la *δύναμις* – putere. M-am referit la migrația funcțiunii în și din spațiul de cult creștin, dar și la forța acesteia în configurarea și menținerea unui spațiu arhitectural.

M-am situat în contextul deschis de afirmația lui Cesare Brandi, cu care am și deschis această lucrare: *restaurare este orice intervenție menită să repună în eficiența sa un produs al activității umane*. Am adoptat această poziție însă fără a mă referi la întreaga problematică inclusă în termenul "restaurare", ci mai ales la acea parte legată de refuncționalizarea clădirilor, de trezirea lor către o viață nouă.

Trăim încă în era imaginii, care este simbolul iluziei și al existenței virtuale. Viața noastră nu a devenit altceva decât o interfață între o personalitate interioară neglijată și lumea exterioară, haotică și indiferentă. Când, cum și cât de mult putem renunța la această "viață virtuală" care este din ce în ce mai prezentă mereu și peste tot? A crea prin revelație și nu doar prin fabricarea unor copii, precum artistul înlănțuit din "Mitul peșterii" al lui Platon poate fi o soluție de readucere a autenticului în viețile noastre.

Arhitectura va deveni atunci o experiență personală.

Note la Capitolul XI

(1) Marcel Duchamp, artist plastic avangardist francez, prieten cu Constantin Brâncuși (începutul sec. XX) (n.aut.)

BIBLIOGRAFIE

Antichitate și Bizant

Bettini, S. (1937) - *L'architettura bizantina*, Firenze

Brezeanu, S. (1981) - *O istorie a imperiului bizantin*, București: Editura Albatros

Cantacuzino, G.M. (1992) - *Introducere la opera lui Vitruviu*, București: Editura Meridiane

Cavallo, G.; Von Falkenhausen, V.; Farioli, R.; Gigante, M.; Pace, V.; Panvini Rosati, F. (1982) - *I Bizantini in Italia*, Milano: Libri Scheiwiller

Choisy, A. (1883) - *L'art de batir chez les byzantins*, Paris

Choisy, Auguste (1996) - *Histoire de l'Architecture*, Poitiers: Bibliothèque de l'Image; Aubin Imprimeur

Civita, M. (2000)- *Hagia Sophia a Istanbul: note su murature, geometria e stabilità*, Bari: Politecnico di Bari

Colombas, García M. (2004): *El monacato primitivo*, Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos,

Concina, E. (2002) - *Le arti di Bisanzio*, Milano: Bruno Mondadori

Concina, E. (2003) - *La città bizantina*, Roma: GLF editori Laterza

Concina, E. (1995) - *Venezia – le chiese e le arti*, Udine: Magnus

Curinschi Vorona, Gh. (1982) - *Istoria Universală a Arhitecturii 2*, București: Editura Tehnică

Delvoye, Ch. (1976) - *Arta bizantină*, București: Editura Meridiane,

Diehl, Ch. (1926) - *Manuel d'Art Byzantin*, Paris

Drăguț, V. (1976) – *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*. București: Editura Științifică și Enciclopedică

Dușoiu, E.C.(2012) – *Al Șaptelea Atelier de Arhitectură Româno- Hispano-Italian. Țara Hațegului. Dealu Frumos*, București: Editura Universitară Ion Mincu

Grujić, N., Marković, P., Cvetnić, S. et al (2004). - *Viaggio in Dalmazia - documentare pentru călătorie de studii în Dalmația în cadrul Dottorato di Eccellenza - IUAV, Veneția*

Hannestad, N. (1989) - *Monumentele publice ale artei romane*, București: Editura Meridiane

Holtzmann, B. (2003)- *L'Acropole d'Athènes*, Paris: Editions A. et J. Picard

de Hoz Onrubia, Jaime (2009)- - *El origen y el desarrollo del monacato cristiano y la evolucion del espacio liturgico en Occidente*, în Codina Dușoiu Al 3-lea atelier de restaurare româno-spaniol, București: Editura Universitară Ion Mincu (pp.192-219)

Ionescu, G. (1982) - *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul*

veacurilor, București: Editura Academiei

Jacobini, A. (1995) - *Arte profana e arte sacra a Bisanzio*, Roma: Argos

Kordis, G. (2008) - *Ritmul în pictura bizantină*, București: Editura Bizantină

Kostenec, J., Öner, T. (2007)- *Walking thru Byzantium*, Istanbul: Great Palace Region, Grafbas A.Ş.&3D Market Ltd. Şti

Krautheimer, R. (2000)- *Arquitectura paleocristiana y bizantina*, Madrid: Manuales Arte Catedra

MacDonald, W. (1964) - *L'architettura paleocristiana e bizantina*, Milano: Rizzoli Editore

Mainstone, R. J. (1988) - *Hagia Sophia : Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, New York: Thames&Houdson

Mango, C. (1995) - *Architettura bizantina*, Milano: Electa Editrice

Mark, R., Çakmak, A, Ş. (1992) - *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press

Procopio di Cesareea (1547)- *De Aedificiis. De gli edifici di Giustiniano imperatore*, Venezia

Ousterhout, R. (1999)- *Master Builders of Byzantium*, New Jersey: Princeton University Press

Ousterhout, R. (1987) - *The architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection

Vasilescu, S. (2007) - *Arhitectura Romei Imperiale*, București: Fundația Giulio Magni

Voiculescu, S. (1992) - *Istoria Arhitecturii Universale. Antichitatea*, București: IAIM

Zevi, B. (2004) - *Saper vedere l'architettura*, Torino: Giulio Einaudi Editore

Coordonatele spațiului sacru. Reprezentare și percepție spațială. Ortodoxie. Catolicism. Protestantism.

Arnheim, R. (1977) - *The Dynamics of Architectural Form*, Londra: University of California Press

Benjamín, W. (1973) - *La obra de arte en la época de su reproductibilidad técnica, Discursos Interrumpidos I*, Madrid: Taurus

Brâncuși, C. (2002)– *Dodii*, București: Aletheia, ,

Cantacuzino, G.M. (1977) - *Izvoare și popasuri*, București: Editura Eminescu

Dușoiu, E.C. (2017). *Architectural Representation between Imagination and Revelation*, în *Journal of Civil Engineering and Architecture* (pp. 199-211)

- Eliade, M.** (2004)- *Comentarii la legenda meșterului Manole*, București: Humanitas
- Eliade, M.** (1984) - *Contribuții la filosofia Renașterii*, București: Academiei
- Eliade, M.** (1983) - *Histoire des croyances et des idées religieuses*, Paris: Payot
- Freud, S.** (2000) - *Studii despre societate și religie*, București: Trei
- Georgescu Gorjan, Ș.** (1988) - *Amintiri despre Brâncuși*, Editura Craiova: Scrisul Românesc,
- Guerra de la Vega, R.** (2005) - *Madrid 1931-1939; II República y Guerra civil*, Madrid: Street Art Collection
- Harhoiu, D.** (1997) - *București - un oraș între Occident și Orient*, București: Simetria
- Hoag, John D.** (1978) - *Architettura islamica*, Milano: Electa Editrice
- de Hoz Onrubia, Jaime, Maldonado Ramos, Luis, Vela Cossio, Fernando** (2006) - *El lenguaje de la arquitectura románica*, Madrid: Marea libros
- Kieckhefer, R.** (2004) - *Theology in Stone. Church Architecture from Byzantium to Berkely*, Oxford: Oxford University Press
- Leahu, Gh.** (1995) - *Bucureștiul dispărut*, București: Editura Arta Grafică S.A.
- Leahu, Gh.** (1996) - *Distrugerea mănăstirii Văcărești*, București: Editura Arta Grafică S.A.
- Longhi, A.** (2003) - *L'architettura del battistero. Storia e progetto*, Milano: Skira Editore
- Matei, M.** (2008) - *Fericiți cei prizoniți - martiri ai temnițelor românești*, București: Bonifaciu
- Panaiteescu, A.** (2008)- *Remember Mănăstirea Văcărești*, București: Simetria
- Pérez-Gomez, A.** (1987) - *L'architecture et la crise de la science moderne*, Liège: Pierre Mardaga Editeur
- Platon** (1995) - *Banchetul*, București: Humanitas
- Platon** (1979) - *Obras completas*, Madrid: Aguilar
- Plotin** (1982) - *Eneadas*, Madrid: Gredos
- Stăniloae, D.** (2016)- *Filocalia*, București: Institutul Biblic si de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române
- Stăniloae, D.** (2005) - *O teologie a icoanei - studii*, București: Anastasia
- Stăniloae, D.** (2002) - *Reflecții despre spiritualitatea poporului român*, București: Elion
- Yannaras, Ch.** (2004) - *Libertatea moralei*, București: Anastasia
- Uscătescu, G.** (1983)- *Introducción a la ontología de la cultura*, Madrid:

Forja, S.A.

(1992) *Vechiul și Noul Testament*, București: Editura Institutului Biblic

Virilio, P. (1998) - *Improbable Architecture* în EL CROQUIS nr. 91 (III): (pp. 4-15)

Vlăduțescu, Gh. (2001) - *Cei doi Socrate*, București: Polirom

Zumthor, P. (2007) - *Thinking Architecture*, Basel, Boston, Berlin: Birkhäuser - Publishers for Architecture

Definiții ale reabilitării și conversiei. Aspecte tehnice ale reabilitării.
Conversii de biserici.

Algreen-Ussing, G. (2006) - *Canons and Crosshairs (A Charter from Krakow)*, Copenhaga: The Royal Danish Academy of Fine Arts, School of Architecture

Biermann, V., Borngässer, B., Evers, B., Freigang, Ch., Grönnert, A., Jobst, Ch., Kreimer, J., Lupfer, G., Paul, J., Ruhl, C., Sigel, P., Stewering, R., Thoenes, Ch., and Zimmer, J. (2003). *Architectural Theory from the Renaissance to the Present*. Köln: Taschen

Brandi, C. (1998) - *Teoria generale della critica*, Roma: Editori Riuniti

Brandi, C. (1996) - *Teoria restaurării*, București: Meridiane

Bucher, W. (1996) *Dictionary of Building Preservation* -, New Jersey: Preservation Press John Wiley & Sons Inc.

Cantacuzino, Ș. (1985) - *Architecture In Continuity. Building In The Islamic World Today*, New York: Aperture

Cantacuzino, Ș. (1979) - *Nuevos usos para edificios antiguos*, Barcelona: Gustavo Gili

Cantacuzino, Ș. (1989) - *Re-Architecture*, Londra: Thames & Hudson

Choay, Françoise (1998) - *Alegoria Patrimoniului*, București: Simetria

Coignet, Jean (1987)- *Rehabilitation -arts de bâtir traditionnels - connaissance et technique*, Aix-en-Provence

Cowan, H. J. (1977)- *An Historical Outline of Architecture Science*, London: Applied Science Publishers

Corteggiani, J. P. (2007) - *Marile Piramide*, București: Univers

Crișan, M. (2003) - *Restaurarea structurală a clădirilor de cult ortodox din Țara Românească și Moldova*, București: Editura Universitară Ion Mincu

Crișan, R. (2004) - *Reabilitarea locuirii urbane tradiționale*, București: Paideia

Curinschi Vorona, Gh. (1991) - *Introducere în arhitectura comparată*, București: Tehnică

Curinschi Vorona, Gh. (1996) - *Arhitectură. Urbanism. Restaurare*, București: Tehnică

Departamento de Construcción y Tecnología Arquitectónicas – UPM (1999) - *Tratado de Rehabilitación* - vol. I-V, Madrid: Editorial Munilla-Leria

Dicționarul Explicativ al Limbii Române (1998), București: Univers Enciclopedic

Donhead, D. L. (2000)- *Creative Re-use of Buildings*, Bath: The Bath Press

Dușoiu, C. (2009) – *3 fabrici de bere și destinul lor. București. Timișoara. Madrid*, București: Editura Universitară Ion Mincu

Dușoiu, E.C. (2017). *Preserving the Building - Keeping the Sacred. The Case of the Sainte Croix Collegiate Church in Liège*, în Fiorani D. et all - *Conservation/Adaptation. Keeping alive the spirit of the place. Adaptive reuse of heritage with symbolic value*, Hasselt: EAAE

(pp. 93-104)

Dușoiu, E.C. (2020). *The Heritage of the Apuseni Mountains – a Magnificent Landscape at Risk* în Sustainable Mediteranean Construction nr.4/2020 (pp. 89-92)

Dușoiu, E.C. (2021). *Transformarea spațiului arhitectural – între provocare și limită/ Transformation of architectural space – between challenge and limit* în Revista Argument nr.13/2021 – *Versatilitatea spațiului construit* (pp. 74 -90)

Duval, G. (1990) *Restauration et réutilisation des monuments*, Liège: P.Mardaga éditeur,

Edwards, B. (2008) - *Rough Guide to Sustainability*, în varianta spaniolă *Guía básica de la sostenibilidad*, Barcelona: Gustavo Gili

Fernández Talaya, M.T. (2005) - *Historia y Rehabilitación*, Madrid

Feilden, B.M. (1996) *Conservation of Historic Buildings*, Oxford: Architectural Press

Froidevaux, Y.-M. (1987) - *Techniques de l'architecture ancienne. Construction et restauration*, Liège: P.Mardaga éditeur

Jiménez Martínez, J. (1989) - *El Parlamento de La Rioja en el antiguo convento de Nuestra Señora de la Merced*, Logroño

Lopez Collado, G. (1976) - *Ruinas en construcciones antiguas: causas, consolidaciones y traslados*, Madrid: Ministerio de Obras Publicas y Urbanismo

Mostaedi, A. (2001) - *Nuevo Diseño en Rehabilitación de Edificios*, Barcelona: Filabo S.A

Mostaedi, A. (2003) - *Building Conversion&Renovation*, Barcelona: Filabo S.A

- Opreanu, M.** (2008) - *Suprafețe arhitecturale în timp și în lumină*, București: Editura Universitară Ion Mincu
- Paulhans, P.** (1977) - *Reutilización de edificios: renovación y nuevas funciones*, Barcelona: Gustavo Gili
- Powell, K.** (1999) - *Architecture Reborn. Converting old Buildings to New Spaces*, New York: Rizzoli
- Riegl, A.** (1999) – *Cultul modern al monumentelor. Esența și geneza sa*, București: URNMI
- Robert, Ph.** (2003) - *Adaptations. New Uses for Old Buildings*, New York: Princeton Architectural Press
- Ruskin, J.** (2000) - *Le pietre di Venezia*, Milano: Oscar Mondadori
- Strike, J.** (2004) - *Architecture in Conservation (Managing Development in Historic Sites)*, London&New York: Routledge
- Zucconi, G.** (2001) - *Venezia - guida all'architettura*, Verona: Arsenale Editrice

Normative și legi citate sau consultate:

- L 184/2001 – Legea privind organizarea și exercitarea profesiei de arhitect (completată și republicată)
- L 50/1991 – Legea autorizării în construcții (completată și republicată)
- L 10/1995 – Legea Calității în Construcții (completată și republicată)
- Legea nr.182/2000 privind protejarea patrimoniului cultural național mobil
- Legea nr.422/2001 privind protejarea monumentelor istorice, actualizată, republicată
- Neufert, E.** (2004) – *Manualul arhitectului*, ediția a 37-a în limba română, Miercurea Ciuc: Alutus
- Normativ pentru adaptarea clădirilor civile și spațiului urban aferent la exigențele persoanelor cu handicap NP 051/2001*
- Normativ privind criteriile de performanță specifice rampelor și scărilor pentru circulația pietonală în construcții NP 063-02*
- Normativ de siguranță la foc a construcțiilor P 118-99*
- Ghid de evaluare a riscului de incendiu și a siguranței la foc la săli aglomerate GT 030-2001*
- Normativ privind calculul coeficienților globali de izolare termică la clădirile de locuit, C 107/1-06*
- Normativ pentru calculul coeficienților globali de izolare termică la clădiri cu altă destinație decât cea de locuit, C 107/2-06*
- Normativ privind calculul termotehnic al elementelor de construcție ale clădirilor, C 107/3-06*

Periodice

AD, martie 2002

ARQUITECTURA IBERICA, nr. 12, ianuarie/februarie 2006, nr. 19, martie 2006

BCMI (1925) - Ghyka Budești, Nicolae - *Evoluția arhitecturii în Muntenia. I. Înfrâuririle străine*,

BCMI (1931) - Ghyka Budești, Nicolae - *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia. II. Vechiul stil românesc în veacul al XVI-lea*,

DETAIL (1991) - *Rehabilitación de Edificios*, Ediciones CEAC, Barcelona, España

DETAIL octombrie/noiembrie 2000

Le Moniteur Architecture - AMC Annuel (1997)- *Architecture en France*

Revista Muzeelor (1966) - nr. 2 și nr. 6

Materiale și cercetări arheologice VI (1959)

Revista de Politică Științei și Scientometrie - Număr Special 2005

SIMETRIA (colecție)

TECTONICA (2005), nr.18

Bibliografie web

<http://dexonline.ro>, accesat la 3 sept. 2022

www.rur.ro, accesat la 3 sept. 2022

<https://mcid.mcah.columbia.edu/art-atlas/ancient-and-early-christian-sites-rome/santa-maria-cosmedin>, accesat la 4 sept. 2022

<http://www.santamariadegliangeliroma.it/>, accesat la 4 sept. 2022

<https://vasiledragut.omeka.net/items/show/17>, accesat la 4 sept. 2022

www.intratext.com, accesat la 4 sept. 2022

<http://www.isover.ro/aplicatieacustica.php>, accesat la 4 sept. 2022

<http://www.formula-as.ro/2008/836/societate-37/biserica-ingropata-din-causeni-10185>, accesat la 4 sept. 2022

<https://artssantamonica.gencat.cat/es/arts-santa-monica>, accesat la 8 sept. 2022

<https://www.publico.es/sociedad/colectivos-madrid-ocupan-historica-sede-ugt-devolversela-barrio-iban-convertir-hotel.html>, accesat la 8 sept. 2022

[http://www.umweltforum-](http://www.umweltforum-berlin.de/forum/index.php?option=content&task=view&id=16&Itemid=40)

[berlin.de/forum/index.php?option=content&task=view&id=16&Itemid=40](http://www.umweltforum-berlin.de/forum/index.php?option=content&task=view&id=16&Itemid=40), accesat la 8 sept. 2022

<https://www.esmadrid.com/informacion-turistica/escuelas-pias-de-san-fernando>, accesat la 8 sept. 2022

<https://www.frankensteinedinburgh.co.uk/>, accesat la 8 sept. 2022

https://www.arteguias.com/románico_sepulveda.htm, accesat la 8 sept. 2022

<https://www.condadodecastilla.es/cultura-sociedad/arte/necropolis-la-iglesia-santiago-sepulveda/>, accesat la 8 sept. 2022
<http://www.turismosepulveda.es/iglesia-de-santiago-casa-del-parque-de-las-hoces-del-rio-duraton>, accesat la 8 sept. 2022
<https://www.atlasobscura.com/places/selexyz-dominicanen>, accesat la 8 sept. 2022
<https://www.oostwegelcollection.nl/en/kruisherenhotel-maastricht/themes/discover-the-history-kruisherenhotel-maastricht/>, accesat la 8 sept. 2022
<https://frumoasa.mmb.ro/complexul-manastiresc-de-la-frumoasa-portret-istorie>, accesat la 8 sept. 2022
<http://www.oar.org.ro/content.php?page=1262>, accesat la 5 feb. 2009
<https://honormonument.org/2022/05/25/remembering-11-m-the-madrid-atocha-train-station-memorial/>, accesat la 8 sept. 2022
<https://adevarul.ro/stiri-locale/timisoara/sinagoga-din-cetate-reinaugurata-in-stil-mare-2165895.html>, accesat la 8 sept. 2022
<https://www.artencordoba.com/mezquita-cordoba/>, accesat la 8 sept. 2022
<https://heritageoftimisoara.ro/cladiri/Fabric/adresa/Ion+Luca+Caragiale/2>, accesat la 8 sept. 2022

SURSA ILUSTRAȚIILOR

Notă

Toate imaginile conținute în această lucrare sunt realizate personal de către autoare. Reproducerea acestora este interzisă fără acordul autoarei.

Imagine copertă

Interior al bisericii Sf. Sergiu și Bachus (sec. VI) din Constantinopol, transformată în moschee, foto 2008

Descriere imagini asociate titlurilor de capitole

- I. Biserica evanghelică din Moșna (sec. XV), jud. Sibiu, foto 2013
- II. Mausoleul *Santa Costanza* din Roma (sec. IV), foto 2011
Planșe-anexă la capitolul II: Interiorul bazilicii Sfânta Sofia din Constantinopol (sec. VI), foto 2008
- III. Mănăstirea Chora din Constantinopol (Istanbul), interior (sec. XI), foto 2013
- IV. Biserica Sf. Spiridon Nou din București (sec. XVIII), foto 2022
- V. Biserica romanică Santiago (sec. XIII) – Centru de Interpretare al Parcului Natural *Las Hoces*, Sepúlveda, Spania, foto 2008
- VI. Biserica Sf. Ioan Piată (sec. XVIII), București, foto 2008
- VII. Expoziție cu opera arhitectului Alberto Campo Baeza în biserica Sfânta Irina din Constantinopol (sec. IV), în timpul congresului internațional de arhitectură de la Istanbul, foto 2005
- VIII. Biserica Sfinții Pantelimon și Ermolae în fostă clădire turistică dezafectată, pe faleza din Mangalia, foto 2003
- IX. Biserica Sainte Croix din Liège – propunere de transformare în galerie de artă – stud. I. Grigoraș – îndrumare conf.dr.arh. E.C. Dușoiu (februarie 2016)
- X. Interior al bisericii Sf. Sergiu și Bachus (sec. VI) din Constantinopol, transformată în moschee, foto 2008
- XI. Interior al basilicii Sf. Sofia (sec. VI) din Constantinopol – intrarea principală, foto 2013

CUPRINS

Un cuvânt de început.....	4
Prefață la cea de-a doua ediție.....	5
Introducere. Scurtă descriere a lucrării.....	7
Capitolul I. Funcțiunea și liturghia. Câteva definiții pentru a porni la drum.....	10
Capitolul II. Programul de cult creștin. Geneză și evoluție.....	19
Planșe-anexă la capitolul II.....	63
Capitolul III. Spațiu sacru, spațiu creștin - tradiție și evoluție. Ortodoxie. Catolicism. Protestantism. (Scurtă prezentare comparată).....	98
Capitolul IV. Aspecte tehnice în programul arhitecturii de cult creștin în România.....	113
Tabel comparativ. Dimensiuni ale unor biserici reprezentative pe teritoriul României.....	132
Documentație fotografică.....	134
Capitolul V. Desacralizarea spațiului de cult creștin. Cauze și efecte.....	148
Capitolul VI. Schimbări funcționale impuse pentru spațiile de cult. O perspectivă istorică.....	187
Capitolul VII. Schimbări de funcțiune cu caracter temporar.....	197
Capitolul VIII. Biserici în spații cu o altă funcțiune inițială.....	207
Capitolul IX. Designul interior și de obiect ca instrument de transformare funcțională a spațiului religios.....	231
Capitolul X. Spațiul de cult creștin și interacțiunea dintre religii.....	242
Capitolul XI. Spațiul de cult creștin al secolului XXI – încotro? Concluzii.....	258
Bibliografie.....	271
Sursa ilustrațiilor.....	279